

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск
Issue

— XXXVII

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 27.06.2022 р. № 20)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XXXVII. – Херсон : ХДУ, 2022. – 118 с.
© ХДУ, 2022

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 20, 27.06.2022)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XXXVII. – Kherson : Kherson State University, 2022. – 118 p.
© KSU, 2022

ЗМІСТ

Баличева Л. В., Шелкунова Н. Л. СПЕЦИФІКА ТРАДИЦІЙНОЇ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ ХАРКОВА В ХІХ СТ.....	5
Дробний В.С. ДО ПИТАННЯ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ НЕВРОЖАЇВ В ОДЕСЬКОМУ ПОВІТІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 70-ТІ РОКИ ХІХ СТ.....	12
Дьякова О. В. «ХАЙ БУДЕ БЛАГОСЛОВЕННА ПАМ'ЯТЬ ЗАКАТОВАНИХ!»	21
Zamuruysev O.V., Krylova A. M. ARCHIVAL SOURCES ABOUT THE CONSTRUCTION OF ORTHODOX CHURCHES IN THE SETTLEMENTS OF THE NORTH-WESTERN AZOV REGION IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES	29
Коваль Г. П. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: УПРАВЛІНСЬКИЙ, ОСВІТНІЙ ТА ІНШІ АСПЕКТИ.....	34
Кузовова Н. М. СЛІДЧА СПРАВА ЯКОВА БЕР-БАЄРА, ЗАВІДУВАЧА ХЕРСОНСЬКОЇ ІНФЕКЦІЙНОЇ ЛІКАРНІ, ЯК ДжЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ	43
Литвин Н. М., Разіцький В. Й. ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНИХ ТЕХНІКУМІВ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ РОБОТИ.....	52
Митрофаненко Ю. С. ГОЛОКОСТ НА КІРОВОГРАДЩИНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	60
Міщенко М. Г. ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У СВІТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	68
Опарін О. А., Арзуманова Т. В. ІСТОРІЯ МІСЬКОГО ДОЗВІЛЛЯ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО АСПЕКТУ КОНЦЕПЦІЇ «URBAN HEALTH» У КОНТЕКСТІ УРБАНІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)	74
Рижева Н. О., Сугацька Н. В. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОКОСТУ	82
Синявська О. О. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСІЯ МАРКЕВИЧА (1847–1903): ДО 175-РІЧЧЯ ІСТОРИКА.....	92
Фицик Л. А. ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ГЛОБАЛЬНОГО МІСТА: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ.....	98
Хоміцький В. Р. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1992–2018 Р.).....	106

CONTENTS

Balycheva L.V., Shelkunova N. L. SPECIFICS OF TRADITIONAL FAIR TRADE OF KHARKIV IN THE XIX CENTURY	5
Drobnyj V. S. REMARKS ON OVERCOMING THE CONSEQUENCES OF CROP FAILURES IN ODESSA COUNTY OF KHERSON PROVINCE IN THE 70'S OF XIX CENTURY	12
Diakova O. V. MAY THE MEMORY OF THE TORTURED BE BLESSED!	21
Zamuruysev O.V., Krylova A. M. ARCHIVAL SOURCES ABOUT THE CONSTRUCTION OF ORTHODOX CHURCHES IN THE SETTLEMENTS OF THE NORTH-WESTERN AZOV REGION IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES	29
Koval G. P. PUBLIC ACTIVITIES OF THE ODESSA JEWISH SOCIETY IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY: MANAGEMENT, EDUCATIONAL AND OTHER ASPECTS	34
Kuzovova N. M. INVESTIGATIVE CASE OF YAKOV BER-BAYER, HEAD OF THE KHERSON INFECTIOUS DISEASES HOSPITAL, AS A SOURCE ON THE HISTORY OF THE HOLOCAUST	43
Lytvyn N. M., Razitskyi V. Y. ACTIVITIES OF COOPERATIVE TECHNICAL SCHOOLS OF UKRAINE IN THE 1920S AND THEIR SPECIFICITY OF WORK.....	52
Mytrofanenko Yu. S. THE HOLOCAUST IN THE KIROVOHRAD REGION: HISTORIOGRAPHICAL TRADITION AND PROSPECTS OF RESEARCH	60
Mishchenko M. H. DIPLOMATIC MISSIONS OF SOVIET UKRAINE IN THE WORLD OF THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY	68
Oparin O. A., Arzumanova T. V. HISTORY OF CITY LEISURE AS A LEADING COMPONENT OF FORMATION OF THE HISTORICAL ASPECT OF THE “URBAN HEALTH” CONCEPT IN THE CONTEXT OF URBANIZATION (ON THE EXAMPLE OF KHARKIV AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)	74
Ryzheva N. O., Sugatska N. V. MODERN UKRAINIAN HOLOCAUST HISTORIOGRAPHY	82
Syniavska O. O. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF OLEKSIY MARKEVYCH (1847–1903): TO THE 175TH ANNIVERSARY OF THE HISTORIAN.....	92
Fytsyk L. A. TRANSFORMATION OF THE CULTURAL SPACE OF THE EUROPEAN GLOBAL CITY: MODERN TRENDS.....	98
Khomitsky V. R. ACTIVITIES OF ORTHODOX MONASTERIES IN THE TERRITORY OF WESTERN UKRAINE (1992–2018 PP.).....	106

УДК 94:339.174(477.54)"18"

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-1

СПЕЦИФІКА ТРАДИЦІЙНОЇ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ ХАРКОВА В XIX СТ.

Баличева Лариса Вікторівна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства і мовної підготовки
іноземних громадян*

*Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця*

Larysa.Balycheva@hneu.net

orcid.org/0000-0002-5960-0997

Шелкунова Наталія Леонідівна,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства і мовної підготовки
іноземних громадян*

*Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця*

Shelkoviza@ukr.net

orcid.org/0000-0002-2397-7354

Упродовж свого розвитку соціум завжди прагнув до економічної стабільності за рахунок матеріального обміну. Однак не тільки матеріальний складник переважав, значна увага приділялася комунікативним зв'язкам, передачі досвіду та обміну духовними цінностями.

Зі змінами у промисловості та сільському господарстві трансформується й торговельна діяльність. Мережа ярмарок забезпечувала тогочасний обіг найважливішими продуктами харчування і товарами. У XIX ст. вся господарська діяльність та торгівля Наддніпрянської України була тісно пов'язана із загальноросійським ринком, формувалася ярмаркова індустрія. Ярмарки були як спеціалізовані, так і оптові, вони мали циклічний характер та проходилися в усіх містах і містечках. У другій половині XIX ст. ярмаркова торгівля трансформується. По-перше, у ярмарках брали участь не лише звичайні торговці, а й акціонерні товариства та торгові фірми. По-друге, ярмарки були не лише торговельним майданчиком, а й місцем для грошово-кредитних операцій. Крім великих, проводилася безліч міських і сільських ярмарків. Вони традиційно проходили на великі християнські свята.

Уроки минулого унаочнюють принципи поведінки сучасників та дають спільноті можливість досягти успішного господарювання під час економічних криз, епідемій та війн.

Метою дослідження є висвітлення типових рис торговельної діяльності та специфіки ярмаркової торгівлі Харкова в XIX ст.

Методи. Стаття спирається переважно на порівняльно-типологічний та історико-культурний підходи, а також на елементи ретроспективного методу історичного краєзнавства.

Результати. У дослідженні здійснено розгляд особливостей функціонування харківської ярмаркової торгівлі в XIX ст. та визначено специфіку діяльності тогочасної торговельної системи.

Висновки. Ярмаркова торгівля залишається важливим чинником залучення інвестицій та піднесення внутрішньої і зовнішньої торгівлі. У наш час ярмаркова торгівля набуває нового значення. Вона вдало поєднує торговельну та культурно-розважальну функції, а також зберігає традиційні ознаки періодичності проведення.

Ключові слова: ярмарок, товарообіг, Харків, купець, асортимент товару.

SPECIFICS OF TRADITIONAL FAIR TRADE OF KHARKIV IN THE XIX CENTURY

Balycheva Larysa Viktorivna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian
Studies and Language Training for Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Larysa.Balycheva@hneu.net
orcid.org/0000-0002-5960-0997*

Shelkunova Nataliia Leonidivna,

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian
Studies and Language Training for Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Shelkoviza@ukr.net
orcid.org/0000-0002-2397-7354*

All times society has always strived for economic stability through a material exchange. Society increased economic stability not only by the materials exchange, also a lot of attention paid to communication, transfer of experience, and exchange of spiritual values.

Changes in industry and agriculture affected commercial and trading. The fair network provides circulation of the most important food and goods. In the 19th century, all economic activity of Dnieper Ukraine was closely relate to the Russian market. The fair industry was formed that times. Fairs had following types or specialization wholesale, periodical and held in some cities and towns. In the second half of the XIX century, fair trade was transformed. At first, the fairs were attended not only by ordinary traders, but also joint-stock companies and trading companies. Fairs was not only the trading platform, but also a place for loan and credit operations.

In addition to large fairs, there were many cities and villages fairs. Traditionally fairs were scheduled on major Christian holidays.

Traditions and trading history illustrate the principles of commercial behavior that show us dodge that still applicable during the economic crises, epidemics, and wars.

Purpose. The main goal of this study is to highlight the typical features of trade and the specifics of fair trade in Kharkiv in the XIX century.

Methods. The article is based mainly on comparative-typological and historical-cultural approaches, as well as on elements of the retrospective method of historical local lore.

Results. The results of the investigation is in consideration of the peculiarities of the functioning of the Kharkiv fair trade and determine the specifics of the then trading system.

Conclusions. Fairs trade has been and remains an important factor in attracting investment and boosting domestic and foreign trade. Nowadays, fairs trade is gaining new importance. It successfully combines trade, cultural, entertainment functions and preserves the traditional periodicity type.

Key words: fair, commodity circulation, Kharkiv, merchant, product range.

1. Вступ

Створення й розвиток самостійної української держави сприяє усвідомленню українцями важливості збереження та вивчення власної історії і культури. Тому в умовах сьогодення багато авторів досліджують різноманітні аспекти історичного розвитку окремих регіонів. Однією з таких цікавих тем є ярмаркова торгівля в XIX ст. Вона не тільки виконувала основну економічну функцію, що полягала в товарообігу між регіонами та задоволенні матеріальних потреб сільського й міського населення, а й мала мистецько-розважальне значення.

Статтю присвячено висвітленню та узагальненню різноманітних аспектів і трансформацій ярмаркування Харкова в XIX ст.

Питання ярмаркових звичаїв у місті Харкові вивчали відомі етнографи Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов, які дослідили величезну кількість архівного

матеріалу та на його основі проаналізували окремі аспекти становлення ярмаркової торгівлі Харкова, її товарообіг, регіональне й загальнодержавне значення (Багалей, 2004: 973; Багалей, 1913: 378; Сумцов, 1918: 240).

Значний матеріал стосовно ярмаркових традицій можна знайти в таких періодичних виданнях другої половини XIX ст., як «Харківський календар», «Харьковские губернские ведомости», «Памятная книжка Харьковской губернии» (Голяховский, 1864: 338; Сохань та ін., 1991: 224). На сторінках цих видань друкувалися спостереження очевидців і торговців, статистичні відомості земських чиновників та нотатки вчених-краєзнавців.

У радянський період ярмарки досліджували менше. Наприклад, видатний український історик І.О. Гуржій розглядав спеціалізацію ярмарків та їх роль в експорті товарів (Гуржій, 1959: 36–52;

Гуржій, 1963: 48–57). Автор наголошував на тому, що слобідські, як і загалом українські, ярмарки були не тільки центрами збуту різноманітних товарів, а й пунктами транзиту закордонних товарів до споживачів. Учений стверджував, що після скасування кріпацтва в 1861 р. кількість середніх і дрібних ярмарків поступово почала навіть збільшуватися, тому що селянин вивчав потреби місцевого ринку та вирощував лише ту сільськогосподарську продукцію, яку міг продати. Крім того, І.О. Гуржій спростовував усталену думку про повний занепад ярмаркової торгівлі та припускав, що вона поступово змінювала свою форму й методи товарного обігу.

Сучасні історики знову повернулися до розгляду цього питання. У дослідженнях В.О. Юрченко, С.С. Богатчука, Ю.П. Злобіна та інших фахівців висвітлені особливості розвитку ярмаркування в Харкові (Богатчук, 2010: 34–38; Юрченко, 2018: 18–24; Юрченко, 2008: 119–125).

2. Історія виникнення ярмаркової торгівлі Харкова

Учені вважають, що слово «ярмарок» має німецьке коріння та походить від німецьких *Jahr* – «рік» і *Markt* – «ринок», що означає *Jahrmarkt* – «щорічний ринок». На території України цей термін вживався ще із середньовіччя. Протягом багатьох століть українська ярмаркова торгівля була найпоширенішою формою торговельної діяльності та відігравала важливу роль у внутрішній торгівлі Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій. Заселення територій Слобідської України сприяло стрімкому розвитку не тільки сільського господарства та ремесла, а й внутрішньої торгівлі. Традиційно в кожному місті та містечку діяли щотижневі базари, крім цього, товари першої необхідності можна було придбати в численних крамницях, стаціонарних лавках і прилавках. Вдале територіальне розташування окремих міст, таких як Харків, також привело до активного товарообігу з внутрішніми російськими ринками й не тільки. Ярмарки Слобожанщини зазвичай проводилися влітку та взимку. Ця особливість пов'язана насамперед із тим, що українські дороги переважно були ґрунтовими, тому пересуватися ними в осіннє-весняний період було дуже важко. Розбудова шляхів сполучення сприяла розвитку внутрішньої торгівлі.

Видатний український історик і дослідник Слобожанщини Д.І. Багалій розподіляв ярмарки на три категорії: великі (повітові, губернські), середні та малі (сільські). Класифікація вченого ґрунтувалася на таких основних показниках, як асортимент товару, кількість товарообігу та тривалість ярмарків.

Ярмарки першої категорії традиційно відбувалися у великих містах. На Слобожанщині більшість ярмарків проводили в Харкові, Полтаві,

Сумах (Аксаков, 1858: 135). З другої чверті XIX ст. формується тісний зв'язок харківських ярмарків з іншими ярмарками сусідніх територій. На думку Д.І. Багалія, у цю систему було об'єднано близько 11 ярмарків: Ільїнський (Полтава), Маслянський та Вознесенський у Ромнах (Полтавська губернія), Кореневий у Кореневій пустелі (Курська губернія), Хрестовоздвиженський у Кролевці (Чернігівська губернія), Введенський у Сумах та Георгіївський у Єлисаветграді (Херсонська губернія) (Багалей, 1913: 490). Ці ярмарки тривали від 15 до 30 днів і проводилися один за одним. Спритні купці намагалися відвідати всі одинадцять. Наприклад, відомо, що з перенесенням до Полтави Ільїнського ярмарку в 1853 р. частина покупців уже не приїжджала на Успенський. Тому він поступово зменшував свій товарообіг. З іншого боку, торговці, які встигали розпродати частину купленого в Полтаві товару, приїжджали на Харківський ярмарок для поповнення запасів. Відомо, що деякі крамарі встигали відвідати всі 11 ярмарків, подолавши загалом маршрут у 2 405 верст (Пассек, 1870: 24). Наприкінці серпня чумаки востаннє вантажили найважчі товари (залізо, олію) та вирушали на Південь за сіллю і рибою. Таке чумацьке перевезення на 38–73% було дешевшим, ніж кіньми. Наприклад, така доставка вантажів від Харкова до Одеси коштувала у 2–2,9 раза менше (Богатчук, 2010: 36).

Традиційно для проведення ярмарків вибиралося зручне місце. У Харкові ярмарки проводили на великих площах, наприклад Миколаївській чи Торговій, а також безпосередньо на березі річки Лопань. Згідно з наведеними М.Ф. Сумцовим даними, на харківські ярмарки прибували купці з багатьох губерній Російської імперії та навіть іноземці, наприклад німці, поляки.

За 4–5 днів до початку ярмарку будували палатки та балаган, з яких відбувалася основна торгівля. Ярмаркова торгівля розпочиналася з так званого підторжжя. Це період напередодні офіційного відкриття ярмарку, коли торговці розкладали товар та продавали його своїм першим покупцям (Юрченко, 2018: 19).

Після жвавої кількотижневої торгівлі наставав останній день, який називався «розторжжям», коли після офіційного закриття ярмарку деякі купці починали збирати залишки свого товару та рушали в дорогу. Інші торговці-оптовики впродовж наступного тижня вели переговори щодо поставок товару, його остаточної ціни та закріплювали ці домовленості у трактирах.

Товар, який привозили на ярмарки всеросійського значення, не обкладали митними зборами та гільдійським податком. Незалежно від обсягу привезеного товару та виторгу традиційно сплачувалося лише «містове» – плата за торгіву точку на ярмарковій площі. Ці правила стимулювали

торговельну діяльність як місцевого торгового люду, так і іноземних купців.

Безумовно, крім великих, проводилися середні та дрібні (або так звані селянські) ярмарки. Тривали вони протягом тижня. На них здебільшого торгували в роздріб місцевими сільськогосподарськими продуктами та ремісничими товарами, хоча за кількістю товарів і їх різноманітністю ці ярмарки не поступалися великим. Крім того, більшу частину продавців становили безпосередньо дрібні виробники (селяни та ремісники з найближчих містечок і сіл) та місцеві промисловці, а покупцями були місцеві споживачі. Однак дуже часто на таких ярмарках місцевого значення можна було побачити заможних купців-оптовиків, промисловців та ходалів-прасолів, які скуповували невеликі партії товару чи сировини, як кажуть, «з перших рук» для збирання більш значної партії товарів для оптової торгівлі.

Малих ярмарків було найбільше. Такі ярмарки тривали всього декілька днів, торгували на них нашвидкуруч. Селянам дозволялося реалізовувати власний сільськогосподарський товар і навіть не сплачувати «містове». Крім того, місцева влада заохочувала дрібних виробників брати участь у таких ярмарках, щоб стримувати підвищення цін на товари першої необхідності. При цьому навіть у XIX ст. на харківських ярмарках, як і в давні часи, збідніле населення продовжувало використовувати стародавню систему обміну товарів. Наприклад, торговець гончарними виробами міг обміняти свій виріб на ту кількість продукції (зерно, борошно), яка вміщалася в горщик (Пассек, 1840: 22).

Ярмарки завжди мали не лише торговельну, а й розважальну роль. Під час їх проведення обов'язково виступали кобзарі, бандуристи, влаштовувалися ігри та змагання для молоді, театральні дійства.

3. Трансформація ярмаркової торгівлі Харкова в XIX ст.

Перший харківський ярмарок розпочав свою торгівлю в 1659 р. У цьому році цар московський Олексій Михайлович дав дозвіл на проведення Успенського ярмарку. Він починався 15 серпня та тривав три тижні. Традиційно він проводився в центрі міста – на Миколаївській площі (зараз це площа Конституції). Якщо торгових місць не вистачало, купці розташовувалися навколо цієї площі. Наприклад, у XIX ст. крамарі, які приїжджали на цей ярмарок, розкладали свій товар навіть на березі річки Лопань. Однак продавці могли торгувати своїм товаром також із возів, лотків, столів та навіть із тротуарів.

Цей найстаріший ярмарок відрізнявся досить великим асортиментом товарів: вироби з металу чи дерева, кераміка, ювелірні прикраси, одяг, взуття, досить широкий вибір продуктів

харчування. Наприклад, з Водолаги привозили морені й полив'яні (або глазуровані) горщики, глечики, кахлі, миски, покришки, кухлики. Чумаки традиційно привозили рибу, кав'яр (ікра) та сіль. Однак основним товаром Успенського ярмарку були текстильні вироби.

Другий ярмарок – Покровський – проводився в жовтні, після збору врожаю, і тривав 20 днів. Відповідно, цей ярмарок спеціалізувався на продажу сільськогосподарських товарів. Спочатку він проводився на Торговій площі (колишня площа Рози Люксембург, з 2013 р. – Павлівська). З другої половини XIX ст. ярмаркова торгівля на Покрову велася на місці сучасного Благівіщенського базару. На цей ярмарок дуже часто приїжджали кримські татари зі своїм екзотичним товаром на величезних довгих возах – мажарах, які тягли верблюди. Д.І. Багалій описував цей ярмарок так: «Покровская ярмарка выгодная для города... Крымские яблоки и груши, привозимые татарами на арбах, запряженных верблюдами...» (Багалей, 1913: 83). Чутки про те, що приїхали татари, ширилися містом дуже швидко. Дивовижні велетні пустель привертали увагу як дорослих, так і малих харків'ян. Діти з навколишніх районів бігли до річки Лопань, щоб подивитися на таку дивовижу. Інший дослідник історії Слобожанщини – М.Ф. Сумцов – писав: «Верблюдів становили тут же поміж лавками, щоб вони не лякали коней...» (Сумцов, 1918: 82). У XVIII ст. ці два ярмарки вважалися середніми за значенням, або другого ступеня. Протягом XIX ст. їхнє значення суттєво зросло.

Наступні два ярмарки – Хрещенський і Троїцький – вели оптову та роздрібну торгівлю, тому були записані до ярмарків першої категорії. Хрещенський ярмарок традиційно відкривався 6 січня та тривав 20 днів. У цей час до Харкова приїжджало від 15 до 55 тис. осіб та близько 100 тис. саней із різним крамом, а товарообіг цього ярмарку становив половину річного ярмаркового обігу міста Харкова. Я.П. Голяховський у своїй «Памятной книжке Харьковской губернии на 1864 год» писав: «<...> по всей справедливости, она [Хрещенская ярмарка] должна занять третье место в ряду ярмарок Российской империи, после Нижегородской и Ирбитской» (Голяховский, 1864: 187). Основний товар Хрещенського ярмарку – це мануфактурні вироби (різноманітної якості сукно, одяг), які становили понад 50% усього товару. Крім того, звозили та продавали велику кількість різноманітних товарів (вовну, шкіру, хутро, пташиний пух, олію, цукор, сало, тютюн, гвіздки, білила).

З 1816 р. цей ярмарок територіально розташовувався на Конній площі (нині майдан Захисників України), поступово об'єднався з Кінним ярмарком, де продавали коней та велику рогату худобу, який проводився з початку грудня до кінця лютого.

Згодом торговельний майданчик Кінного ярмарку був перенесений на просторий вигін за річкою Немишлею (нині район станції метро «Турбо-атом»). Для презентації та, без сумнівів, задля розваги щоденно влаштовувалися аматорські кінні перегони найкращих скакунів. Торговий люд, багатії та звичайні роззяви билися об заклад на різних коней (Ткачова, Кунець, Глушак, 2015: 42).

До кінця XIX ст. цей ярмарок мав вагоме значення для міста. Узимку до Харкова з багатьох російських губерній привозили набагато більше товарів, тому що їх доставка була значно дешевшою. Після ярмарку товар, що залишався, торговці перевозили до Ромен та Єлисаветграду.

Троїцький ярмарок тривав 15 днів червня та мав власну спеціалізацію – вовна. Відомий етнограф М.Ф. Сумцов називав його також панським, тому що найбільше вовняного товару звозили з панських маєтків (Сумцов, 1918: 82). За словами Я.П. Голяховського, Троїцький ярмарок із 1825 р. можна вважати одним із найбільших спеціалізованих торгових вовняних ринків у Російській імперії. У 60-х рр. XIX ст. торговці привозили близько 150 тис. пудів вовни, яку реалізовували на загальну суму понад 1 млн 500 тис. рублів сріблом (Голяховський, 1864: 189). Для порівняння: для відкриття Харківського університету знадобилося 450 тис. рублів (Кушнар'єв, 2004: 57). Крім того, харківські торговці реалізовували одночасно величезну кількість різноманітних товарів побуту. Наприклад, місцеве селянство, яке спеціалізувалося на товарному вирощуванні полуниці, привозило величезну кількість корит із цією ніжною ягодою.

Проведення таких великих ярмарків зумовлювало графік роботи ремісників та суттєво впливало на асортимент їхньої продукції. Харківські римарі забезпечували клеєм, шкірою, ремнями не лише місцеві ярмарки та торги, а й Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Катеринославське намісництва.

Крім того, на початку XIX ст. майже всі харківські купці, а також приїжджі (особливо росіяни) будували постійні лавки, крамниці та склади. Поступово комерсанти з Калузької, Тульської і Московської губерній почали переселятися до Харкова та записуватися до лав харківського купецтва. Тому варто зазначити, що харківські ярмарки не тільки мали місцеве значення, а й покращували торговельні відносини між північними та південними територіями Російської імперії. Наприклад, з Коріного ярмарку під Курськом в Охтирку, Гадяч, Лохвицю, Полтаву, Ромни, Суми, Харків надходили текстиль, галантерейні вироби, залізо, хутро, з Москви – вироби московських мануфактур (полотно, сукно, шовк). Товари розвозили не лише територією Наддніпрянської України та європейської частини Російської імперії, а й до Європи, Туреччини та Кавказу.

Продаючи свої товари, торговці дотримувалися певних звичаїв: обов'язкового рукостискання в разі визначення остаточної ціни, виставлення могоричу у знак скріплення угоди.

Річний обіг харківських ярмарків у XVIII ст. становив понад 800 тис. рублів (Гуржій, 1963: 54). У XIX ст. значення ярмаркової торгівлі в Харкові не зменшувалося. У 1895 р. на харківські ярмарки загалом було привезено товарів на суму 49 млн рублів, а продано на 35 млн рублів (Смолій та ін., 2011: 633). Наприклад, у 1882 р. тільки на Хрещенський ярмарок було привезено товарів на 29 млн 600 тис. рублів, більшість із яких було продано. У 1893–1894 рр. тільки землеробського реманенту було продано на 300 тис. крб (Багалеї, 1913: 75).

Ярмарок також мав свою культурну програму, був місцем розваг, зустрічі з друзями. Харківські театри ставили прем'єрні вистави. Полтавський театр, що приїжджав із гастроллями до міста, представляв п'єси І.П. Котляревського. Традиційно виступали вертепи, щоправда, під наглядом поліції. Найчастіше на Хрещенський ярмарок приїжджав Куп'янський вертеп (Лугова, 2015: 43). Самі вистави зазнали змін. Згідно з розпорядженням місцевого начальства заборонялося грати релігійну частину вертепної вистави. Такі вистави були платними, однак достеменно відомо, що на Троїцькому ярмарку в більшості балаганів актори все-таки виступали безкоштовно, що приваблювало простий люд. Під час проведення ярмарків поживлялося діяльність гостинних дворів, ресторанів, трактирів, кав'ярень, у яких проводили час багато людей.

З розвитком ринкових відносин, стрімкою індустріалізацією та товаризацією сільського господарства, покращенням мережі залізниць, удосконаленням водних шляхів, розширенням мережі постійної торгівлі та функціонуванням бірж ярмаркова торгівля зазнала істотних змін. Це були не лише торговельні майданчики, а й місце для грошово-кредитних операцій. Частіше стали застосовувати оптову торгівлю за зразками також з аукціонів (Смолій та ін., 2011: 635). З 1876 р. в Харкові діяла одна з п'яти українських торгових бірж, де укладали угоди на мануфактурні товари та вовну, що експортувалися за кордон.

Новою тенденцією розвитку тодішньої ярмаркової торгівлі було створення в ній великих за розмірами акціонерних товариств. Зокрема, у 1838 р. виникла Харківська акціонерна компанія, що об'єднувала капітал багатьох пайовиків. Цей асоційований капітал сягав на той час захмарної суми у 2 млн рублів асигнаціями. Компанія приймала в помічників вовну на зберігання, на комісію, а також для продажу (під позичку). Про розміри діяльності компанії свідчать, наприклад, такі цифри: у 1848 р. нею було прийнято на комісію для продажу 70 000 пудів

вовни, у 1853 р. – 51 463 пуди. Варто зазначити, що наприкінці XIX ст. діяльність різних торгових фірм та акціонерних компаній на великих ярмарках активізувалася. У 1895 р. на ярмарках Харкова було представлено 439 фірм, а через два роки тільки на трьох ярмарках міста (Троїцькому, Успенському та Покровському) їх було вже втричі більше (Смолій та ін., 2011: 634).

Активне ярмаркування сприяло розвитку розгалуженої системи торговельних шляхів. Великі торгові шляхи простяглися й від Харкова: Катеринославський (Харків – Валки – Полтава – Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава та Херсона); Київський (Харків – Богодухів – Охтирка – Гадяч – Лохвиця – Прилуки – Київ); Сумський (Харків – Золочів – Суми – Глухів – Новгород-Сіверський); Донський, або Черкаський (Харків – Чугуїв – Ізюм «и во все

места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежащая») (Гуржій, 1959: 48).

4. Висновки

Отже, наведений матеріал свідчить про те, що харківські ярмарки в XIX ст. втрачали своє суто українське значення, набували статусу загально-російських та були об'єднані в так зване ярмаркове коло.

Після буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст. їх статус поступово змінювався. Така трансформація пов'язана з капіталізацією сільського господарства, індустріалізацією промисловості, розширенням мережі стаціонарної торгівлі, будівництвом залізниць. Однак ярмаркова торгівля продовжувала виконувати посередницьку роль у товарообміні російськими промисловими товарами та сільськогосподарською продукцією південних територій Російської імперії.

Література:

1. Аксаков И.С. Исследование торговли на украинских ярмарках. Санкт-Петербург : Типография Имперской АН, 1858. 383 с.
2. Багалеї Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования : историческая монография : в 2 т. Харьков : Фолио, 2004. Т. 2 : XIX – начало XX в. 973 с.
3. Багалеї Д.И. Очерки из русской истории : в 2 т. Харьков : Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1913. Т. 2. 378 с.
4. Богатчук С.С. Українське чумацтво в першій половині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2010. № 18. С. 34–38.
5. Голяховский Я.П. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Харьков : Университетская типография, 1864. 338 с.
6. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 5(14). С. 36–52.
7. Гуржій І.О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-і роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1963. № 5(38). С. 48–57.
8. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : у 2 т. / авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
9. Кушнар'єв Е.П. 100 кроків Харківською землею. Харків : Фолио, 2004. 351 с.
10. Лугова Т.А. Характер еволюційних змін східноукраїнського вертепного театру другої половини XIX століття. *Аркадія: мистецтвознавчий та культурологічний журнал*. 2015. № 1(42). С. 40–44.
11. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: описово-статистичні джерела / упор. В.О. Пірко, О.І. Гуржій ; редкол. П.С. Сохань та ін. Київ : Наукова думка, 1991. 224 с.
12. Пассек В.В. Очерки России : в 5 кн. Санкт-Петербург : Типография Н. Греча, 1840. Кн. 2. 230 с.
13. Сумцов М.Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків : Видавництво «Союз» Харківського Кредитового Союзу Кооперативів, 1918. 240 с.
14. Ткачова І.В., Кунець В.В., Глушак І.І. Історія Харківського іподрому. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва»*. 2015. Вип. 207. С. 38–47.
15. Юрченко В.О. Історія виникнення та специфіка традиційних слобожанських ярмарків (XVII – початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 54. С. 18–24.
16. Юрченко В.О. Народні звичаї на ярмарках України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. № 24. С. 119–125.

References:

1. Aksakov, I.S. (1858). *Issledovaniye torgovli na ukrainskikh yarmarkakh [Study of trade at Ukrainian fairs]*. Saint Petersburg: Tipografiya Imperskoy AN, 383 p. [in Russian].
2. Bagaley, D.I. (2004). *Istoriya goroda Khar'kova za 250 let yego sushchestvovaniya: istoricheskaya monografiya [History of the city of Kharkov for 250 years of its existence: historical monograph]*, in 2 vols. Kharkiv: Folio, vol. 2: XIX – early XX century, 973 p. [in Russian].

3. Bagaley, D.I. (1913). *Ocherki iz russkoy istorii [Essays from Russian history]*, in 2 vols. Kharkiv: Tipografiya i litografiya M. Zil'berberg i S-v'ya, vol. 2, 378 p. [in Russian].
4. Bohatchuk, S.S. (2010). Ukrainske chumatstvo v pershii polovyni XIX st. [Ukrainian milking in the first half of the XIX century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii "Istoriia" – Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky. History Series*, no. 18, pp. 34–38 [in Ukrainian].
5. Golyakhovskiy, Ya.P. (1864). *Pamyatnaya knizhka Khar'kovskoy gubernii na 1864 god [Commemorative book of the Kharkov province for 1864]*. Kharkiv: Universitetskaya tipografiya, 338 p. [in Russian].
6. Hurzhii, I.O. (1959). Sotsialno-ekonomichni zminy ta rozvytok postiinoi torhivli v mistakh Ukrainy kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. [Socio-economic changes and the development of constant trade in the cities of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, no. 5(14), pp. 36–52 [in Ukrainian].
7. Hurzhii, I.O. (1963). Ukrainski yarmarky ta yikh rol u vnutrishnii torhivli Rosii (60–90-i roky XIX st.) [Ukrainian fairs and their role in the domestic trade of Russia (60–90s of the XIX century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, № 5(38), pp. 48–57 [in Ukrainian].
8. Smolii, V.A. et al. (eds.) (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Economic history of Ukraine: historical and economic research]*, in 2 vols. Kyiv: Nika-Tsentr, vol. 1, 696 p. [in Ukrainian].
9. Kushnarov, E.P. (2004). *100 krokiv Kharkivskoiu zemleiu [100 steps through the land of Kharkiv]*. Kharkiv: Folio, 351 p. [in Ukrainian].
10. Luhova, T.A. (2015). Kharakter evoliutsiinykh zmin skhidnoukrainskoho vertepnoho teatru druhoi polovyny XIX stolittia [The nature of evolutionary changes in the Eastern Ukrainian vertep theater of the second half of the XIX century]. *Arkadiia: mystetstvoznachnyi ta kulturolohichnyi zhurnal – Arcadia: art and cultural journal*, no. 1(42), pp. 40–44 [in Ukrainian].
11. Sokhan, P.S. et al. (eds.) (1991). *Opysy Kharkivskoho namisnytstva kintsia XVIII st.: opysovo-statystychni dzherela [Descriptions of the Kharkiv governorate of the end of the 18th century: descriptive and statistical sources]*. Kyiv: Naukova dumka, 224 p. [in Ukrainian].
12. Passek, V.V. (1840). *Ocherki Rossii [Essays on Russia]*, in 5 vols. Saint Petersburg: Tipografiya N. Grecha, vol. 2, 230 p. [in Russian].
13. Sumtsov, M.F. (1918). *Slobozhane: istorychno-etnografichna rozvidka [Slobozhane: historical and ethnographic exploration]*. Kharkiv: Vydavnytstvo "Soiuz" Kharkivskoho Kredytovoho Soiuzu Kooperatyviv, 240 p. [in Ukrainian].
14. Tkachova, I.V., Kunets, V.V., Hlushak, I.I. (2015). Istoriia Kharkivskoho ipodromu [History of Kharkiv Hippodrome]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Serii "Tekhnolohiia vyrobnytstva i pererobky produktii tvarynnnytstva" – Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series "Technology of production and processing of livestock products"*, iss. 207, pp. 38–47 [in Ukrainian].
15. Yurchenko, V.O. (2018). Istoriia vynykennia ta spetsyfika tradytsiinykh slobozhanskykh yarmarkiv (XVII – pochatok XX st.) [History of origin and specifics of traditional Slobozhansk fairs (XVII – beginning of XX century)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, iss. 54, pp. 18–24 [in Ukrainian].
16. Yurchenko, V.O. (2008). Narodni zvychai na yarmarkakh Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [Folk customs at fairs of Ukraine in the second half of the XIX – early XX century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, iss. 24, pp. 119–125 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.02.2022
The article was received 08 February 2022

УДК 94(477.73)(0.58.1/058.3)(339.3)«18/19»
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-2>

ДО ПИТАННЯ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ НЕВРОЖАЇВ В ОДЕСЬКОМУ ПОВІТІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 70-ТІ РОКИ XIX СТ.

Дробний Віктор Сергійович,
аспірант кафедри історії,
факультету педагогіки та психології
Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського
drobnuij@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3322-3564

Мета. Дослідження соціально-економічного розвитку Півдня сучасної України потребує комплексного аналізу різних галузей господарської діяльності населення. З огляду на переважно сільськогосподарську форму діяльності поселенців Одеського повіту аналіз розвитку господарств є важливим аспектом у дослідженні загально-економічної ситуації в регіоні. Дослідження діяльності Херсонського губерньського та Одеського повітового земств у окресленому питанні є важливим аспектом під час його детального висвітлення. Одним з аспектів діяльності зазначених установ у 70-і роки XIX ст. стала боротьба з наслідками неврожаїв на території повіту. Аналіз статистичних робіт та наявних архівних джерел за тематикою дослідження дозволить детально висвітлити становище населення у зазначений період.

Методи. В основі дослідження лежать джерелознавчі методи виявлення, аналізу та оцінки джерел. Застосовуються методи історичного дослідження, зокрема історико-порівняльний, за допомогою яких було встановлено коло архівних та статистичних джерел, необхідних для висвітлення теми.

Результати. Дослідження діяльності земських установ, що існували на Півдні України, дозволяє зробити висновок про активну діяльність органів місцевого управління у подоланні наслідків неврожаїв, що охопили територію Одеського повіту у 70-ті роки XIX ст. Аналіз статистичних даних, зібраних Одеською повітовою управою, та архівних документів дозволив нам проаналізувати основні аспекти діяльності місцевого управління в питанні ліквідації наслідків неврожаїв 70-х років XIX ст. Наведені у статті дані дозволяють прослідкувати становлення змін у системі забезпечення населення повіту грошовими та зерновими позиками. Показано процес формування принципу розподілу позик серед поселенців. Висвітлено аспект надання допомоги різним верствам населення, у тому числі духовенству. Одним із напрямів, показаних у статті, є благодійна діяльність херсонського губернатора та інших осіб у боротьбі з наслідками неврожаїв.

Висновки. Проаналізовано наслідки неврожаїв для населення у економічному та фінансовому аспектах як для селян-приватних власників, так і для колишніх іноземних колоністів. Визначено основні сільськогосподарські культури, котрі вирощувалися населенням, та вплив розміру врожайності кожної з них на його економічне становище.

Ключові слова: регіональна історія, Південь України, неврожаї, позики, хлібні магазини.

REMARKS ON OVERCOMING THE CONSEQUENCES OF CROP FAILURES IN ODESSA COUNTY OF KHERSON PROVINCE IN THE 70'S OF XIX CENTURY

Drobnij Victor Sergeevich,
graduate student of the Department of History,
Faculty of Pedagogy and Psychology
Nikolaev National University named after
VO Sukhomlinsky
drobnuij@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3322-3564

Purpose. The study of social-economic development of the South of modern Ukraine requires an analysis of various branches of economic activity. Considering predominantly agricultural form of activity of the settlements of Odessa district, the analysis of economic development is an important aspect in the study of the general economic situation in the region. The key part of studying Kherson province and Odessa county zemstvos is the detailed research of their activity, one of them being the struggle with the effects of bad harvest in the county in the 1870s. The analysis of statistical works and available archival sources on the outlined subject will allow covering the situation of the population in the outlined period in detail.

Methods. The research is based on source studies methods for identifying, analyzing and evaluating sources. The method of historical research is used to identify the range of archival and statistical sources necessary to cover the topic of the article.

Results. The research on the activities of zemstvos existing in the South of Ukraine allows us to conclude about the active work of local governments in overcoming the consequences of crop failures in the Odessa district in the 70's of the XIX century. The analysis of statistical data collected by the Odessa County Administration and archival documents allowed us to analyze the main aspects of local government activity in the elimination of the consequences of crop failures of the 70's of the XIX century. The data presented in the article allow us to trace the formation of changes in the system of providing the population of the county with money and grain loans. The process of formation of the principle of distribution of loans among the settlements is represented. The aspect of providing assistance to various groups of population, including the clergy, is highlighted. One of the aspects represented in the article is the charitable activities of the Kherson governor and others in the fight against the consequences of crop failures.

Conclusions. The consequences of crop failures for the population in economic and financial aspects, both for privately owned peasants and for former foreign colonists, are analyzed. The main agricultural crops grown by the population and the influence of crop capacity of each of them on the economic situation are determined.

Key words: regional history, South of Ukraine, crop failures, loans, bread shops.

1. Вступ. Дослідження розвитку поселень південної України вимагає детального аналізу економічних процесів у них. Оскільки основою економічної діяльності поселенців у досліджуваній період було сільське господарство, то саме розгляд питань, пов'язаних з практичною реалізацією населенням наслідків своєї господарської діяльності та різними аспектами економічних відносин, що виникали під час цього, є одним з основних напрямів у аналізі сільськогосподарської активності жителів повіту.

Практична реалізація цього вимагає в тому числі детального вивчення досвіду подолання неврожаїв як невід'ємної частини сільськогосподарської діяльності.

Метою цього дослідження є систематизація та аналіз наявної інформації з питання діяльності місцевих органів управління в контексті заходів, котрі проводилися ними з метою подолання наслідків неврожаїв у 70-ті роки XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Серед авторів, що присвячували свої дослідження різним аспектам життєдіяльності селян, можна назвати: А.В. Бондаревського, В.І. Марочко, А.І. Лохматова, Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко, М.А. Якименко. Проте жодна з указаних праць не деталізує боротьбу з наслідками неврожаїв губернськими та повітовими управами в 70-ті роки XIX ст. (Бондаревський; Горенко; Марочко; Лохматова; Присяжнюк; Якименко).

2. Становище поселенців повіту на поч. 70-х років XIX ст.

Проаналізовані нами матеріали звіту Одеського повітового земства свідчать, що врожай 1869 р. не виправдав сподівань селян і дозволив отримати лише мінімальний запас зерна для посіву.

Виходячи з цього, повітова управа з дозволу губернської управи видала окремим селянським товариствам позику у розмірі 3190 рублів. Визначену суму було витрачено на підтримку найбідніших сімей шляхом видачі допомоги

продовольством та посівним зерном. Окреслені кошти було отримано у визначені строки.

Проте не всі сільські товариства отримали навіть такий мінімальний врожай, тому на початку 1870 р. повітова управа з дозволу губернської земської управи повторила видачу деяким товариствам позики як грошима з губернського продовольчого капіталу, так і зерном із запасних продовольчих магазинів.

Вимогою, що ставилася перед окресленими товариствами, було шляхом кругової поруки визначених товариств справно поповнювати ресурси для зернової позики з врожаю наступного року (Отчет Одесской уездной земской управы, 1869–1870: 17).

В окреслений рік грошова позики з губернського капіталу у розмірі 4,496 рублів була розподілена за трьома напрямками: землевласникам-грекам поселення Олександрівки (Арнаутського) за відсотки, відставним нижнім чинам Анчекрак-Ільїнської волості села Володимирівки, селянам-приватним власникам та тимчасовозобов'язаним у Більчанській, Северинівській та Ільїнській волостях у п'яти селах. Зазначені 4,496 рублів було розподілено таким чином: 2,000 рублів отримали землевласники-греки села Олександрівка, тисячу рублів відставні нижні чини села Володимирівка та 1,496 рублів отримали селяни-приватні власники та тимчасовозобов'язані. В останньому випадку діапазон виплат коливався від 200 рублів для селян Адамівки до 430 рублів селянам Андріївки всієї Северинівської волості.

Водночас підтримку шляхом отримання позики із суспільних продовольчих запасних капіталів, що належали сільським товариствам, отримали поселенці Покровської, Петровської, Антоново-Кодинцівської, Граденецької волостей та колоністи чотирьох німецьких колоній Лібентальського, двох Березанського та однієї Кучурганського колоністських округів. Загальна сума позики становила 16,134 рублів та 25,5 копійок,

з яких селяни отримали 1493 рублі та 76,5 копійок. Німці-колоністи натомість отримали позику у розмірі 14,640 рублів та 49 копійок. Виплату найбільшого розміру отримали товариства німців поселенців колоній Ландау та Шпейер у розмірі 3657 та 5828 рублів і сім копійок відповідно.

Відповідно до проаналізованих даних ми можемо зробити висновок, що розмір грошових позик, виданих з першого серпня 1869 до першого серпня 1870 року між поселенцями Одеського повіту, було розподілено нерівномірно. Суми в діапазоні від однієї до трьох тисяч рублів отримали іноземці колоністи, греки та німці, чії поселення у досліджуваній період знаходились у віданні держави (Отчет Одесской уездной земской управы, 1869–1870: 18).

Окрім грошових, між поселенцями повіту було розподілено 12,168 четвертей та три міри зернових позик, котрі своєю чергою розрізнялися за трьома основними напрямками: власне позика, позика для громадської запашки та позика врожаю, з якої необхідно було направляти на продаж для отримання вільних коштів. Зазначені позики отримали селяни 72 поселень у межах повіту, а саме: п'ять, що належали до відомства державних селян, двадцять чотири колонії іноземних колоністів (з них одна болгарська та двадцять три німецькі) та 43 населених пункти, де основну масу населення становили тимчасовозобов'язані селяни, або приватні власники (Отчет Одесской уездной земской управы, 1869–1870: 19–23).

Проаналізоване нами статистичне джерело повідомляє про задовільний врожай зернових та сіна в період літа–осені 1871 р., проте деякі товариства Одеського повіту потребували насіння для озимої сівби полів (Обзор Херсонской губернии, 1871: 1). Для цього Херсонське губернське земство дозволило Одеському повітовому земству видати селянам позику в розмірі 3710 рублів. Херсонський повіт водночас отримав позику у розмірі 2900 рублів.

Незалежно від видачі позик із губернського продовольчого капіталу губернська та повітова управи дозволили в 1871 році сільським товариствам позики з місцевих зернових магазинів та повітових капіталів. На території Одеського повіту нараховувалося 115 громадських зернових магазинів, у тому числі: 14 – у державних селян, 72 – у селян-приватних власників та 29 – у іноземних колоністів (Обзор Херсонской губернии, 1871: 6; Отчет Одесской уездной земской управы, 1870–1871: 23).

У процесі виконання зазначеного дозволу селянами Одеського повіту було отримано 9,621 чверті¹ та 2 міри зернової позики. Поселенцями Херсонського та Тираспольського повітів

отримано по 5,773 чверті та 1,495 четвертей та 7 мір відповідно. Населення інших повітів не отримало позик. Окрім зернової, в межах Одеського повіту було розподілено 8,871 рублів та 79 копійок грошової позики (Обзор Херсонской губернии, 1871: 6).

Одним з аспектів у перемовинах між Одеською повітовою та Херсонською губернською управами став розгляд питання щодо незручності наявної системи забезпечення населення продовольством. Під час листування заявлялося, що кількість хлібних запасів, незважаючи на всі старання як губернської адміністрації, так і земських управ, ніколи не вдавалося сформувати в достатній кількості. Окрім цього, одним з проблемних питань визначалося питання нагляду за створеними запасами та підтримання умов для належного зберігання зерна, котрі на практиці викликали багато незручностей.

Одеська повітова управа в 1869 р. звернулася до Херсонської губернської земської управи з пропозицією про переведення наявних на території повіту зернових запасів у грошову форму. Цю пропозицію підтримали Херсонська та Тираспольська повітові управи та звернулися з відповідним проханням у 1871 р. (Обзор Херсонской губернии, 1871: 6–7).

При цьому повітова управа повідомляла губернську управу, що будівлі сільських запасних магазинів, які в більшості своїй знаходяться в неналежному становищі, а у деяких товариств зовсім не збудовані, і зерно зберігалось в ямах. Кращий стан мають склади у поселеннях селян-приватних власників та колишніх іноземних колоністів (Отчет Одесской уездной земской управы, 1871–1872: 57).

3. Заходи щодо боротьби з наслідками неврожаю 1872–1873 рр.

Відповідно до даних, зібраних Одеською повітовою управою, врожай 1872 року видався гіршим за врожай попередніх років. Відповідно до джерела: «В начале июля состояние посевов было ужасным. С приближением времени сбора урожая их состояние было столь жалким, что часть сельских обществ не считали нужным приступать к уборке урожая, поскольку того не хватило бы даже для прокорма скотины».

Виходячи з цього, повітова управа 15 липня 1872 року повідомила губернську управу, що для забезпечення селян Одеського повіту продовольством доведеться звертатися до видачі позик з губернського продовольчого капіталу.

Виходячи з досвіду отримання неповних, або суперечливих, даних члени Одеської повітової управи Бем та Сіренко відвідали всі населені пункти Одеського повіту з метою збору точних даних про якість врожаю, становище запасів у сільських товариств та приватних власників.

¹ Чверть – міра ваги сипучих тіл. 1 чверть дорівнювала 209,9 літра.

З даних, зібраних ними, виявилось, що сільські товариства не лише не мають продовольства для себе та кормів для худоби, а й зовсім не забезпечені насінням для проведення посіву (Отчет Одесской уездной земской управы, 1872–1873: 17–18).

У період осені 1872 р. грошовий капітал, що зберігався на рахунках повітової управи, дорівнював 64,650 рублів та 23 коп. У хлібних магазинах числилося: 2,815 чвертей озимого та 4,789 чвертей ярого зерна. Процес розподілу якого між селянами куриувався як повітовою управою, так і місцевими волосними правліннями (Отчет Одесской уездной земской управы, 1872–1873: 19–20; ДАОО Ф61 оп. 1 спр. 1467 арк. 2–2 зв.).

Одеська повітова управа слідувала, щоб продовольчі капітали були поміщені в кредитні установи під зростаючі відсотки. Незначна сума коштів зберігалася при місцевих громадських управліннях. Віддача продовольчих капіталів у кредитні установи з окресленими умовами, хоч і було не заборонена, викликала деякі непорозуміння.

Законодавство Російської імперії не уповноважувало управи вказувати сільським товариствам, в які конкретно кредитні товариства необхідно вносити кошти для отримання відсотків. Вибір кредитної установи залишався за членами сільського товариства. Через це деякі товариства поселян-приватних власників, у більшості своїй німці-колоністи, вносили свої продовольчі капітали в місцеві сирітські каси, котрі існували на правах кредитних установ. Це своєю чергою зумовило колізію, за якої товариства поселян власників не змогли отримати кошти повною мірою, оскільки через специфіку форм роботи з коштами сирітські каси пускали отримані в депозит кошти в оборот. Неврожай 1872 р. позбавив вкладників можливості достроково отримати депозитні кошти (Отчет Одесской уездной земской управы, 1872–1873: 19–20).

Економічне становище повіту в період неврожаю 1872 р. перебувало в критичному становищі. Власники господарств поспішали позбавитися від наявної у них худоби, часто збуваючи її за безцінок через практично повну відсутність кормів. Більшість населення повіту чекало позик від повітового та губерньського земства (Отчет Одесской уездной земской управы, 1872–1873: 20).

Відповідно до даних, розміщених у проаналізованому нами статистичному виданні, врожай осені 1873 р. у межах Херсонської губернії досяг 4,075,553 чвертей хліба, при цьому лише 82,938 чвертей були зібрані на території Тираспольського, Одеського, Ананьївського та Херсонського повітів, решта 3,252,617 чвертей становив урожай з полів Олександрійського та Єлисаветградського повітів.

Неврожай осені 1873 р. у досліджуваному нами повіті насамперед пов'язаний з посухою,

що розпочалася у травні, та навалою комах-шкідників, що знищували молоде зерно в колосках. Від них найбільше постраждали поселення, розташовані на Причорноморському узбережжі та по правому берегу Південного Бугу (Обзор Херсонской губернии, 1873: 1).

Ситуація, що склалася в межах губернії та повіту, призвела до того, що окремі великі землевласники Херсонського та Одеського повітів, витративши кошти на посів пшениці на ділянках загальною площею від 2,000 до 5,000 десятин, не отримали при цьому жодного врожаю та понесли величезні збитки.

У середніх господарствах розміром до 500 десятин, котрі здебільшого не мали запасного капіталу, фінансове становище, що склалося, було ще гіршим. Орендарі багатьох маєтків через неврожай не змогли вчасно внести орендну плату та опинилися у боргах, було зафіксовано випадки втеч орендарів з маєтків, що вони орендували.

Що ж стосувалося запасів хліба в громадських магазинах та продовольчих капіталів у громадських касах, то через свою незначність вони не могли повністю задовольнити потреби населення. Окрім цього, всі окреслені запаси, окрім малої частини, перебували у позиках та недоїмках у користуванні товариств (Отчет Одесской уездной земской управы, 1873–1874: 17–18).

Одним з наслідків цього став профіцит грошей у населення в межах губернії, що потягло за собою різкий спад торгової справи в межах як губернії, так і повіту та перепрофілювання її з прямої торгової операції на купівлю в кредит та під позики. У багатьох наявних банках скорочувалася кількість виданих кредитів для землевласників, внаслідок цього вони змушені звертатися до лихварів, котрі, користуючись ситуацією, піднімали процентну ставку (Обзор Херсонской губернии, 1873: 2).

У разі фіксування перших ознак неврожаю 1873 р. губерньська земська управа почала збирати відомості про потреби населення з метою повідомити про це повітові та губерньську земські збори та у разі необхідності надати допомогу особам, що мають потребу в зерні для посіву озимого зерна.

З огляду на досвід подолання наслідків неврожаю 1872 р. управа прийняла за можливе отримання селянами коштів на роботах, не пов'язаних із сільським господарством. Поселення приморської лінії в більшості своїй мали додатковий дохід від рибної ловлі, для решти повіту основним шляхом заробітків була доставка будівельних матеріалів до Одеси та Миколаєва. Деякі сільські товариства отримували дохід від видобутку каменю. З урахуванням цього повітова управа розділила сільські товариства Одеського повіту на чотири категорії, запропонувавши видавати для волостей першої категорії тридцять рублів, другої – двадцять п'ять, третьої – двадцять

та четвертої – п'ятнадцять рублів на продовольство та зерно для засівання полів навесні 1874 р. Таким чином, повітова управа вважала достатнім для перекриття потреби у продовольстві 143,020 р. (Отчет Одесской уездной земской управы, 1873–1874: 18–19).

Для забезпечення поселян зерном губернська управа вимушена була на підставі свідчень повітових управ видати не лише залишок губернського запасного капіталу в розмірі 15,801 рублів 64 копійки, а й додати до неї кредитні кошти у розмірі 20,167 рублів 50 копійок. З окреслених коштів найбільше було виділено Херсонському повіту, а саме 16,901 руб. 64 коп. Одеська та Тираспольська повітові земські управи отримали у своє розпорядження 10,000 р. та 9,067 р. відповідно.

Задовольнивши таким чином первинну потребу в зерні для посіву озимої, в трьох зазначених повітах губернії земські установи розпочали роботу над питаннями забезпечення населення продовольством та зерном для посіву ярих.

Виходячи з даних, отриманих земськими управами, губернська управа визначила необхідним надати допомогу у розмірі 328,585 р. 86 коп. Для кожного з повітів було спрямовано: Херсонському – 43,098 р. 36 коп., Тираспольському – 10,932 р. 50 коп., Ананьєвському – 20,000 р., Олександрівському – 10,000 р. та Одеському – 244,555 р. Єлисаветградська повітова земська управа не подавала даних, необхідних для визначення розміру допомоги (Обзор Херсонской губернии, 1873: 3).

Таким чином, валову частку коштів, визначених для надання допомоги населенню, отримав Одеський повіт, а саме 74,4% від загальної суми коштів. Інші чотири повіти губернії отримали 25,6%, що своєю чергою свідчить про розмір збитків, яких зазнали приватні власники від наслідків неврожаю 1873 р. та неврожаїв попередніх 1869–1872 рр.

4. Приватні пожертви як засіб боротьби з наслідками неврожаїв

Важливим напрямом подолання наслідків неврожаїв у Херсонській губернії була діяльність дійсного статського радника, губернатора Херсонської губернії у 1870–1874 рр. Миколи Савовича Абази.

Поки тривало листування між губернською управою та міністерством внутрішніх справ про відкриття кредиту із загальноімперського продовольчого капіталу, а члени повітових управ на місцях перевіряли попередні відомості та збирали нові, губернатор збирав приватні пожертви на користь постраждалих. Здійснюючи об'їзд волостей Одеського повіту, Микола Савович разом з представником губернського управління особисто досліджував становище поселень, жителі котрих потребували продовольчої допомоги (Обзор Херсонской губернии, 1873: 6).

Під егідою губернатора з метою подолання ситуації, що склалася, роздавалася допомога з числа зібраних пожертв з умовою, що її не потрібно було повертати. Роздача окреслених позик здійснювалася шляхом видачі зерна, що заготовлювалося та розділялося особам, котрих було попередньо відібрано губернським правлінням. У межах Одеського повіту з приватних пожертв серед населення було розподілено зернових позик на суму 7,179 р.

До коштів, зібраних шляхом приватних пожертв губернською управою, було додано 10,000 р., асигнованих на позики, котрі не потрібно було повертати. Таким чином, з приватних пожертв у межах повіту було витрачено 10,914 р., між населенням було розподілено 8,405 пуд. 32 ф. зерна. Окрім цього, з числа коштів, зібраних після оголошення губернією збору пожертв, було додатково витрачено 2,100 р. Деякі приватні особи безкоштовно надавали в оренду хлібні магазини в межах містечка Варварівки під склади для зберігання зерна. Головноуправляючий Одеською залізницею адмірал М.М. Чихачов віддав розпорядження про повернення земству коштів, якими було сплачено навантаження у вагони зерна, придбаного на пожертвування приватних осіб (Обзор Херсонской губернии, 1873: 11).

У період з початку осені 1873 по перше січня 1874 року в повіті було видано позик з громадських зернових та грошових запасів у розмірі 4,246 четвертей зернового хліба та 61,617 рублів грошима (Обзор Херсонской губернии, 1873: 6).

Відповідно до даних, зібраних Херсонською губернською канцелярією, в Одеському повіті нараховувалося 59,052 осіб, котрі потребували допомоги. До їхнього числа належали 24,230 осіб, котрі потребували видачі продовольства, та 34,822 особи, котрим була необхідна зернова позика для весняного посіву.

Загальна сума допомоги, котрої потребували поселяни, становила 281,183 р. 75 коп., що становило 56,5% від загальної суми грошової оцінки розміру збитків, що необхідно було витратити на видачу допомоги населенню губернії.

Проте в розпорядженні губернії перебувало лише 362,000 р. продовольчого капіталу, в числі якого перебувало 200,000 р. загальноімперського та 162,000 р. губернського капіталів, чого не вистачало для перекриття необхідної суми у розмірі 497,926 р. 13,5 коп.

Таким чином, Херсонська губернська управа розподілила наявну суму між повітами таким чином, що до Одеського повіту було спрямовано 164,168 р., у тому числі 60,000 р., направлених з губернського продовольчого капіталу, та 104,168 р. із загальноімперського капіталу (Обзор Херсонской губернии, 1873: 7).

До числа найбільш постраждалих від неврожаїв 70-х років XIX ст. належали колишні поміщицькі селяни в межах Херсонського та Одеського повітів, у місцевостях, що знаходяться по берегах річки Південний Буг. Колишні іноземні колоністи, німці та болгари, компактно поселені в межах Одеського повіту, котрі мали найкращі господарства в губернії в 60-ті роки XIX ст., сильно постраждали від неврожаїв та падіння худоби 70-х років XIX ст.

Виснаживши всі наявні хлібні та грошові запаси, вони були вимушені звернутися за допомогою до губернського та загальноімперського продовольчих капіталів. Після чого отримали велику позику (Обзор Херсонской губернии, 1873: 11).

5. Врожаї 1874–1875 рр. та вихід населення з продовольчої кризи

Врожай 1874 р. в Одеському повіті управою розділявся на три категорії – задовільний, нижче середнього та дуже поганий, котрий скоріше можна назвати повним неврожаєм. До волостей, котрі постраждали від неврожаю, можна віднести: Куртівську, Більчанську, Северинівську, Ільїнську, Кубанську, Мало-Буяликську, Олександрівську, Покровську, Антоново-Кодинцевську, містечко Троїцьке (Коблево) та село Аджияськ Тузлівської волості. Село Мангейм тієї ж волості, Граденицьку, Біляївську, Калаглейську, Фрейдентальську, Нейзацьку, Грос-Лібентальську.

Повний неврожай було зафіксовано у волостях Северинівській, Ільїнській, Більчанській, Олександрівській, Кубанській та Мало-Буялицькій, котрі розташовувалися в другому стані повіту (Обзор Херсонской губернии, 1874: 1–2; Список населених мест Херсонской губернии, 1868).

Роки, в які не вдалося зібрати достатню кількість зерна, мали негативний вплив на економічне становище населення. Внаслідок них населення несвоєчасно виплачувало податки та повинності або робило це з великим запізненням.

Термінові платежі в банки по закладах з маєтків не вносилися, внаслідок чого ті виставлялися на продаж, але охочих їх купувати не було, через що банки вимушені були давати відтермінування у виплатах відсоткових внесків. Та окреслене відтермінування лише відстрочувало час продажу маєтків. Про селян можна сказати те саме. Заробітки в інших сферах господарства дали їм можливість заробити певний масив коштів, але їхнє становище в місцевостях, що постраждали від неврожаю, значно погіршилося (Обзор Херсонской губернии, 1874: 1–2).

Проте, незважаючи на це, ціни за роботу у місцевостях, де була необхідна наймана праця для збору врожаю, трималися на середньому рівні. В Одеському повіті під час посівів робітник отримував в день 35 коп., за місяць оплата його праці досягала 8 рублів, під час сінокосів оплата

становила 52 коп. та 10 р. відповідно, під збору зерна 85 коп. та 10 р. відповідно. У середньому один робітник отримував: у південній частині губернії від 30 до 55 рублів, у північній – від 45 до 52 р. (Обзор Херсонской губернии, 1874: 2–3).

Оскільки в числі тих, хто потребував допомоги, були і люди духовного звання, то таким особам внаслідок клопотання архієпископа Херсонського та Одеського губернська управа видавала позики в розмірі як для дрібних землевласників, а саме 3 чверті пшениці та 1 чверть ячменю на суму приблизно 35 рублів кожному. Церковним же притчам було видано позики на продовольство у розмірі від 5 до 6 рублів на кожне сімейство та зернової позики для обсіювання полів від 0,5 до 1 чверті пшениці та ячменю (Обзор Херсонской губернии, 1874: 5).

Значна кількість опадів осені 1874 р. та сніжна зима 1875 р. дозволяли селянам сподіватися на гарний врожай. Це спонукало їх спрямувати свої сили на якісний обробіток наявних та створення нових полів шляхом розорювання нових земель з метою отримання в майбутньому більших врожаїв.

Проте холодна весна та посуха, що тривала з квітня до середини липня, не дали можливості виростити та зібрати достатню кількість зерна. В окремих місцевостях губернії до засухи додалося нашествя комах-шкідників. Проаналізовані нами статистичні відомості, зібрані повітовими земствами Херсонської губернії, надають комплексні свідчення про врожай 1875 р.

Відповідно до них озима пшениця – один з головних продуктів виробництва населення губернії – найбільше постраждала в північній частині губернії, де майже повністю загинула, лише місцями селянам вдалося зібрати частину врожаю та повернути ту кількість зерна, що була витрачена на її посів. Жито, хоч і постраждало від поганих погодних умов та шкідників, та все ж дало можливість зібрати більш-менш рівномірний врожай. З ярових культур, що культивуються в межах губернії, були понижені засухою та шкідниками всі ранні культури. Серед культур, з яких удалося отримати середній врожай, стали: овес, ячмінь та гречка, котрі і самі виявилися пошкодженими або шкідниками, або знищені дощами другої половини літа. В Одеському повіті північна частина та частково південна постраждали від неврожаю. Інші частини повіту зібрали задовільний врожай (Обзор Херсонской губернии, 1875: 1–2).

Незважаючи на це, повторюваність неврожаїв у період 1869–1874 рр. поставила населення губернії у скрутне становище. Селяни позбавлялися можливого мінімального доходу з продажу власного врожаю та змушені були ліквідувати власні капітали, до яких насамперед належала робоча худоба. Через неможливість заготувати корми вони були змушені продавати волів

та коней за безцінок. Власники землі, обтяжені необхідністю виплачувати податки, опинилися в безвихідному становищі через виснаження своїх капіталів на життя та підтримання існування господарства.

Попит на робочі руки значно скоротився, що своєю чергою позбавило селян можливості знайти засоби на життя шляхом найму на роботу.

Для подолання потреби населення губернії у хлібі та посівному матеріалі губернське земське зібрання на основі даних, наданих повітовими управами, губернською управою та особливою комісією, спонукало губернську управу клопотати про відкриття кредиту на наявний продовольчий капітал у розмірі 74,751 р. 93,5 коп. та декларувало управі повноваження вступати у зносини з урядом Російської імперії з метою вирішення питання відкриття кредиту на купівлю зерна для посіву ярих зернових культур у розмірі 50,000 рублів із Загальноімперського продовольчого капіталу. У разі, якщо окресленої суми не вистачить, губернську управу уповноважували прохати про відкриття додаткового кредиту з того ж капіталу у розмірі, що буде необхідний.

Цього ж року було внесено зміни до порядку надання позик населенню повіту. З осені 1875 р. її надавали лише зерном, купівля якого проводилася через членів місцевих повітових управ або через уповноважених ними осіб, з умовою, щоб під час купівлі та роздачі зерна обов'язково були присутні уповноважені від сільських товариств, що зверталися за зерновою позикою в кількості не менше трьох осіб.

Місцевим управам надавалося право на власний розсуд визначати місця центральних складів зерна, що заготовлюється. Вартість доставки до таких пунктів мала включатися до загальної вартості зерна. Доставка ж від місця зберігання до сільського товариства, котре отримувало зернову позик, мала здійснюватися силами товариства.

Позики, котрі за умовами надання не потрібно було повертати, з 1875 р. надавалися тільки особам, що були неспроможні до роботи. Ці позики надавалися продуктами харчування і лише у виключних випадках видавалися грошима. Зазначена виплата становила: двадцять фунтів житньої муки, десять фунтів пшона та два з половиною фунти солі в місяць на осіб, що не досягли п'яти років, та один пуд житньої муки, двадцять фунтів пшона та п'ять фунтів солі для осіб, старших за п'ять років. У випадку видачі виплати, що не поверталася грошима, її розмір визначався на основі цін на продукти, що входили до її продуктового аналогу в конкретний день видачі грошового еквіваленту. Видача зазначених виплат здійснювалася виключно з першого листопада по перше квітня.

Відповідно до рішення губернського земства позики, що не поверталися, не могли видаватися священнослужителям як особам досить забезпеченим, проте могли бути надані причетникам (Обзор Херсонской губернии, 1875: 3).

У січні 1876 р. губернська управа отримала від загальноімперського капіталу 50,000 р., прохання про які надсилала раніше та розподілила їх таким чином, що Одеський повіт отримав 40% зазначеної суми, а саме 20,000 рублів.

Сусідні Тираспольський та Ананьєвський повіти не отримали коштів із загальноімперського капіталу, оскільки у їхньому розпорядженні залишався запас коштів із залишків, виданих у попередні роки, губернського та загальноімперського капіталів попередніх років. Такі ж залишки лишалися і в інших повітових управах, проте в значно менших кількостях (Обзор Херсонской губернии, 1875: 5).

У межах Одеського повіту позики на купівлю зерна для продовольства та весняного посіву отримали 1237 сімей з 11 волостей. Розмір позики становив 13,543 рублі та 87,5 коп. Персоналізовані позики отримало 6 дрібних землевласників у Більчанській та Кубанській волостях та два десятинщики з Більчанської волості. Окрім них, позики було надано двом представникам духовенства, одному священнику та одному причетнику. Загальна сума приватної позики для десяти осіб становила 287 р.

Позики, що не потрібно було повертати, отримали 473 особи з восьми волостей повіту на загальну суму 1643 р. 10,5 коп. З приватних пожертв у 1875 р. було видано позик на 132 р. 90 коп. для десяти осіб (Отчет Одесского уездного земства, 1875–1876: 73–86).

Врожай 1876 року змінив ситуацію в Одеському повіті. Основні культури: пшениця, жито та ячмінь, хоч і були висаджені на менших площах та це не завадило зібрати з них врожай, кращий ніж у попередні роки. Особливо гарно вродив в окреслений рік ячмінь, що дозволило сформувати гарний базис запасів кормів для великої рогатої худоби (Обзор Херсонской губернии, 1876: 1).

6. Результати досліджень

Як видно з вищесказаного, аналіз архівних та статистичних джерел дозволяє дослідити питання подолання наслідків неврожайів у 70-ті роки XIX ст., простежити еволюцію розвитку порядку отримання населенням зернової та грошової позик із загальноімперського та губернського продовольчих капіталів. Проаналізовано кількість коштів, котрі направлялися на ліквідацію наслідків неврожайів як у межах Одеського повіту, так і загалом Херсонської губернії. Проаналізовано роль персоналій у боротьбі з наслідками неврожайів, зокрема досліджено роль Херсонського губернатора

М.С. Абази у питанні збору та розподілу серед потерпілих благодійних внесків шляхом надання позик, що не потрібно було повертати. Простежено еволюцію становлення порядку надання позик різним верстам населення.

У процесі подальшого дослідження потрібно з'ясувати становище торгівлі в Одеському повіті у зазначений період, що дасть можливість детально проаналізувати економічне становище місцевого населення південної України.

Література:

1. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ. 1961 р.
2. Державний архів Одеської області Ф. 61 оп. 1 спр. 1467.
3. ДАОО Ф61 оп. 1 спр. 1543.
4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ, 1995.
5. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села. *Наддніпрянська Україна. Історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2003. Вип. II.
6. Обзор Херсонской губернии за 1871 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления, 1872 год. 29 с.: табл.
7. Обзор Херсонской губернии за 1873 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления, 1874 год. 40 с.: табл.
8. Обзор Херсонской губернии за 1874 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления, 1875 год. 27 с.: табл.
9. Обзор Херсонской губернии за 1875 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления, 1876 год. 24 с.: табл.
10. Обзор Херсонской губернии. 1876 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления 1877 год. 23 с.: табл.
11. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1869 по 1-е сентября 1870 года. Одесса, 1870. 74 с.
12. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1870 по 1-е сентября 1871 года. Одесса, 1871. 45 с.
13. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1871 по 1-е сентября 1872 года. Одесса, 1872. 73 с.
14. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1872 по 1-е сентября 1873 года. Одесса, 1873. 122 с.
15. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1873 по 1-е августа 1874 года. Одесса, 1874. 84 с.
16. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го августа 1874 по 1-е апреля 1875 года. Одесса, 1875. 215 с.
17. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го апреля 1875 по 1-е августа 1876 года. Одесса, 1876. 280 с.
18. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) *ВІЖ*. 2000. № 5. С. 88–97.
19. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Т. XLVII: Херсонская губерния / Обработан редактором Л. Майковым. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1868. 276 с.
20. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *ВІЖ*. 1991. № 2. С. 54–63.

References:

1. Bondarevski, A.V. (1961). Volosne upravlinnya ta stanovyische selyan na Ukraini pislya reformy 1861 [Parish administration and the situation of peasants in Ukraine after the reform of 1861]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti [The state archive of Odessa region] f. 61 d. 1 c. 1467 [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti [The state archive of Odessa region] f. 61 d. 1 c. 1543 [in Ukrainian].
4. Marochko, V.I. (1995). Ukrainian Peasant Cooperation: Historical and Theoretical Aspect (1861–1929) [Ukrayins'ka selyans'ka kooperatsiya: istoryko-teoretychnyy aspekt (1861–1929 rr.)]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Lokhmatoval, A.I. (2003). Post-reform community as a self-regulated social organism of the Southern Ukrainian village [Poreformena hromada yak samorehul'ovannyi sotsial'nyy orhanizm pivdenoukrayins'koho sela]. Dnieper Ukraine. Historical processes, events, figures. Dnipropetrovsk, 2003. Vol. II. [in Ukrainian].
6. Obzor Khersonskoi hubernyy za 1871 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1871. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1872. 29 p. [in Russian].

7. Obzor Khersonskoi gubernyy za 1873 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1873. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1874. 40 p. [in Russian].
8. Obzor Khersonskoi gubernyy za 1874 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1874. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1875. 27 p. [in Russian].
9. Obzor Khersonskoi gubernyy za 1875 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1875. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1876. 24 p. [in Russian].
10. Obzor Khersonskoi gubernyy za 1876 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1876. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1877. 23 p. [in Russian].
11. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravly s 1-ho sentiabria 1869 po 1-e sentiabria 1870 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1869 till 1st September 1870]. Odessa. 1870. 74 p. [in Russian].
12. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravly s 1-ho sentiabria 1870 po 1-e sentiabria 1871 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1870 till 1st September 1871]. Odessa. 1871. 45 p. [in Russian].
13. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravly s 1-ho sentiabria 1871 po 1-e sentiabria 1872 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1871 till 1st September 1872]. Odessa. 1872. 73 p. [in Russian].
14. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravly s 1-ho sentiabria 1872 po 1-e sentiabria 1873 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1872 till 1st September 1873]. Odessa. 1873. 122 p. [in Russian].
15. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravly s 1-ho sentiabria 1873 po 1-e avgusta 1874 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1873 till 1st August 1874]. Odessa. 1874. 84 p. [in Russian].
16. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravly s 1-ho avgusta 1874 po 1-e aprelya 1875 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st August 1874 till 1st April 1875]. Odessa. 1875. 215 p. [in Russian].
17. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravly s 1-ho aprelya 1875 po 1-e avgusta 1876 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st April 1875 till 1st August 1876]. Odessa. 1876. 280 p. [in Russian].
18. Prysiazhniuk, U.P., Gorenko, L.M. (2000). Market evolution of agrarian relations in Ukraine (second half of the XIX century – 1905) [Rynkova evolyutsiya ahrarnykh vidnosyn v Ukrayini (druha polovyna XIX st. – 1905 r.)]. Ukrainian Historical Journal. Vol. 5. pp. 88–97 [in Ukrainian].
19. Spisok naselennykh mest po svedeniyam 1859 hoda. T. XLVII: Khersonskaia guberniya [List of populated places according to 1859. T. XLVII: Kherson province]. Obrabotan redaktorom L. Maikovym. Izdan Tsentralnym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del. Saint Petersburg, 1868. 276 p.
20. Yakymenko, M.A. (1991). Land lease in Ukraine during capitalism. [Zemel'na orenda na Ukrayini v period kapitalizmu]. Ukrainian Historical Journal. Vol. 2. Pp. 54–63 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 31.01.2022
The article was received 31 January 2022

УДК 94:355.48.012(430)“1939/1945”:323.12(=477.16):725.94(477.54-25)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-3>

«ХАЙ БУДЕ БЛАГОСЛОВЕННА ПАМ'ЯТЬ ЗАКАТОВАНИХ!»

Дьякова Олена Василівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди
djakova.elena.hnpu@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7767-0756*

Однією із трагічних сторінок не тільки єврейського народу, а й всієї Європи є Голокост. Геноцид євреїв під час Другої світової війни вкарбувався у народну пам'ять. Але щоб ця трагедія не повторилась і наступні покоління не забували цю страшну подію, у багатьох населених пунктах континенту встановлено меморіальні комплекси, обеліски, пам'ятники, меморіальні дошки. **Метою** цієї публікації є висвітлення присвячених Голокосту меморіальних архітектурних об'єктів, що розташовані в Харківській області. Для реалізації мети автор поставила **науково-дослідницьке завдання**: продемонструвати, як на Харківщині комеморизують Голокост і відносяться до цього представники громадських організацій та пересічні мешканці області. Для висвітлення визначеної у статті тематики використані евристичні засоби історико-генетичного, системного, соціокультурного, інформаційного **методів дослідження**. Про трагедію єврейського народу під час Другої світової війни широкій спільноті стало відомо уже в 1942 році. Проте дослідження цієї теми в Україні почалось лише у період перебудови. 1988 року був організований Харківський обласний комітет «Дробицький Яр», який поставив за мету збирання інформації про Голокост на харківській землі. А це, своєю чергою, поставило питання про увічнення пам'яті про Голокост через меморіальні архітектурні споруди. У Харкові такими об'єктами культурної спадщини є дві братські могили на цвинтарі по вул. Академіка Павлова, меморіальні комплекси «Стіна Скорботи», «Дробицький Яр», меморіальна дошка на будинку № 3 по вулиці Чичибабіна. Також об'єкти культурної спадщини, присвячені Голокосту, є і в Харківській області, а саме: братські могили в с. Наталине Красноградського району, Богодухові, пам'ятний знак у Золочіві. Одним із важливих напрямів комеморації Голокосту є відзначення Праведників світу, яким в області встановлено три меморіальні дошки. Таким чином, можна констатувати, що комеморація Голокосту в Харківській області розпочалась ще у період перебудови і змогла широко розгорнутися уже в роки незалежності України. Велика робота у цьому напрямі належить членам ХОК «Дробицький Яр» і працівникам музею Голокосту, які є ініціаторами створення пам'ятників, установки меморіальних дошок, організаторами просвітницької роботи у навчальних закладах області.

Ключові слова: Голокост, Друга світова війна, Харківська область, пам'ятник, обеліск, меморіальна дошка, Дробицький Яр.

MAY THE MEMORY OF THE TORTURED BE BLESSED!

Diakova Olena Vasylivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of history
Ukraine
H.S. Skovoroda Kharkov National Pedagogical
University
djakova.elena.hnpu@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7767-0756*

The relevance of the topic. Holocaust became another tragic page not only of Hebrew people but of all Europe. The genocide against the Jews during World War II remains in the folk memory. However, in order to prevent the similar tragedy and make future generations remember such grisly crime memorial complexes, obelisks, monuments, commemorative plaques are installed in many human settlements of Europe. **The purpose** of this publication is to reveal architectural and memorial objects dedicated to Holocaust that are located in Kharkiv region. In order to achieve this goal, the author uses the next **scientific reason**: to demonstrate the way of Holocaust commemoration in Kharkov region and to show the attitude of ordinary Kharkiv citizens and representatives of the city public organizations to such action. The main aim is disclosed through the using of heuristic technique in such **research methods** as: historical-genetic, systematic, socio-cultural and informational. The tragedy of Jewish people during World War II became public in 1942. Nevertheless, the study of this topic started in Ukraine only during perestroika. Kharkiv regional committee “Drobytsky Yar” was organized in 1988. It was aimed at the information-gathering about Holocaust in Kharkiv region. This in turn

led to the decision of Holocaust memorialization through the means of memorial and architectural buildings. To such cultural heritage objects in Kharkiv we can refer two mass graves in the cemetery on Academic Pavlov Street, memorial complexes “Drobytsky Yar” and “The wall of grief”, a commemorative plaque on the house No. 3 on Chichibabin Street. There are also cultural heritage objects dedicated to Holocaust in Kharkiv region. They are mass graves in the village of Natalyne, Krasnohrad Raion; mass graves in the city of Bohodukhiv; a memorial sign in the urban-type settlement Zolochiv. Another important aspect of Holocaust commemoration is the installation of three commemorative plaques in memory of Righteous Among the Nations persons in Kharkiv region. Thus, it can be stated that Holocaust commemoration in Kharkiv region took place during perestroika and later this process continued in the years of Ukraine independence. A key role in this direction played Kharkiv regional committee “Drobytsky Yar” and the staff of Kharkiv Holocaust Museum. Both these organizations are the initiators of monuments creation and commemorative plaques installation. They also provide educational work in the local educational institutions.

Key words: Holocaust, World War II, Kharkiv region, monument, obelisk, commemorative plaque, Drobytsky Yar.

1. Вступ.

Актуальність теми. Однією із трагічних сторінок не тільки єврейського народу, а й всієї Європи є Голокост. Геноцид євреїв під час Другої світової війни вкарбувався у народну пам'ять. Але щоб ця трагедія не повторилась і наступні покоління не забували цю страшну подію, у багатьох населених пунктах континенту встановлено меморіальні комплекси, обеліски, пам'ятники, меморіальні дошки.

Метою цієї публікації є висвітлення присвячених Голокосту меморіальних архітектурних об'єктів, що розташовані в Харківській області. Для реалізації мети автор ставить **науково-дослідницьке завдання**: продемонструвати, як на Харківщині комеморизують Голокост і відносяться до цього представники громадських організацій та пересічні мешканці області.

Для висвітлення визначеної у статті тематики використані евристичні засоби історико-генетичного, системного, соціокультурного, інформаційного **методів дослідження**.

Наукова новизна визначається насамперед постановкою та розробленням теми як цілісної наукової проблеми. Полягає у здійсненні спроби комплексного виявлення та визначення об'єктів культурної спадщини в Харківській області, присвячених Голокосту.

Історіографія із визначеної теми представлена публікаціями місцевої преси (70 лет трагедии, 2011; Иванова, 2001; Кац, 2004; Крапивный, 2004 та ін.). Особливо слід виділити статті директорки Харківського музею Голокосту Лариси Воловик, надруковані у газеті «Дайджест-Е». У цьому часописі друкуються публікації про відкриття чи відвідини пам'ятників, присвячених вбивству євреїв в області. І якщо історіографія Голокосту має широкий масив наукових, науково-популярних видань, то вивчення його комеморації ще чекає на свого дослідника.

Джерельною базою для написання статті послужили матеріали, що зберігаються в обласному комунальному закладі «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» (далі – ОКЗ «ХНМЦОКС»), державному

архіві Харківської області й архіві Управління Служби безпеки України по Харківській області.

В ОКЗ «ХНМЦОКС» зберігаються паспорти пам'яток архітектури, зокрема присвячених Голокосту (Братські могили жертв Голокосту. Харківська обл., м. Богодухів; Красноградський р-н, с. Наталине; м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 19, могила 2; м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 24, могила 2; Меморіал пам'яті. Харківська обл., смт Золочів; Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»; Меморіальний комплекс жертв Голокосту, м. Харків, проспект Московський, ріг вул. 12 Квітня). Ці документи надають відомості про адресу знаходження, дату спорудження меморіального архітектурного об'єкта, його опис тощо.

У державному архіві Харківської області містяться Акти Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх союзників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР, створеної після визволення міста від німецьких загарбників у серпні 1943 року. У цих документах відображена інформація про звірства гітлерівців під час окупації Харківської області, що тривала з 20 вересня 1941-го по 20 вересня 1943 року (Державний архів Харківської області. Ф. Р-4713).

Логіка уявлення дослідженого матеріалу у географічному і хронологічному порядку видається таким чином: у першому розділі висвітлюватиметься матеріал з появи пам'ятників, присвячених Голокосту, в Харкові, а у другому – в районах області.

2. Основна частина.

1. Комеморація Голокосту у Харкові

Про трагедію єврейського народу під час Другої світової війни широкій спільноті стало відомо уже в 1942 році. Саме з цього часу дослідники почали документувати факти злочинів нацистів проти євреїв. У Радянському Союзі про Голокост не говорили, роблячи акцент, що від гітлерівської навали постраждав увесь радянський народ, усі національності.

Натомість у період перебудови у пресі стали з'являтися статті про те, що під час окупації населених пунктів Радянського Союзу німці масово вбивали євреїв за національною ознакою, що увійшло в історію як Голокост. Така трагедія спіткала і євреїв Харківської області.

1988 року був організований Харківський обласний комітет «Дробицький Яр» (далі – ХОК «Дробицький Яр»), який поставив за мету збирання інформації про життя та боротьбу євреїв у роки Другої світової війни й увічнення пам'яті жертв нацизму на харківській землі. Назва комітету не випадкова. Адже у Дробицькому Яру (тоді передмісті Харкова) у січні 1942 року було розстріляно приблизно 16 тис. євреїв (за німецькими даними 16 тис. родин) (Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»: 1).

Уже на етапі збирання матеріалу перед членами комітету постало питання про увічнення пам'яті про Голокост через меморіальні архітектурні споруди, тобто у написах на існуючих братських могилах, спорудженні нових пам'ятників, встановленні меморіальних дощок.

Першими пам'ятниками у Харкові, присвяченими саме Голокосту, слід вважати дві братські могили на цвинтарі № 3 по вул. Академіка Павлова (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 19, могила 2; Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 24, могила 2).

Коли у грудні 1941 року євреї Харкова отримали наказ переселитися на східну околицю міста, частина людей не виконала це розпорядження і сховалась у синагозі по вул. Громадянській. 18 грудня гітлерівці вбили тут понад 400 осіб. У 1944 році на місці зруйнованої синагоги харків'янин Ева Шехтман знайшов останки 26 людей, яких поховав на кладовище по вул. Академіка Павлова: 17 в одній і 9 у другій могилі (Іванова, Кац, Крапивний).

У 2001 році за ініціативи ХОК «Дробицький Яр» могили і прилегла територія були реконструйовані. Автором дизайну став кандидат мистецтвознавства Є. Котляр.

На першій могилі встановлено стелу і надгробну плиту із чорного граніту. На стелі зображена Зірка Давида, обплетена колючим дротом.

На надгробок прикріплена дощечка із написом про увічнення пам'яті похованих і зроблено напис з подякою Е. Шехтману. На огорожі сусіднього поховання прикріплено меморіальну дошку, де розповідається про причину появи могили (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 19, могила 2, с. 2).

Друга могила має огорожу, на якій також прикріплена Зірка Давида. Тут же поховані Е. Шехтман (1886–1962) і П. Кац (1915–1986), які доглядали за цими похованнями.

На надгробку братської могили зроблено такий само напис, як і на першому похованні. Нижче прикріплена меморіальна дошка із білого мармуру з написом давньоєврейською (іврит) і російською мовами про те, що тут поховано восьмеро дорослих і дитина, які загинули «мученицькою смертю від рук фашистських нелюдів» (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 24, могила 2, с. 2).

Уже в незалежній Україні члени ХОК «Дробицький Яр» почали клопотання щодо увічнення пам'яті про жертв Голокосту у меморіальних архітектурних спорудах. За їхньої ініціативи 30 жовтня 1992 року на місці єврейського гетто (на місці, де від Московського проспекту відходить вулиця 12 Квітня) відбулося урочисте відкриття пам'ятного знаку «Стіна Скорботи». На церемонії були присутні представник посольства Ізраїль в Україні та генеральний консул Республіки Польща в Харкові Ян Гранат (Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»: 4).

«Стіна Скорботи» імітує стіну бараку, в якому мешкали євреї на зламі 1941–1942 років. Пам'ятний знак складений із цегли, оброблений штукатуркою та пофарбований. Він поставлений на постамент, обкладений плиткою. Зверху на Стіні лежить колючий дріт. На чоловічому боці об'єкта культурної спадщини прикріплено три меморіальні дошки. Розташована у центрі інформує, що пам'ятний знак поставлено Орджонікідзевським (зараз – Індустріальним) і обласним комітетом «Дробицький Яр». Зліва дошка з написом: «Тут у грудні 1941-го року було єврейське гетто, в'язнів якого знищено у Дробицькому Яру». Праворуч дошка із написом: «Це було пекло: мертві люди, посуд, пух з подушок, одяг, продукти, кал – все було перемішене. В одному кутку на ліжку лежала мертва жінка, опутивши руки, а маленька дитина смоктала її мертвий палець. У другому кутку лежав мертвий старик... Поновлена 14 грудня 1998 р.» (ймовірно, це цитати із чийсь спогадів).

Стіна Скорботи знаходиться в числі перших поставлених в Україні меморіальних архітектурних об'єктів, які вважаються комеморацією Голокосту в державі.

Наприкінці 1997 року за ініціативою ХОК «Дробицький Яр» і працівників створеного у 2006 році Харківського музею Голокосту ліворуч від «Стіни Скорботи» був установлений ще один пам'ятний знак. Він присвячений Праведникам світу. Знак зроблений у вигляді каменю із дошкою

на чолі, де викарбуване: «Рятівникам – Праведникам світу вдячні євреї харків'яни. 15 грудня 1997 р.». Зліва розташований ще один напис: «Поновлено 9 серпня 1998 р.». Справа у тому, що вандали зірвали першу дошку, зроблену із металу. Тому на її місці прикріплена нова, мармурова.

Цей пам'ятний знак – перший об'єкт архітектурної спадщини на теренах колишнього Радянського Союзу, яким віддавалася пошана рятівникам євреїв від знищення нацистами та їхніми поплічниками.

З цього часу члени ХОК «Дробицький Яр» і працівники музею Голокосту разом виступали з пропозиціями щодо створення меморіальних архітектурних об'єктів на шану жертв нацизму.

Так, за їхньою пропозицією на честь 59-ї річниці трагедії у Дробицькому Яру 14 грудня 2000 року поруч із вищезгаданими був установлений пам'ятний знак «Звернення до нащадків». Таким чином, ці дві установи вирішили звернутися до наступних поколінь із закликом не допустити повторення катастрофи.

Одним зі значних об'єктів культурної спадщини Харкова, присвячених Голокосту, є меморіальний комплекс «Дробицький Яр».

У цьому яру у січні 1941 року було розстріляно тисячі євреїв лише тому, що вони мали таку національність. Як зазначалося вище, за наказом окупаційної німецької влади 16 грудня 1941 року тисячі харківських євреїв переселилися на східну околицю міста, де для них було створене гетто у бараках тракторного і верстатобудівного заводів. На початку січня 1942 року їх звідси групами вивозили до Дробицького Яру і розстрілювали. Тіла скидали у завчасно вириті ями. До середини січня 1942 року гетто обезлюднило (70 лет трагедии Дробицкого Яра; Ищенко, Ференцева, Сокальская, 2008; Лебедева, Сокольский, 2004).

Після війни Дробицький Яр став одним із місць «паломництва», куди багато харків'ян приходили віддати шану загиблим у Другій світовій війні в урочисті дати – 9 Травня (День Перемоги) і 23 серпня (день визволення міста від німецьких загарбників). 1967 року в яру був установлений обеліск, на якому російською мовою написано, що «Тут покояться жертви фашистського терору. 1941–1942 рр.» (Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»: 16).

1991 року за ініціативою ХОК «Дробицький Яр» було вирішено спорудити на місці масового вбивства євреїв величний меморіальний комплекс.

Сьогодні він складається із 10 братських могил, монументу «Жертвам Голокосту», пам'ятника «Менора», пам'ятних знаків «Дробицький Яр» і «Жертвам Голокосту», дороги «Алея Скорботи», насаджень дерев (Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»: 6).

Неподалік від входу стоїть «Менора» (архітектор Н. Фоменко, скульптор О. Іллічов). В особистій розмові Л. Воловик запевняла, що цей пам'ятник є Деревом Життя, але люди називають його Менора через єврейську тематику комплексу. І дійсно, пам'ятник нагадує спалене дерево і водночас Менору. Пам'ятник споруджено із залізобетону та карбованої міді. Під ними лежать каміння червоного кольору ніби політі кров'ю. На одному із них висічена Зірка Давида та епітафія на трьох мовах (українській, давньоєврейській, латинській): «Тут місце, де мертві вчать живих».

Від «Менори» до монументу «Жертвам Голокосту» веде Алея Скорботи. Праворуч від неї знаходиться вісім братських могил. Також обабіч дороги стоїть пам'ятний знак «Дробицький Яр» у вигляді стели із залізобетону та лабрадоритових плит із написом: «Дробицький Яр – місце кривавого терору. 1941–1943. Ми схилиємо голови перед пам'яттю жертв фашизму». Стела виконана у вигляді пілонів і дугоподібного фронтона на майданчику із рожевого керамзиту. Цей об'єкт культурної спадщини має на меті налаштувати відвідувача на відповідне сприйняття трагічних подій, що відбувались саме на цьому місці під час німецької окупації.

Кульмінаційною точкою меморіалу є монумент «Жертвам Голокосту» (архітектор О. Лейбфрейд, скульптор В. Савенко). Його метою є демонстрація масштабів трагедії, що сталася у Дробицькому Яру. Для цього на верхній терасі під аркою розміщений пам'ятний знак «Скрижалі Мойсея» із заповіддю «Не вбивай», викарбуваною 11 мовами світу. У підвалинах монументу відкрито траурний зал із Чашею Скорботи.

Ця споруда символізує Синайську гору, де Бог подарував Мойсею скрижалі із 10 заповідями.

На підвищеному майданчику встановлено два пілони, що виконують роль єдності протилежностей. В середині на них вирізані єврейські символи. Пілони завершуються сферою, тобто небом, куди підносяться молитви по загиблих. Ззовні на арці викладені роки трагедії. Збоку арка нагадує купол синагоги і водночас язик полум'я.

На нижній терасі розташований обеліск 1967 року.

Зі східної сторони монументу знаходиться братська могила, створена 2007 року. 16 серпня тут були урочисто поховані винайдені під час будівельних робіт людські останки. На чоловому боці стели, зробленої із сірого граніту і поставленої біля братської могили, викарбувано напис на івриті та російській мові: «Тут спочиває прах 150 євреїв, що загинули у дні Голокосту, і перенесених 16 серпня 2007 року з території колишнього єврейського гетто».

Нижче йде ще один пам'ятний знак «Жертвам Голокосту», виконаний із рожевого граніту.

Із лівої сторони каменю зроблено шість зарубок, що нагадує про 6 мільйонів євреїв, які загинули у часи Голокосту.

Із півдня монументальний комплекс обрамляє яблуневий сад, а з півночі – тальвег і протока Дробицького Яру. Ці штучні та природні об'єкти також символізують продовження життя на Землі.

Меморіальний комплекс будувався більше двох десятиліть. 23 жовтня 1992 року Харківська міська Рада прийняла рішення щодо будівництва Меморіалу у Дробицькому Яру. Але нестача коштів змушувала іноді призупиняти будівництво. Проте через наснагу ініціаторів і небайдужих харків'ян спорудження відновлювалось.

Об'єкти установлювались поступово. 1998 року встановлено знак «Жертвам Голокосту». 13 грудня 2002 року відбулося урочисте відкриття першого етапу Меморіалу (до нього ввійшли «Менора», Алея Скорботи, монумент «Жертвам Голокосту»). На відкритті були присутні Президент України Л. Кучма та посол Ізраїлю А. Азарі. 2005 року були відкриті траурний зал і Скрижалі Мойсея, а наступного року – музей. 2016 року висаджено дерева як Алея пам'яті.

29 квітня 2009 року Харківська міська рада прийняла рішення про створення комунального підприємства «Меморіальний парк «Дробицький Яр». Натомість харків'яни це місце парком не вважають.

Наказом Міністерства культури України від 6 грудня 2016 року Меморіальний комплекс «Дробицький Яр» занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятник історії та монументального мистецтва місцевого значення.

2004 року на будинку № 3 по вулиці Чичибабіна було встановлено меморіальну дошку, на якій відзначено, що «8 грудня 1941 року посібники нацистів зігнали 11 єврейських сімей – мешканців цього будинку – до підвалу 13 під'їзду. Звідси почалась їх остання дорога, що закінчилась у Дробицькому Ярі. Це було початком Голокосту в Харкові».

Захопивши місто, командування німецької комендатури примусово виселяло людей з їхніх квартир для розселення військовиків або розташування адміністративних установ. Так, кербуду № 3 по вул. 8-го З'їзду Рад (зараз – Чичибабіна) Чалий за наказом окупантів звільнив один із під'їздів для розташування там штабу, зігнавши мешканців євреїв до підвалу. Тут вони знаходились п'ять днів, а потім перейшли до гетто (Карна справа Кравченка І.І. та ін.: 29–30).

2. Об'єкти культурної спадщини Голокосту в області

Також об'єкти культурної спадщини, присвячені Голокосту, є і в Харківській області.

Одним із перших таких пам'яток в області вважається братська могила в с. Наталине Красноградського району.

Поблизу цього села у червні 1942 року німці та їхні поплічники у Коваленківському лісі розстріляли 90 красноградських євреїв (Акти Надзвичайної державної комісії: 89–90) (за іншими даними 260 (Воловик, 2017а). Причому є свідчення, що декілька людей закопали живими (Акти Надзвичайної державної комісії: 89–90; Воловик, 2017b). Довгий час місце страти не було оформлене належним чином. Лише 1967 року пошукачі знайшли останки людей і поставили на цьому місці обеліск. На прикріпленій мармуровій дошці зробили напис російською мовою: «Тут поховані мешканці Краснограда, по-звірячому розстріляні німецько-фашистськими загарбниками 1941–1943 рр.» (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Красноградський р-н, с. Наталине: 1; Воловик 2017а).

Братська могила розташована у лісовій зоні на пагорбі. До пам'ятника ведуть сходи. По периметру стоїть 9 бетонних стовпів заввишки 1 метр (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Красноградський р-н, с. Наталине: 2).

1942 року з'явилась подібна братська могила у Богодухові. Призначений до цього міста комендантом Браун наказав знищити все єврейське населення. 23 липня 35 осіб, серед яких в основному були старі та малі, розстріляли у сосновому лісі за шкіряним заводом. У страті брали участь особисто Браун та його підлеглі (Беляєв, Чернігова, 1993: 89; Акти Надзвичайної державної комісії: 74).

У 1980-х роках тут був поставлений обеліск. 2017 року за сприяння членів ХОК «Дробицький Яр», працівників музею Голокосту, місцевої адміністрації пам'ятник був дещо реконструйований.

Могила оформлена у вигляді подіуму, обкладеного жовтою цеглою, зверху по периметру лежать плити із сірого туфу, середина засипана гравієм. Із західної сторони встановлена гранітна стела, на чоловому боці якої висічена епітафія: «Жертвам нацизму – євреям Богодухова, знищеним на цьому місці 23 липня 1942 року». Нижче перелічені 33 прізвища страчених (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Богодухівський р-н, м. Богодухів: 1; Воловик, 2017d).

2002 року у смт Золочів було відкрито Меморіал пам'яті (автор – І. Журихін). Він присвячений знаковим подіям ХХ століття, які пережило селище.

Під час гітлерівської окупації населеного пункту в балці «Ківшик» було розстріляно за неповними даними 39 євреїв (Воловик, 2015; Край наш Золочівський: 69–70).

Плануючи меморіал, керівництво місцевої адміністрації за підтримки ХОК «Дробицький Яр» вирішило увічнити цю трагедію. Тому на Меморіалі встановлено окремий пам'ятний знак із написом: «В пам'ять розстріляних у 1941–1942 рр. нацистами та їх посібниками мешканців Золочіва – дітей, жінок, старих – тільки за те, що

вони були євреями. Встановлено Харківським обласним комітетом «Дробицький Яр». 2002 рік» (Меморіал пам'яті. Харківська обл., Золочівський р-н, смт Золочів: 2).

Сам Меморіал являє собою композицію, у центрі якої розташована дзвіниця на чотирьох 8-метрових колонах. З титульного боку дзвіниці установлена меморіальна стіна із бутового каменю. На стіні розташовано п'ять меморіальних дошок (одна з яких присвячена Голокосту) і два гранітних камені 2,5 м заввишки. У центрі стіни меморіальна стела з чорного граніту (Меморіал пам'яті. Харківська обл., Золочівський р-н, смт Золочів: 1).

Одним із важливих напрямів комеморації Голокосту Л. Воловик вважає відзначення Праведників світу – людей, які, ризикуючи власним життям, рятували від загибелі євреїв. Тому єврейські громадські установи клопочуть перед місцевою адміністрацією про установа для пам'яті про цих людей меморіальних дошок.

Перша така дошка була прикріплена 1996 року у колумбарії Салтівського цвинтаря біля праху Олександри Карнаухової, яка переховувала незнайому єврейську дівчину (Воловик, 2021).

У грудні 2019 року меморіальна дошка з'явилась на будинку дитячої клінічної лікарні № 19. У цьому приміщенні довгий час розташовувалось хірургічне відділення лікарні № 9, де з 1919 по 1954 рік працював Олександр Мещанінов. За роки гітлерівської окупації він врятував від загибелі майже 3,5 тисячі військовополонених, серед яких були і євреї. Взагалі ім'я Олександра Івановича Мещанінова широко відоме у Харкові. Місцеві жителі із великою повагою згадують безстрашність і звитязність цієї Людини (Воловик, 2021).

Цього ж року меморіальна дошка була установлена на будинку Мереф'янського ліцею № 1 на честь Праведника світу Івана Перемоти. Його ім'я носить і цей навчальний заклад. І. Перемота разом із дружиною Тетяною у 1941 році врятував від смерті хлопчика Віктора Рудника (Воловик, 2021).

Для того щоб про трагедію єврейського народу під час Другої світової війни не забували, єврейські громадські організації, насамперед ХОК «Дробицький Яр» і музей Голокосту, проводять велику просвітницьку роботу. Напередодні сумних і світлих дат активісти організовують різноманітні заходи: проводять траурні церемонії на братських могилах, меморіалах, приходять до навчальних установ і розповідають дітям про Голокост. Причому це робиться не тільки у Харкові, а й у багатьох населених пунктах області. Інформація про проведені заходи висвітлюється у місцевій пресі, розповідається по місцевому телебаченню (70 лет трагедии Дробицкого Яра; Воловик, 2021, 2017 с; Торяник).

3. Висновок.

Таким чином, можна констатувати, що комеморація Голокосту в Харківській області розпочалась ще у період перебудови і змогла широко розгорнутися уже в роки незалежності України. Велику роботу у цьому напрямі проводять ХОК «Дробицький Яр» і працівники музею Голокосту, ініціюючи створення пам'ятників, установку меморіальних дошок, проводячи заходи у навчальних закладах області.

4. У перспективі подальших наукових розвідок передбачено більш детальне висвітлення історії пам'ятників, присвячених Голокосту, зокрема кожного окремо.

Література:

- 70 лет трагедии Дробицкого Яра. Никогда больше. *Время*. 2011. 15 декабря.
- Акти Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх союзників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Державний архів Харківської області. Ф. Р-4713. Оп. 1. Спр. 22.
- Беляєв М.С., Чернігова Н.В. Наш край – Богодухівщина. Харків : РВП «Оригінал», 1993. 144 с.
- Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Богодухівський р-н, м. Богодухів, вул. Оверченка, у сосновому бору / ОКЗ «ХНМЦОКС»; В.В. Черкаско, В.Д. Путятін, Л.М. Колесникова. 11.01.2018.
- Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Красноградський р-н, с. Наталине, вул. Свято-Троїцька, 77 / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; Т.В. Хліпецька. 19.04.2016.
- Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 19, могила 2 / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; Ю.І. Палкін. 10.10.2013.
- Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 24, могила 2 / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; Ю.І. Палкін. 10.10.2013.
- Воловик Л. Судьбы золочевских евреев. *Дайджест-Е*. 2015. Ноябрь.
- Воловик Л. Маловідома сторінка з минулого Красноградщини. *Дайджест-Е*. 2017а. Июль.
- Воловик Л. 75 лет исполнилось в этом году со дня жестокого убийства евреев города Краснограда Харьковской области. *Дайджест-Е*. 2017б. Сентябрь.
- Воловик Л. К 25-летию Стены Скорби. *Дайджест-Е*. 2017с. Октябрь.

12. Воловик Л. Открытие памятника евреям Богодухова, уничтоженным нацистами. *Дайджест-Е*. 2017d. Ноябрь.
13. Воловик Л. 14 мая – день памяти украинцев, которые спасали евреев в годы Второй мировой войны. *Дайджест-Е*. 2021. Май.
14. Иванова М. Причина смерти – национальность. *Объективно*. 2001. 13 декабря.
15. Ищенко С., Ференцева И., Сокальская И. Дробицкий Яр. Мемориал-музей. Харьков : Торговый дом «Агро-Трейд», 2008.
16. Карна справа Кравченка І.І., Федоренка Д.В., Сопова Ф.Ф. Архів Харківської області Управління Служби безпеки України. Спр. 18919.
17. Кац И. Память о прошлом объединяет нас. *Шалом*. 2004. № 1.
18. Край наш Золочівський: краєзнавчий нарис / Уклад. А.Д. Тесло. Харків : Золоті сторінки, 2000. 81 с.
19. Крапивный О. Как это было. *Шалом*. 2004. № 1.
20. Лебедева В.П., Сокольский П.П. Книга пам'яті Дробицького Яру. Харків : Прапор, 2004.
21. Меморіалпам'яті. Харківська обл., Золочівський р-н, смт Золочів, пл. Слобожанська/ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; охоронний № 3844-Ха; Т.І. Романова. 15.06.2018.
22. Меморіальний комплекс «Дробицький Яр». Харківська область, Харківський р-н, с. Мала Рогань Малороганської сільради, вул. Шосейна, 13 / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; охоронний № 2656-Ха; Ю.І. Палкін. 24.06.2016.
23. Меморіальний комплекс жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, проспект Московський, ріг вул. 12 Квітня / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; Ю.І. Палкін. 20.10.2016.
24. Торяник В. Стена скорби. Сегодня в первой столице почтили жертв Холокоста. Медиагруппа «Объектив». URL: <http://archive.objectiv.tv/280414/96663.html> (дата звернення: 15.01.2022).

References:

1. 70 let tragedii Drobitskogo Yara. Nikogda bol'she [70 years of the tragedy of Drobitsky Yar. Never again]. (2011. December 15). Vremya – Time [in Russian].
2. Akty Nadzvychaynoyi derzhavnoyi komisiyi z vstanovlennya i rozsliduvannya zlochiniv nimets'ko-fashists'kyh zagarnykyv ta yih soyuznykyv i zapodyanyoi nymy shkody gromadyanam, kolgospam, gromads'kym organizitsiyamm, derzhavnym pidpryyemstvam i ustanovam SRSR [Acts of the emergency state commission for the establishment and investigation of crimes committed by the Nazi invaders and their allies and the damage caused by them to citizens, collective farms, public organizations, state-owned enterprises and institutions of the USSR]. Derzhavnyi arkhiv – State Archive of Kharkov region. F. P-4713. Op. 1. Spr. 22 [in Russian].
3. Belyaev, M.S., Chernigova, N.V. (1993). Nash kray – Bogoduchivshcha [Our region – Bogodukhivshchyna]. Kharkov: RVP “Original”, 144 p. [in Ukrainian].
4. Cherkasko, V.V., Putyatin, V.D., Kolesnikova, L.M. (2018). Brats'ka mogila zhertv Golokosttu. Kharkivs'ka obl., Bogodukhivs'kyi r-n, m. Bogodukhiv, vul. Overchenka, u sosnovomu boru [Mass grave of Holocaust victims. Kharkiv region, Bogodukhov district, Bogodukhov city, Overchenko Street, in a pine forest]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
5. Khipets'ka. T.V. (2016). Brats'ka mogila zhertv Golokosttu. Kharkivs'ka obl., Krasnograd's'kyi r-n, s. Natakyne, vul. Svyato-Troyits'ka, 77 [Mass grave of Holocaust victims. Kharkiv region, Krasnogradsky district, Natalino village, Svyatotroitskaya street, 77]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
6. Palkin, Yu.I. (2013). Brats'ka mogila zhertv Golokosttu. Kharkivs'ka obl., m. Kharkiv, vul. Akademika Pavlova, 88, kladovyshche No. 3, kvartal 2M, ryad 19, mogila 2 [Mass grave of Holocaust victims. Kharkiv region, Kharkiv city, Akademika Pavlova Street, 88, Cemetery No. 3, Block 2m, row 19, grave 2]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
7. Palkin, Yu.I. (2013). Brats'ka mogila zhertv Golokosttu. Kharkivs'ka obl., m. Kharkiv, vul. Akademika Pavlova, 88, kladovyshche No. 3, kvartal 2M, ryad 24, mogila 2 [Mass grave of Holocaust victims. Kharkiv region, Kharkiv city, Akademika Pavlova Street, 88, Cemetery No. 3, Block 2m, row 24, grave 2]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].

8. Volovik, L. (2015). Sud'by zolochevsky evreev [The fate of the Jews of Zolochiv]. Daydzhest-E. Noyabr' – Digest-E. November [in Russian].
9. Volovik, L. (2017a). Malovidoma storinka z vynulogo Krasnogradshchy [A little-known page from the past of Krasnograd region]. Daydzhest-E. Iyul' – Digest-E. July [in Ukrainian].
10. Volovik, L. (2017b). 75 let ispolnilos' v etom godu so dnya zhestokogo ubiystva evreev goroda Krasnograda Khar'kovskoy oblasti [75 years have passed this year since the brutal murder of Jews in the city of Krasnograd, Kharkov region]. Daydzhest-E. Sentyabr' – Digest-E. September [in Russian].
11. Volovik, L. (2017c). K 25-lenoyu Steny Skohbi [On the 25th anniversary of the Wall of Sorrow]. Daydzhest-E. Oktyabr' – Digest-E. October [in Russian].
12. Volovik, L. (2017d). Otkrytie panmyatnika evreyam Bogodukhova, unichtozhennym natsistami [Opening of the monument to the Jews of Bogodukhov, destroyed by the Nazis]. Daydzhest-E. Noyabr' – Digest-E. November [in Russian].
13. Volovik, L. (2021). 14 maya – den' pamyati ukraintsev, kotorye spasali evreev v gody vtoroy mirovoy viyny [May 14 is the memorial day of Ukrainians, who saved Jews during the Second World War]. Daydzhest-E. May – Digest-E. May [in Russian].
14. Ivanova, M. (2001. December 13). Prichina smerti – national'nost' [Cause of death – nationality]. Ob'ektiv-no. – Objective-but [in Russian].
15. Ishchenko, S., Ferentseva, I., Sokal'skaya, I. (2008). Drobitskiy Yar. Memorial-mezey [Drobitsky Yar. Memorial Museum]. Kharkov: Agro-Trade Trading House [in Russian].
16. Karna sprava Kravchenka I.I., Fedorenka D.V., Sopova F.F. [Criminal case Kravchenko I.I., Fedorenko D.V., Sopov F.F.]. Arkhiv Karkivs'koyi oblasti Ugravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy. Spr. 18919. Archive of the Kharkiv region Department of the Security Service of Ukraine. Case 18919 [in Russian].
17. Kats, I. (2004). Pamyat' o proshlom j'edinyayet nas [The memory of the past unites us]. Shalom. No 1. Shalom. No 1 [in Russian].
18. Teslo, A.D. (Ed.) (2000). Kray nash Zolochivs'kyy: kraeznavchiy narys [Our Zolochiv region: a local history essay]. Kharkov: Golden Pages. 81 p. [in Ukrainian].
19. Krapivnyy, O. (2004). Kak eto bylo [How it was]. Shalom. No 1. Shalom. No 1 [in Russian].
20. Lebedeva, V.P., Sokol's'kyy, P.P. (2004). Knyga pam'yati Drobyts'kogo Yaru [The Book of memory of Drobitsky Yar]. Kharkov: Prapor. [in Ukrainian].
21. Romanova, T.I. (2018). Memorial pam'yati. Kharkivs'ka obl., Zolochavs'kyy r-n. smt Zoljchiv, pl. Slobozhanc'ka [Memorial of memory. Kharkiv region, Zolochiv district, urban-type settlement of Zolochiv, Slobozhanskaya square]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
22. Palkin, Yu.I. (2016). Memorial'nyy kompleks “Drobyts'kyy Yar”. Kharkivs'ka obl., Kharkivs'kyy r-n, s. Mala Rogan' Malorogans'koi sil'rady, vul. Shoceyna, 13 [Drobitsky Yar memorial complex. Kharkiv region, Kharkiv district, Malaya Rogan village of Malorogansky village council, Shosseynaya Str., 13]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny; okhronnyy No. 2656-Kha – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site; conservative No. 2656-Kha [in Ukrainian].
23. Palkin, Yu.I. (2016). Memorial'nyy kompleks zhertv Golokostu. Kharkivs'ka obl., m. Kharkiv, prospekt Moskovs'kyy, rig vul. 12 Kvitnya [Holocaust memorial complex. Kharkiv region, Kharkiv city, Moskovsky Avenue, corner of April 12 Street]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
24. Toryanik, V. Stena skorbi. Segodnya v pervoy stolitse pochtily zhertv Golokosta [The wall of sorrow. Today, the first capital honored the victims of the Holocaust]. Media gruppa “Ob'ektiv” – Lens Media Group. Retrieved from: <http://archive.objectiv.tv/280414/96663.html> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.02.2022
The article was received 03 February 2022

УДК 94 (477.7)(=112.2) “18/19”

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-4>

ARCHIVAL SOURCES ABOUT THE CONSTRUCTION OF ORTHODOX CHURCHES IN THE SETTLEMENTS OF THE NORTH-WESTERN AZOV REGION IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Zamuruysev Oleksiy Viktorovich,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the History and archeology
department
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical
University
sarmat254@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4193-5745

Krylova Alla Mykolayvna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the History and archeology
department
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical
University allakr2014@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9507-1818

The purpose of the article is to consider, on the example of Berdyansk and Melitopol districts, Tavricheskaya guberniya, one of the little-studied aspects of the cultural life of the Orthodox population in the 19th – early 20th centuries, associated with church construction in their settlements. The authors set themselves the task, on specific examples, to trace the main features and features of this process. Church building occupied a prominent place in the inner life of local communities, as evidenced by the relevant archival materials collected in the funds of the state archive of the Autonomous Republic of Crimea. We will dwell only on some of them, relating to fund 118 of the Tavricheskaya Spiritual Consistory, concerning the territory of the then Berdyansk and Melitopol districts, the Tavricheskaya gubernia. A number of general scientific and disciplinary **methods** were used. Thus, the purpose and objectives of the study defined the theoretical and methodological approach to knowledge of historical reality, which is based on dialectical methods of knowledge. **Results.** According to the 1897 census, there were about ten Orthodox churches in the city, two Jewish and one Karaite synagogue. Chief among them was the Ascension Cathedral Church. Its construction began in 1842 and ended in 1848 (consecrated on May 18, 1848). The stone building of the church had a fence and a wooden bell tower on 2 pillars. Somewhat later, in 1854, a stone bell tower was added to it, and in 1903–1904 the church building was expanded with new additions. Among other Orthodox churches in the city, archival documents mention the Epiphany Church (built in 1863), the Peter and Paul Church (built in 1892), the Intercession Cemetery Church (built in 1865), and the Alexander Gymnasium Church, built in 1876 in the courtyard city gymnasium. **Concluding** a general review of this issue, we can conclude that the local population and Bulgarian settlers played a rather active role in church construction in the settlements of the Azov region of the Tavricheskaya gubernia in the post-reform period. This equally applied to both the Bulgarian proper and the neighboring villages of the North-Western Azov region. Such construction was carried out mainly at the expense of local communities, and local churches were not only religious centers, but often served as primary schools.

Key words: construction, Bulgarian settlements, archive fund, Tavricheskaya guberniya.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО БУДІВНИЦТВО ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ У ПОСЕЛЕННЯХ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Замуруйцев Олексій Вікторович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та археології
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького
sarmat254@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4193-5745

Крилова Алла Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та археології
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького
allakr2014@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9507-1818

Метою статті є розгляд на прикладі Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії одного з маловивчених аспектів культурного життя православного населення у ХІХ – на початку ХХ століття, пов'язаного з церковним будівництвом у їхніх поселеннях. Автори ставлять своїм завданням на конкретних прикладах простежити основні риси та особливості цього процесу. Церковне будівництво посідало помітне місце у внутрішньому житті місцевих громад, про що свідчать відповідні архівні матеріали, зібрані у фондах державного архіву Автономної Республіки Крим. Ми зупинимося лише на деяких із них, які належать до фонду 118 «Таврійської духовної консисторії», що стосуються території тодішнього Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії. Було використано низку загальнонаукових і дисциплінарних **методів**. Таким чином, мета та завдання дослідження визначили теоретико-методологічний підхід до пізнання історичної дійсності, який базується на діалектичних методах пізнання. **Результати дослідження.** За переписом 1897 року в місті було близько десяти православних церков, дві єврейські та одна караїмська синагога. Головною серед них була Вознесенська соборна церква. Її будівництво розпочалося в 1842 році і закінчилося в 1848 році (освячено 18 травня 1848 року). Кам'яна будівля церкви мала огорожу та дерев'яну дзвіницю на 2 стовпах. Дещо пізніше, у 1854 р., до неї прибудували кам'яну дзвіницю, а в 1903–1904 рр. будівлю церкви розширили новими прибудовами. Серед інших православних церков міста в архівних документах згадується Богооявленська церква (1863 р.), Петропавлівська церква (1892 р.), Покровська цвинтарна церква (1865 р.), Олександрівська гімназія 1876 р. Завершуючи загальний огляд цього питання, ми можемо зробити **висновок** про досить активну роль місцевого населення та болгарських переселенців у церковному будівництві у поселеннях Приазовського регіону Таврійської губернії у пореформений період. Це однаково стосувалося як власне болгарських, і сусідніх із ними селищ Північно-Західного Приазов'я. Подібне будівництво велося головним чином за рахунок місцевих громад, а місцеві церкви були не лише релігійними центрами, але й часто виконували функції початкових шкіл.

Ключові слова: будівництво, болгарські поселення, архівний фонд, Таврійська губернія.

1. Introduction

In modern conditions of the development of historical science, the study of issues related to regional history is of great importance. Among them is the history of the south of modern Ukraine. Until now, most of the scientific research on this topic has focused on the socio-economic development of this region. At the same time, there are still enough “white spots” in the study of issues related to the cultural life of its population. This, in our opinion, determines the general relevance of the chosen topic.

The purpose of the article is to consider, on the example of Berdyansk and Melitopol districts, Tavricheskaya guberniya, one of the little-studied aspects of the cultural life of the Orthodox population in the 19th – early 20th centuries, associated with church construction in their settlements. The authors

set themselves the task, on specific examples, to trace the main features and features of this process.

Church building occupied a prominent place in the inner life of local communities, as evidenced by the relevant archival materials collected in the funds of the state archive of the Autonomous Republic of Crimea. We will dwell only on some of them, relating to fund 118 of the Tavricheskaya Spiritual Consistory, concerning the territory of the then Berdyansk and Melitopol districts, the Tavricheskaya guberniya.

2. Territorial boundaries of the research

The Tavricheskaya guberniya itself was created in 1802 as a result of a general territorial and administrative reform of the tsarist government, which determined the boundaries of the three provinces of Southern Ukraine, which existed without any changes until

1917. Initially, it consisted of 7 separate counties: Simferopol, Perekop, Dnieper, Evpatoria, Melitopol, Tmutarakan and Feodosia (Кабузан, 1969: 272–291).

Somewhat later, in 1842, in connection with the division of the Melitopol uyezd, another uyezd of the Tavricheskaya guberniya arose – Berdyansk (Вернер, 1889: 7). According to the modern territorial-administrative division, the territory of the Melitopol and Berdyansk districts fit within the boundaries of most of the modern Zaporizhzhia and eastern Kherson regions.

The main center of the Melitopol district, the city of Melitopol, received its name and city status in 1842. Prior to that, a settlement called Kiziyar or Novoaleksandrovka was located in its place. In 1834, Novoaleksandrovka was located on both sides of the Kiziyarskaya beam and included 297 courtyards. In the village there was a wooden church in the name of Alexander Nevsky, there were 6 shops and 2 drinking houses. Since 1821, fairs have been held three times a year: on the week of Christ's Sunday, on June 29 on the day of the Apostles Peter and Paul, and on the day of St. Nicholas in December. Trade at fairs was carried out primarily in cattle, silk and paper goods.

According to archival data, back in 1830, the cathedral church of Alexander Nevsky was consecrated in it, built at the expense of parishioners. It had a stone bottom and a wooden top. The church did not have a bell tower, and the bells themselves hung on special beams. The church building was surrounded by a stone fence with wooden bars (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 5945: 1–2).

Somewhat later, with the acquisition of the city status of Melitopol and the main center of a large district, it became necessary to build a more monumental church building in the city. In 1899, the already existing city cathedral church of Alexander Nevsky was rebuilt in the form of a large stone building with an iron-covered bell tower. On the territory of the church there was a one-story house made of baked bricks; a gatehouse, a church candle shop, an outbuilding and a mud-brick shed. According to the same data, in 1910 the local merchant I.M. Cherednichenko built a house for religious and moral readings near the church fence, which was also the property of the church. Part of the church land was leased for 2,100 rubles a year. The church had a church school, where at that time 138 boys and 6 girls were studying (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399: 94–96).

3. Information of the main archival funds

The data of the mentioned archival fund inform about the existence of Orthodox churches and other settlements of the Melitopol district. In particular, in the village of Tambovka (the modern village of Tambovka, Melitopol district) in 1904, a stone church of the Holy Apostle and Evangelist John

the Theologian was built. She opened a school where 40 local children (30 boys and 10 girls) studied (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399: 151).

A similar school was also opened in the village of Fedorovka, Melitopol district (the modern village of Fedorovka, Melitopol district) at St. Basil's Church, built in 1857, which was attended by 50 boys and 10 girls (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399: 185).

We have similar information for many other settlements of the Melitopol district. So, in 1859, in the village of Semenovka (the modern village of Semenovka, Melitopol region), the stone Archangel-Mikhailovskaya Church was built by local believers (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399: 124).

In 1862, at the expense of the parishioners of St. Troitskoye (modern village of Troitskoye, Melitopol region), a church was erected from baked bricks on a stone foundation named after the Life-Giving Trinity (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399: 167).

In 1867, in one of the oldest villages of the county, the village of Terpenye (the modern village of Terpenye, Melitopol district), the Church of the Intercession was built at the expense of local parishioners (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399: 155).

A similar situation can be traced at this time in the territory of the neighboring Berdyansk district. The main administrative center of the county, the city of Berdyansk, became a city in 1835. It was one of the most important port centers of the grain trade on the Sea of Azov.

According to the 1897 census, there were about ten Orthodox churches in the city, two Jewish and one Karaite synagogue. Chief among them was the Ascension Cathedral Church. Its construction began in 1842 and ended in 1848 (consecrated on May 18, 1848). The stone building of the church had a fence and a wooden bell tower on 2 pillars. Somewhat later, in 1854, a stone bell tower was added to it, and in 1903–1904 the church building was expanded with new additions (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 5978: 1).

Among other Orthodox churches in the city, archival documents mention the Epiphany Church (built in 1863), the Peter and Paul Church (built in 1892), the Intercession Cemetery Church (built in 1865), and the Alexander Gymnasium Church, built in 1876 in the courtyard city gymnasium (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6396: 68).

In 1868, in the city of Nogaisk, Berdyansk district (modern Primorsk, Berdyansk region), the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary was erected. Its construction was carried out at the expense of the money of the townspeople and the funds allocated by the Holy Synod. The building of the church was a brick building on a stone foundation with a bell tower surrounded by a stone fence with a wooden lattice. The church had a church library with 70 titles of books and 170 volumes (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6396: 2).

Similar sources of funding were also used in the construction of the Church of the Holy Trinity in the village of Petrovka, Berdyansk district (modern Novopetrovka, Berdyansk region). It was built in 1865 at the expense of parishioners and money from the treasury (500 rubles). Its clergy consisted of 2 people (a priest and a psalm reader), there was a library of 19 titles of books and 30 volumes, and since 1879, a zemstvo school was located here (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210: 23).

The placement of zemstvo schools at churches was not uncommon for that time. Similar examples, in particular, are mentioned for the village of Orlovka, Berdyansk district (the modern village of Orlovka, Berdyansk district), where since 1877 the local zemstvo school was located on the territory of the rural church of the Archangel Michael, built in 1869 (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210: 35).

A similar situation was observed in the village of Novoalekseevka, Berdyansk district (the modern village of Novoalekseevka, Berdyansk district), in the local church in the name of St. Alexei the Wonderworker, Metropolitan of Moscow and All Russia. It was built in 1845 at the expense of parishioners. A zemstvo school was also opened here, where, according to the data of 1910, 87 boys and 10 girls studied (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210: 41).

Among other similar cases, we can mention the village of Stepanovka, Berdyansk district (modern Stepanovka Pervaya, Melitopol district), where at the Church of the Intercession of the Holy Mother of God at the expense of parishioners in 1886) since 1876 a zemstvo school was also opened (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210: 97).

Some churches were built at the expense of private individuals. So, in the village of Obitochnoye, Berdyansk district, a stone church of the Holy Trinity was built by the local landowner Count Orlov-Denisov. According to the documents of that time, she had a church library with 170 titles of books and 205 volumes; as well as a church school, where 60 boys and 18 girls studied (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6450: 11–12).

A prominent place in this process was occupied by the Bulgarian colonists. Their first settlements appear on the territory of the Berdyansk district in the 1860s. So, in one of the documents of the mentioned fund, under the title “Clear statements for the Deanery of the 1st part of the Nogai district, Berdyansk district for 1895”, mentions the participation of Bulgarian colonists in the construction in the second half of the 19th century of churches in the villages of Annovka and Girsovka, Berdyansk district (modern villages Annovka and Girsovka, Melitopol district, Zaporizhzhya region). According to these data, in the village of Annovka in 1870, a stone church of St. Nicholas was built at the expense of local parishioners (consecrated on January 19, 1871). Somewhat

later, in 1889, the local church of St. Elijah was erected by the inhabitants of the village of Girsovka (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6450: 79, 81).

The same document also mentions one of the earliest Bulgarian villages in this region – Inzovka, which arose in 1861, on the right bank of the Lozovatka River, on the site of the Nogai settlement of Ormanchi (the modern village of Inzovka, Berdyansk district, Zaporizhzhya region). The village was named after General I.N. Inzov – chief trustee and chairman of the committee in the affairs of the Bulgarian colonists. According to these data, in 1892, at the expense of the local community, the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary was erected in the village (consecrated on November 14, 1893). The building of the church and the bell tower were built of burnt bricks and had a wooden fence. The church had a church library with 21 titles of books and 77 volumes. Since 1877, the zemstvo school was also located here (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210: 29).

Among other Bulgarian villages, this document also contains the name of the modern village of Manuilovka, Berdyansk region. In 1871, the church of St. Nicholas of Myrmikiy was built by the local community in the village (consecrated on March 20, 1871). The building of the church was built of stone with a wooden top, a stone fence. The church library consisted of 25 book titles and 47 volumes. According to archival data of 1895, the church building housed a zemstvo school, where 53 boys and 17 girls studied (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210: 49).

Part of the information from this archival source concerns one of the largest centers of the Bulgarian diaspora in the Azov region – the village of Preslav (the modern village of Preslav, Berdyansk region). It was founded by Bulgarian settlers in 1860 at the mouth of the Obitochnaya River, 1.5 km from the Sea of Azov, on the site of the abandoned Nogai village of Shekla. The Azov colony immediately received a high nominal status – it was named Preslav in honor of the old capital of Bulgaria. In confirmation of this capital status, in 1870 Preslav became the center of administration of the Bulgarian colonial district. In 1869, the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary was built on the territory of the colony. Its official consecration took place on December 12, 1869.

According to archival documents, the church building and the church bell tower were built of stone. The church territory had a stone fence with gaps made of tiles. The composition of the clergy consisted of 3 people (priest, deacon, psalmist). The church had a church library, which consisted of 61 titles of books and 178 volumes. Since 1884, a parochial school has been opened with her. According to the data of 1895, 74 boys and 54 girls studied here (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210: 17).

In case No. 6396 “Vedomosti about churches and forms of ministers of the church of Berdyansk district for 1910” the participation of Bulgarian immigrants in the construction of the church named after St. Prince Alexander Nevsky in the modern village of Vyacheslavka, Berdyansk region is also mentioned. According to these data, since 1869 it became active (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399: 139).

The same source reports on the construction in 1870 by the Bulgarian colonists of the Church of the Holy Trinity in the modern village of Raynovka, Berdyansk region (consecrated in January 1871). The building of the church and the fence were wooden, the bell tower was located separately on 4 stone pillars. The document noted the general dilapidated condition of these buildings. As in other similar cases, the church had a church library of 46 book titles and 139 volumes. Since 1876, a zemstvo school has been located here, where, according to the data of 1895, 42 boys and 3 girls studied (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210: 85).

Archival file No. 6399 entitled “Cler’s list 1 of the Berdyansk district for 1910” contains information about the participation of Bulgarian settlers, along with other ethnic groups of the local population, in the construction of rural churches in the modern villages of Gyunovka and Elizavetovka, Berdyansk region. In Gyunovka the local village

church of Alexander Nevsky was built in 1886. According to archival documents, the church building was built of stone and covered with iron. The Church of the Blessed Virgin in the village of Elizavetovka has been operating since 1899. It was built of brick with a separate bell tower on 4 wooden pillars (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399: 42, 52).

4. Conclusions

Finally, file No. 6450 entitled “Vedomosti about churches and forms of church ministers in the Berdyansk district for 1911” contains a brief mention of the construction in 1903 by Bulgarian settlers of the Intercession Church in the village of Nelgovka, Berdyansk district (modern village of Nelgovka, Berdyansk district) (ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6450: 84).

Concluding a general review of this issue, we can conclude that the local population and Bulgarian settlers played a rather active role in church construction in the settlements of the Azov region of the Taurida province in the post-reform period. This equally applied to both the Bulgarian proper and the neighboring villages of the North-Western Azov region. Such construction was carried out mainly at the expense of local communities, and local churches were not only religious centers, but often served as primary schools.

Bibliography:

1. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX ст. Москва. 1969.
2. Вернер К.А. (сост.). Памятная книга Таврической губернии. Симферополь : Издательство Губернского Земства, 1889.
3. ДААРК (Державний архів Автономної Республіки Крим). Ф. 118. Оп 1. Справа 5945.
4. ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 5949.
5. ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 5978.
6. ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6210.
7. ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6396.
8. ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6399.
9. ДААРК, Ф. 118. Оп 1. Справа 6450.

References:

1. Kabuzan, V.M. (1969). Zaseleniye Novorossii v XVIII – pervoy polovine XIX st. [Settlement of Novorossiia in the 18th – first half of the 19th century]. Moscow [in Russian].
2. Verner, K.A. (eds.), (1889). Pamyatnaya kniga Tavricheskoy gubernii [Memorable book of the Tauride province]. Simferopol: Izdatelstvo Gubernskogo Zemstva [in Russian].
3. Derzhavnyi arkhiv Avtonomnoi Respubliki Krym (DAARK) [State Archives of the Autonomous Republic of Crimea]. F. 118. Op.1. Sprava 5945.
4. DAARK, F. 118. Op 1. Sprava 5949.
5. DAARK, F. 118. Op 1. Sprava 5978.
6. DAARK, F. 118. Op 1. Sprava 6210.
7. DAARK, F. 118. Op 1. Sprava 6396.
8. DAARK, F. 118. Op 1. Sprava 6399.
9. DAARK, F. 118. Op 1. Sprava 6450.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2022
The article was received 26 January 2022

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: УПРАВЛІНСЬКИЙ, ОСВІТНІЙ ТА ІНШІ АСПЕКТИ

Коваль Геннадій Павлович,
вчитель історії та географії, старший вчитель
Новосафронівського загальноосвітнього закладу
Новоодеської міської об'єднаної територіальної
спільноти
genkoval0805@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4475-7748

Мета та методологія роботи. Дослідження громадської діяльності одеського єврейського товариства потребує комплексного аналізу різних аспектів його діяльності. Ураховуючи багатопланову, різноманітну форму діяльності єврейського товариства Одеси, аналіз розвитку участі євреїв у міському самоуправлінні, освіті господарств є важливим аспектом в дослідженні загальної ситуації в Одесі. Дослідження громадської діяльності одеського товариства в окресленому питанні є важливим аспектом при його детальному висвітленні. Одним із аспектів діяльності означеного товариства наприкінці XIX – на початку XX ст. стали управління, освіта та інші аспекти єврейського життя в Одесі. Аналіз кола періодичних видань за тематикою дослідження дозволить детально висвітлити становище єврейського населення Одеси. В основі дослідження лежать джерелознавчі методи виявлення, аналізу та оцінки джерел. Застосовуються методи історичного дослідження, зокрема історико-порівняльний, за допомогою яких було встановлено коло газетних джерел, необхідних для висвітлення теми.

Результати та наукова новизна дослідження. Дослідження громадської діяльності одеського єврейського товариства дозволяє зробити висновок про активну діяльність єврейського товариства в галузі управління, освіти, зв'язків з Палестиною у кінці XIX – на початку XX ст. Висвітлено питання участі євреїв в міському суспільному управлінні. Висвітлена багаторічна плідна робота гласного думи Р.Л. Харі. Описано вибори гласних-євреїв та затвердження їх градоначальником. Аналізується деякі моменти розвитку єврейської освіти в Одесі. Наведено назви закладів, прізвища освітян-євреїв. Перелічено проблеми єврейських освітніх закладів. Відзначено ювілярів, розказано про їхню діяльність, кар'єру. Описано діяльність ювіляра – діяча єврейського сирітського будинку. Показано процес формування принципу розподілу позик серед поселенців. Детально описано дві літературні премії, їх назви, вартість, положення, теми, джерела фінансування, терміни подачі творів. Показано роботу товариства допомоги євреям-землеробам у Палестині. Наведено факти із життя євреїв-землеробів в Палестині та Сирії. Описано їхні проблеми та досягнення у викладі агронома товариства. Детально описано колонії євреїв-землеробів.

Ключові слова: Одеса, євреї, міське самоврядування, гласні, освіта, синагога, рабини, премії, література, товариства.

PUBLIC ACTIVITIES OF THE ODESSA JEWISH SOCIETY IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY: MANAGEMENT, EDUCATIONAL AND OTHER ASPECTS

Koval Gennady Pavlovich,
History and geography teacher, senior teacher.
Novosafronivsky secondary school
Novoodeska city United territorial community
genkoval0805@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4475-7748

Purpose and methodology of work. The study of public activity of the Odessa Jewish Society requires a comprehensive analysis of various aspects of its activities. Given the multifaceted, diverse form of activity of the Jewish Society of Odessa, the analysis of the development of Jewish participation in urban self-government, education of farms is an important aspect in the study of the general situation in Odessa. Research of public activity of the Odessa society in the outlined question is an important aspect at its detailed coverage. One of the aspects of the activities of this society in the late nineteenth – early twentieth century. became management, education and other aspects of Jewish life in Odessa. Analysis of the range of periodicals on the subject of the study will shed light on the situation of the Jewish population of Odessa. The study is based on source studies methods for identifying, analyzing and evaluating sources. Methods of historical research, in particular historical-comparative, are used, which were used to establish the range of newspaper sources needed to cover the topic. Results and scientific novelty of the study. A study of the public activities of the Odessa Jewish Society, allows us

to conclude about the active activities of the Jewish Society in the field of governance, education, relations with Palestine in the late nineteenth – early twentieth century. The issue of Jewish participation in the city's public administration is covered. It is told about the long-term fruitful work of the public Duma RL Harry. The election of Jewish vowels and their approval by the mayor are described. Some moments of the development of Jewish education in Odessa are analyzed. The names of institutions, the names of Jewish educators are given. The problems of Jewish educational institutions are listed. Anniversaries were celebrated, their activities and careers were told. The activity of the jubilee figure of the Jewish orphanage is described. The process of formation of the principle of distribution of loans among the settlements is shown. Two literary prizes are described in detail, their titles, cost, provisions, topics, sources of funding, deadlines. The work of the Society of Aid to Jewish Farmers in Palestine is shown. The facts from the life of Jewish farmers in Palestine and Syria are given. Their problems and achievements in the presentation of the agronomist of the society are described. The colonies of Jewish farmers are described in detail.

Key words: Odessa, Jews, city self-government, vowels, education, synagogue, rabbis, awards, literature, societies.

Вступ. Дослідження громадської діяльності одеського єврейського товариства вимагає детального аналізу різних аспектів його діяльності. Оскільки основою економічної діяльності поселення у досліджуваній період було сільське господарство, то саме розгляд питань, пов'язаних із практичною реалізацією населенням наслідків своєї господарської діяльності та різними аспектами економічних відносин, що виникали під час цього, є одним з основних напрямів в аналізі сільськогосподарської активності жителів повіту.

Практична реалізація цього вимагає в тому числі детального вивчення досвіду участі євреїв у міському самоуправлінні, освіті, благодійних товариств, в товаристві допомоги євреям-землеробам в Палестині та Сирії.

Метою дослідження є систематизація та аналіз наявної інформації з питання громадської діяльності одеського єврейського товариства в цих галузях наприкінці XIX – на початку XX століття.

Серед авторів, що присвячували свої дослідження різним питанням громадської діяльності одеського єврейського товариства в кінці XIX – на початку XX століття, слід відзначити І. Котлера, С. Ліннікова, В. Панькова, О. Яворську. І. Котлер написав книгу про історію євреїв Одеси. Святослав Лінніков присвятив свою статтю появи одеської єврейської лікарні. Паньков Вадим Тимофійович у своїй кандидатській дисертації описав діяльність російських сіоністських організацій з освоєння земель в Палестині в 1881– 914 роках. Олена Яворська у своїй статті проаналізувала історію єврейських навчальних закладів Одеси в кінці XIX – на початку XX століття.

Автор також звертався до теми діяльності гласних-євреїв Одеської міської думи в своїх книгах (Коваль, 2022: 18–25, 35–37) (Коваль, 2022: 11–17, 18–19, 34–36, 101, 103–105).

Величезну роль в історії діяльності Одеської міської думи відігравали гласні-євреї. Серед них особливу роль мав Р.Л. Харі. На відзначення події залишення посади було дано прощальний обід члену управи Р.Л. Харі о 3 годині дня 15(27) жовтня 1892 року у «Французькому» ресторані. Його було дано з нагоди залишення Р.Л. Харі посади.

На цьому обіді були присутні: міський голова Г.Г. Маразлі, товариш міського голови В.Н. Лігін, всі члени управи та деякі службовці в управі. Обід пройшов жваво; було проголошено багато тостів і вимовлено кілька промов щодо корисної та благодіючої діяльності Р.Л. Харі, який прослужив на посаді члена управи близько 15 років (Одесские Новости, 1892. № 2424).

Євреї та вибори до міської думи

Засідання особливої комісії у міських справах присутності для обрання 5 гласних євреїв відбулося 31 січня (12 лютого) 1893 року. Вибраними були: Г.Е. Вейнштейн, доктор Л.М. Шоршштейн, О.С. Хаїс, С.А. Бродський та С.Г. Тіктін. Всі ці особи – гласні старої, що вже закінчила свої повноваження, думи. Таким чином, було обрано вже всіх гласних, і нова дума складалася з 57 осіб. Протестів на вибори не надійшло, отже, якщо одеський градоначальник, генерал-лейтенант П.А. Зелений, мав затвердити вибори, то гласні складу думи мали бути приведені до присяги протягом тижня (Одесские Новости, 1893. № 2522).

Лікарі-євреї Одеси та їх становище після 1909 року

Відомо, що політика Російської імперії в ряді питань за своїм спрямуванням була антисемітською, із величезною кількістю антиєврейських обмежувальних положень, законів. У черговий раз ці закони погіршували становище євреїв у 1909 році. У міській управі 18(31) січня було отримано циркуляр головного управління у справах місцевого господарства про видалення євреїв, які займають посади з міського управління. Зрозуміло, що він сильно сполошив нечисленне середовище міських службовців-євреїв. Найбільша кількість євреїв, що перебувала на міській службі, налічувалася у новій та старій міських лікарнях. У новій лікарні числилося 5 лікарів-євреїв та у старій – 4 лікарі. Майже всі вони обіймали відповідальні посади ординаторів. Деякі з них потрапили на міську службу до запровадження нового міського положення. Доктор Марьяшес, наприклад, був лікарем лікарні вже 30 років, доктор Гіммельфарб – 22 роки, решта – від 15 до 20 років. У міській лікарні лікарі-євреї вважали, що міська

управа не може не зважати на практику колишніх років, коли євреї, які займали посади з міського управління, затверджувалися місцевою адміністрацією, що виходила, мабуть, із цілком певного тлумачення закону і повинна тому оскаржити в сенаті циркуляр головного управління остаточного з'ясування істинного сенсу закону. Якщо ж цей циркуляр мав бути проведений в життя міською управою, то цю роль скаржника будуть змушені прийняти на себе зацікавлені приватні особи (Одесские Новости, 1909. № 7719).

Освітній аспект діяльності єврейства Одеси

Іншою великою справою у житті єврейського одеського товариства була освіта, її поступальний розвиток. Оглянемо діяльність деяких освітніх єврейських закладів того часу в Одесі. Спорудження нової будівлі «Талмуд-Тори», що будувалася на пожертвування купця Клеймана та громадські кошти на розі Спиридонівської та Дігтярної вулиць, в середині липня 1892 року наближалось до кінця. Воно мало бути цілком закінчено в останніх числах серпня. Тоді ж мало відбутися переведення сюди класів зі старого приміщення на вулиці Базарній (Одесский Вестник, 1892. № 181).

У громадському єврейському училищі «Ешибот» з ремісничим відділенням у середині 1892 року було розбито розплідник дерев усіх порід, причому учні наочно знайомилися з садівництвом та з основами ботаніки. В цей час в училищі було введено викладання токарного та фанерного ремесла. Приймалися вже замовлення, причому самі учні були зацікавлені у прибутку, оскільки 20 відсотків чистого доходу відраховувалося на їхню користь. Ціни на всі замовлення було встановлено дуже скромні (Одесский Вестник, 1892. № 181).

Справи «Ешибота» жваво цікавили єврейське товариство Одеси. Опікунською радою єврейського громадського училища «Ешибот» 19 травня 1903 року було представлено піклувальнику навчального округу доповідну записку, в якій ставилося на чергу питання про перетворення «Ешибота». У записці вказувалося, що «Ешибот» не виконував свого призначення і що відповідальність падала виключно на педагогічну раду і особливо на завідувача Ройхеля. Останній далеко не мав знань у галузі іудаїзму, які вимагалися від завідувача «Ешиботом». Це, очевидно, усвідомлював сам Ройхель, який відступав від спеціальної програми навчального закладу і низводив його на ступінь звичайного початкового училища. Ройхель далеко не мав в очах суспільства авторитету, яким мав користуватися голова такого навчального закладу, як «Ешибот». Для підняття «Ешибота» на належну висоту необхідно, на думку ради, усунути Ройхеля, доручивши завідування більш компетентній особі. Не бажаючи в той самий час

завдати матеріальної шкоди Ройхелю, рада просила піклувальника усунути його від завідування «Ешиботом», надати йому місце викладача і водночас дозволити поради запросити для завідування «Ешиботом» особу компетентнішу, здатну знову поставити училище на належну висоту (Одесские Новости, 1903. № 5975).

Також пильну увагу було приділено до стану I казенного єврейського училища в 1896 році. Одеський кореспондент «Н. Х. В.» повідомляв про назване училище, між іншим, таке: «Від морозів особливо страждають бідні учні I-го казенного училища, що тулилися на околицях і вимушені звідти вирушати до центру міста (Грецька вулиця, неподалік бульвару) де тепер міститься цей навчальний заклад. Безперечно, що переміщенням сюди училища надана дуже погана послуга учням. Взагалі слід зазначити, що в цьому училищі більше намагаються про декоративну обстановку, ніж про потреби учнів. Найбідніші їх щодня виганяються з класів, за не внесок плати за вчення; а встановленням цієї плати бідняки зобов'язані завідувачу училища, яке порушило про те вперше клопотання перед навчальним начальством. Пристрасть до декорацій така велика, що в той час, як не вистачало коштів, щоб як слід отоплювати класи, знайшли гроші для покупки фісгармонії за 200 р.! «Сердечне» ставлення до учнів видно між іншим та з того, з якою суворістю відмовляється тут у прийомі новим вихованцям. Так, у 1892 році було подано прохань 315, прийнято учнів – 70. У 1893 р. – 317, прийнято – 83, у 1894 р. прохань – 218, прийнято – 75, у 1895 р. прохань 249, прийнято – 70. Відмовлятися відсутністю місця не можна тут тому, що те ж училище у старому меншому приміщенні, мало у 1887 році – 365 учнів, у 1886 р. – 351 уч., у 1890 р. – 358 уч., у 1891 р. – 367 учнів. Я вже не говорю про те вкрай різке звернення, яке широко практикувалося раніше і частково практикується ще й тепер у першому казенному училищі. Які почуття можуть мати до подібних педагогів діти? Чи вшановування завідуючого училищем ювілейним святом, що відбувалося нещодавно, за 15 років «плідної діяльності» може бути якимось серйозним доказом. Справжні і більш заслужені діячі на ниві народної освіти за скромністю своєю уникають будь-якого рекламування та вшанування, хоча в їхньому житті давно настав звичайний термін для ювілеїв» (Одесские Новости, 1896. № 3562).

Розглянемо справи одеської «Талмуд-Тори» в 1896 році. В Одесі на початку березня обговорювали, що навчальні класи «Талмуд-Тори» мали бути перетворені: до наявних 4 класів передбачалося додати ще один – п'ятий, причому мало бути введено два самостійні курси, з яких перший курс мали становити 3 перші класи,

а 2 наступні – другий курс. Робилося це з метою дати можливість найбіднішим вихованцям досягати певної, закінченої освіти хоча б у перших 3 класах, а заможні учні могли закінчити повний курс 5 класів «Талмуд-Тори». У березні 1896 року в «Талмуд-Торі» було 340 учнів, величезна кількість яких міститься на рахунок «Талмуд-Тори» (Одесские Новости, 1896. № 3563).

В Одесі у 1899 році було зведено нову будівлю єврейського дівочого училища. В «Киевлянині» в кінці червня 1899 року було розміщено таку статтю: «Років 15 років тому Лев Бродський, який тоді мешкав в Одесі, був призначений почесним охоронцем одеського казенного єврейського дівочого училища і рядом пожертвувань протягом кількох років дав можливість збільшити прийом дітей від 150 до 500. Переїхавши до Києва на постійне проживання, Бродський продовжував підтримувати це училище, дбаючи не лише про розширення приміщення для нього, а й про те, щоб краще обставити внутрішнє життя навчального закладу. Нині Бродський, йдучи назустріч напливу бажаючих вступити до училища бідних дітей, придбав в Одесі, в районі навчальних закладів, Старо-Портофранківською вулицею, велику садибу, на якій буде збудовано для училища спеціальну будівлю, що цілком відповідає своїй меті. Будівля буде побудована з таким розрахунком, щоб довести кількість учнів у ньому до 600 учениць, для чого кожен із чотирьох класів у новому приміщенні матиме по 2 паралельні класи. Днями Лев Бродський їде до Одеси для розпланування придбаної садиби та здачі підрядникам спорудження нової будівлі училища. Вартість садиби визначається в 40 тисяч рублів, а разом з будівництвом, за попередньо виробленим кошторисом, у сумі понад сто тисяч рублів» (Одесские Новости, 1899. № 4666).

Для визначення кількості учнів-євреїв, які можуть бути прийнятими в 1899 році до одеського комерційного училища, опікунська рада останнього звернулася до купецької управи із запитом про кількість купців-християн та євреїв, окремо, що обрали у поточному році гільдійські свідоцтва, та про кількість зборів, що надійшли на утримання комерційного училища (Одесские Новости, 1899. № 4681).

На превеликий жаль, єврейське педагогічне товариство несло втрати. На Новому єврейському цвинтарі 16 липня 1899 року було поховано відомого в Одесі педагога та члена-засновника товариства взаємної допомоги вчителів-євреїв Е.А. Трубича. На похороні були присутні члени комітету, викладачі місцевих навчальних закладів, лікарі та багато інших осіб. На труну покійного було покладено кілька вінків із зворушливими написами (Одесские Новости, 1899. № 4681).

В Одесі відзначалися найталановитіші освітняни. У розпорядженні одеського відділення товариства поширення освіти між євреями було дві премії: імені М.Г. Моргуліса та К.В. Висоцького, що видавався за кращі твори з питань єврейської історії, літератури та законодавства. На премію імені М.Г. Моргуліса 500 руб. призначена така тема: «Майнове ставлення подружжя за Мойсеєво-талмудичним законодавством». Термін для видачі премії встановлювався 1 квітня 1902 р., твір же мав бути представлений до 1 січня 1902 р. У разі, якщо вирішено буде необхідним розділити премію, то за кращий твір буде видано 300 руб., а за другий – 200 руб. Програма твору така: 1) короткий огляд особистих відносин подружжя; 2) обов'язок батька у видачі посагу дочки; 3) детальна система євреїв у зв'язку із системою майнових відносин подружжя з римського права, німецького та французького законодавства; 4) значення та сила для майнових відносин подружжя, укладених між ними до та після шлюбу договорів; 5) розпорядження подружжям різними видами посагу в нерухомому та рухомому майні; 6) моральне значення праці дружини у зв'язку з майновим значенням цієї праці подружнього господарства; 7) спадкування подружжя та дітей дружини у посагу її майні; 8) обмеження прав третіх осіб стосовно майна дружини у разі незаконних розпоряджень одного з подружжя; 9) значення звичаю у майнових відносинах подружжя; 10) вплив на майнові відносини подружжя безвісної відсутності, і розлучення; 11) історичний нарис розвитку майнових відносин подружжя і законодавчі положення пізніших кодексів та думки авторитетних учених, викликані питаннями практики. Премія імені К.В. Висоцького видавалася кожні три роки з нарастаючих на капітал 4.300 руб. відсотків і призначалася за найкращий твір на тему «Єврейські типи в польській та російській літературі XIX століття». Якщо жоден з представлених комітету творів не виявлявся гідним премії, то оголошувався конкурс знову на дворічний термін на ту ж тему, причому нарастаючі у ці два роки відсотки зараховувалися до основного капіталу. У разі повторної відсутності гідних премії творів призначалася нова тема. Твір мав бути написаний давньоєврейською або російською мовою; термін доставки рукопису – не пізніше 1 липня 1902 р. До конкурсу допускалися ще й твори, що обіймали взагалі російську чи польську літератури, але перевага мала бути віддана твору, що відповідав зазначеній темі. Бажано, щоб автор представленого в конкурсі твору розглянув найвидатніші твори польської та російської літератури та дав як історичний генезис типів, так і літературно-суспільну оцінку їх, усуваючи тенденційність (Одесские Новости, 1899. № 4670).

При місцевому громадському єврейському училищі імені купця Ельмана на Пересипу з початку 1900 навчального року було припущено відкрити вечірні курси грамоти для робітників пересипського району. Завідувач училища Ландау звернувся до навчального начальства з клопотанням про дозвіл відкрити курси (Одесские Новости, 1899. № 4673).

Активно відзначилися одеситки на технічному з'їзді на початку лютого 1904 року. На останньому петербурзькому з'їзді діячів з професійної та технічної освіти зробили доповіді, між іншим, завідувачі єврейських професійних училищ М.І. Глазер і Б.М. Гольдштейн. М.І. Глазер висловила проти безплатної праці викладачів у школах та вплив її на перебіг педагогічної справи. За статистичними даними кількох одеських шкіл, близько 50% безкоштовних вчительок залишаються у школі трохи більше 1 року. За такої частоті зміни вчительського персоналу не могло бути ні системи, ні цілісності викладання, ні моральної дії на учнів. Якщо ще до цього додати, як погано відбивалося під час занять часом недбале ставлення до своїх обов'язків із боку безплатних вчительок, то мимоволі напрошувався висновок, що безплатна викладацька праця не задовольняла призначенню школи. Погоджуючись багато в чому з доповідачкою, члени комісії приєдналися до пропозиції, щоб у кошторисі кожної школи вносилися витрати на винагороду вчительської праці всього персоналу школи.

Пані Б.М. Гольдштейн читала про постановку жіночої єврейської професійної освіти, яка страждала загальним корінним недоліком – одноманітністю ремесл, що викладаються. З нових ремесл слід було б, на думку доповідачки, вести виробництво штучних квітів, картонних виробів, корсетів, малювання за фаянсом, склом, матеріями тощо. Обов'язковим всім жіночих професійних шкіл доповідачка визнає курс домоводства, який ознайомив би учениць із багатьма практичними питаннями повсякденного життя (Одесские Новости, 1904. № 6214).

Відзначався в Одесі й 25-річний ювілей єврейського просвітника. Одеське єврейське товариство вшанувало 16 травня 1896 року одного з найстаріших діячів одеського єврейського сирітського будинку М.М. Перельштейна з нагоди його 25-річного служіння на посаді наглядача цього будинку. Вшанування відбулося в одному з приміщень цієї єдиної у своїй діяльності у Росії установи. До 3 години дня прибули члени опікунської ради на чолі з головою потомственим почесним громадянином Р.Л. Харі, піклувальники, представники єврейських благодійних, навчальних та інших установ, вихованці та вихованки сирітського будинку та ферми, вчителі, колишні вихованці, багато публіки, піклувальниця жіночого

відділення Р.А. Бродська, пані Єфрусі та інші. Коли показався ювіляр, йому було влаштовано захоплену зустріч. Учні під акомпанемент фісгармонії виконали ювілейну кантату. Від одеського градоначальника генерал-лейтенанта П.А. Зеленого ювіляр отримав вітання такого змісту: «Милостивий пане, Натане Марковичу!.. Служіння ваше доглядачем єврейського сирітського будинку протягом 25 років вирізнялося зразковою старанністю та особливою любов'ю до справи виховання доручених вам сиріт. Тому ставлю собі в приємний обов'язок висловити вам щире моє спасибі та побажати продовження вашої служби ще на багато років. П. Зелений».

Ювіляра вітали: від опікунської ради сирітського будинку – Р.Л. Харі, причому йому було піднесено багатий срібний сервіс та видано річний оклад платні; від вчителів народного училища при сирітському домі – Шакрой; від дітей сирітського будинку, від вихованців та вихованок землеробської ферми – Зусман; від колишніх вихованців та вихованок сирітського будинку – Фельдштейн, від «Талмуд-тори» голова – Динін та завідувач Абрамович, від суспільства поширення освіти між євреями – М.Г. Маргуліс, від товариства допомоги євреям землеробам у Сирії та Палестині – А.Ш. Грінберг, від вчителів євреїв – голова доктор Зільберберг та Унільман, від «Ешибота» – Фішерович. Представники цих установ, вітаючи ювіляра промовами, підносили йому цінні подарунки, адреси, альбоми. Коли подано було шампанське, перший тост за дорогоцінне здоров'я Їх Імператорських Величностей проголосив доктор Розен. Кліки «ура» та народний гімн були відповіддю на цей дорогий тост. Потім йшли тости: за одеського градоначальника, міського голову В.Н. Лігіна, титулярного радника Г.Г. Маразлі, піклувальника одеського навчального округу титулярного радника Х.П. Сольського, директора народних училищ Борзаковського, інспектора Шеневського та піклувальника сирітського будинку Г.І. Моргуліса. Було вимовлено багато промов та тостів (Одесские Новости, 1896. № 3633).

Юдеї та лікарняна справа

Велике значення мало спорудження амбулансу на початку квітня 1896 року. Адміністрація єврейської лікарні клопотала перед міською управою про дозвіл збудувати 2-поверховий будинок для потреб амбулансу на землі лікарні, фасадом на М'ясоїдівську вулицю. Передбачалося розібрати стару будівлю, в якій містився доглядач. 11 тисяч рублів на будівництво будівлі пожертвував Шполянський (Одесские Новости, 1896. № 3591).

В Одесі в 1896 році фельдшерські курси при єврейській лікарні функціонували успішно. Учні в числі 10 осіб щоденно після лекції практикували у палатах, були присутні при операціях, перевезеннях і т.д. (Одесские Новости, 1896. № 3591).

У цьому ж році стало нагальним питання перетворення єврейських благодійних установ. Очікувалося в кінці січня вирішення питання щодо перетворення єврейських благодійних установ. Передбачалося надати всім цим установам річний термін для складання та подання в установленому порядку на затвердження міністерства внутрішніх справ статутів, оскільки більшість єврейських благодійних установ, перебуваючи при синагогах та молитовних будинках, діяли, не маючи жодних статутів. Установи, що не представили у річний термін статутів, складених стосовно статутів загальнодержавних благодійних установ, за словами «Південного Краю», були закриті, а все майно їх передано у розпорядження благодійних закладів, що діяли на підставі статутів (Одесские Новости, 1896. № 3521).

У синагогах здійснювалися панахиди та інші різні служби. У місцевих одеських синагогах і в молитовних будинках проголошено було 18 травня 1896 року служба багатоліття Государеві Імператору, Государині Імператриці, Імператриці-Матері та всьому Царському Дому (Одесские Новости, 1896. № 3635).

У молитовні при єврейській лікарні 2 липня 1899 року в присутності опікунської ради, лікарів, фельдшерів, службовців і одужуючих хворих мала бути відслужена панахида по Бозі спочилому Спадкоємцю Цесаревичу і Великому Князю Георгію Олександровичу (Одесские Новости, 1899. № 4665).

Були в Одесі й сумні трагічні роковини. Виповнилося 12 березня 1900 року 10 років від дня смерті колишнього міського рабина, магістра І.І. Гурлянда. Із цієї нагоди біля могили покійного на Старому єврейському цвинтарі була відслужена панахида за покійним, на якій, крім рідних покійного, були присутні представники єврейських установ, міський рабин та друзі покійного (Одесские Новости, 1900. № 4903).

В Одесі в єврейському товаристві ніколи не забували про Палестину.

Одеський комітет товариства допомоги євреям-землевласникам-ремісникам у Сирії та Палестині відслужив 29 лютого 1896 року в синагозі «Бес-Гамедреш» панахиду за членом товариства рабі Іцхоке-Елхопоне. (Одесские Новости, 1896. № 3561).

На цій панахиді був присутній голова комітету А.С. Грінберг, члени правління та багато представників одеського єврейського товариства. За повідомленням «Ковенських Губернських Відомостей», Спектор помер на 80 році життя в Ковні, де він діяв як духовний рабин понад 30 років. Займаючи серед теологів, котрі займаються тлумаченням єврейського закону, найпомітніше місце, покійний своїми глибокодумними рішеннями найскладніших питань, особливо

шлюбозрозлучних, відомий був у всій Європі, а й за океаном. Збірники його рішень, що залишилися після померлого, займають масу друкованих сторінок, є кращим пам'ятником його творчості та ерудиції в талмуді. Крім того, покійний вирізнявся безсторонністю та повною терпимістю. У сварках громадянської якості між християнами і євреями він схилявся здебільшого у бік перших. В області ж благодійності діяльність покійного особливо вражаюча (Одесские Новости, 1896. № 3562).

Палестинське питання серед юдеїв Одеси

До Одеси 28 липня 1899 року прибув старший агроном палестинського товариства Н.Л. Кайзерман для участі у чергових трирічних загальних зборах членів єврейського палестинського товариства в Одесі. На зборах, що мали відбутися 8 липня під головуванням А.Ш. Грінберга, мав бути представлений звіт за минуле триріччя діяльності товариства та мали відбутися вибори нового складу комітету товариства, а також обговорюватися питання щодо подальшої діяльності товариства. На цих зборах мали розпочатися вибори членів палестинського управління Яффи. У Палестині передбачалося, за словами Кайзермана, зробити першу зразкову молочну ферму. Урожай хлібів у Палестині, пшениці, ячменю, кукурудзи та кунжуту цього 1899 року такий самий, як і 1899 минулого. Виноградний урожай у палестинських колоніях цього 1899 року дещо нижчий за минулорічний. Ціни на вина цього 1899 року мали бути знижені адміністрацією льохів барона Ротшильда через слабкий збут вина. Товариство «Кармель» відрядило в Нью-Йорк спеціального члена для влаштування в Америці такого ж товариства зі збуту вин його виробництва. Незабаром чекала колонізація близько 50 людей робітників на землі, набутій єврейським колонізаційним товариством «Іка». Туди було послано вже спеціального землеміра, який був зайнятий тепер зйомками землі для майбутньої колонії – «Седжера», що знаходиться за 2 ½ години їзди від Тівєріади і на такий же відстані від Назарета. Санітарне становище у Палестині загалом дуже задовільно. Навіть колонія «Хедера», де досі лютувала злаякісна лихоманка, обіцяла бути в санітарному відношенні сприятливою, тому що колоністи «Хедери» влітку влаштовували бараки на березі моря, де повітря дуже чисте і цілюще. Про чуму поки що в Палестині не чути завдяки тому, що пароплави, що йдуть з Єгипту, витримують з Бейрута, а потім лише прямують до Яффи (Одесские Новости, 1899, № 4664).

Чергові збори товариства допомоги євреям-землеробам та ремісникам у Сирії та Палестині відбувалися раз на три роки. Ось чому члени суспільства прагнули скористатися цією рідкісною можливістю, що їм надавалася, ознайомитися зі станом справ товариства. Не дивно тому, що

чергове зібрання, що відбулося 7 липня 1899 року в залі товариства промисловців (Новий театр), залучило близько 300 членів, з яких багато (понад 100) приїхали для цієї мети з інших міст. Відкриваючи засідання, на початку 7 годин головуєчий А.Ш. Грінберг запропонував зборам вшанувати вставанням пам'ять покійних членів товариства баронеси Гірш і рабина С. Могилевера, що було виконано. Потім голова зробив побіжний огляд стану справ товариства та успіхів колоній, досягнутих за останнє 3-х річчя. Розгляд звіту комітету товариства за триріччя 1896–1898 рр. викликав надзвичайно тривалі та пристрасні дебати, що тривали до 10 години вечора. Завдяки деяким цифровим непорозумінням звіту, у зв'язку із зазначеною в ньому боротьбою, яка велася між комітетом товариства в Одесі управлінням колоній у Палестині, в особі доктора Іаффе деякі члени витлумачили ці обставини у сенсі зловживань, пов'язаних з ім'ям доктора Іаффе. Тим часом цей останній відомий як гарячий і безкорисливий діяч суспільства, який беззавітно віддавався справі колонізації. Так, член товариства Франкфельд, зазначивши в надзвичайно тривалій промові загальний сприятливий хід справ товариства, звернув увагу на витрати, що збільшилися, за змістом палестинського управління і на непідпорядкування управління постановам і рішенням комітету, через що знаходив необхідним реорганізувати палестинське управління. Це викликало заперечення з боку доктора Коган-Бернштейна, який знаходив, що комітет повинен ставитися до службовців палестинського управління не як найманців, а як товаришів. Непорозуміння, на думку лікаря, виникали з необхідності вирішувати палестинські справи в Одесі; вони не мали б місця, якби члени комітету їздили по черзі до Палестини, на місці знайомилися зі справами і вирішували їх спільно з палестинським управлінням.

Звинувачення, виставлені проти палестинського управління, спонукали інженера Темкіна просити голову з'ясувати, у чому крилися непорозуміння між комітетом та палестинським управлінням. На думку Темкіна, члени палестинського управління рішуче не могли бути ні в чому запідозрені; те, що здавалося дивним у звіті, мало причини, які виходили з особливого характеру Палестини і колоній суспільства.

З огляду на виражене членами бажання головуєчий пояснив, що ніякої боротьби у сенсі непорозуміння з боку управління не було; звіт мав лише на увазі виправдати деяку неповноту відомостей перетримки, що відбуваються з вини професора Іаффе. Ця надзвичайно симпатична і ідеальна людина виявилася проте надзвичайно поганим адміністратором, так само як і інші члени

управління. У їхніх поганих адміністративних здібностях криються причини, що спричинили конфлікт між комітетом та управлінням.

Гучними оплесками було прийнято потім пропозицію Гінцберга про занесення до протоколу засідання висловлювання зборами повної довіри професора Іаффе. З подальших дебатів була звернута на себе особлива увага дуже серйозної пропозиції Сакера. Він вважав, що комітет у своїй діяльності виявляє надто велику опіку, залишаючи мало місця для самодіяльності колоністів. В основу майбутньої діяльності суспільства, на думку Сакера, має бути покладено принцип ширшої самодіяльності колоністів. Розвинувши цю думку і підкріпивши її численними доводами, Сакер запропонував на закінчення обрати для розробки цього питання особливу комісію. Пропозиція ця була проте відхилена головою, оскільки прийняття це зажадало б зміни статуту товариства.

На цьому закінчилися дебати щодо звіту, який потім був одногolosно затверджений. На закінчення були проведені вибори членів комітету та кандидатів до них та членів ревізійної комісії. Вибраними виявилися: у комітет – Пуріц (227 голосів), Грінберг (226), Барбаш (223), Гіммельфарб (192) та Рабінович (175); у кандидати до них – Левін (183), Черніхов (181), Любарський (175), Левінський (166) та Ландесман (160); членами ревізійної комісії – Етінгер (196), Зусьман (192), Гінцберг (185), Дізенгоф (185) та Чернівець (158 голосів). Рахунок голосів закінчився лише до 12 години ночі (Одесские Новости, 1899. № 4674).

Результати досліджень

Як видно з вищесказаного, аналіз кола періодичних видань дозволяє дослідити питання громадської діяльності одеського єврейського товариства наприкінці XIX – на початку XX століття, простежити участь євреїв у суспільному міському самоуправлінні, затвердження виборів гласних-євреїв одеським градоначальником. Проаналізовано розвиток закладів єврейської освіти Одесі, проблеми та досягнення, висвітлено виступи на з'їздах одеситок. Проаналізовано роль персоналій у розвитку та функціонуванні освіти, єврейського сирітського дому, благодійницьких товариств. Зокрема, досліджено роль одеського товариства допомоги євреям-землеробам у Палестині та Сирії. Простежено та описано розвиток єврейських колоній в Палестині та черговий з'їзд товариства в Одесі.

У процесі подальшого дослідження слід з'ясувати різноманітні аспекти громадської діяльності одеського єврейського товариства в Одесі в окреслений період, що надасть можливість детально проаналізувати різні аспекти життя єврейської громади Одеси.

Література:

1. Котлер И. История евреев Одессы. Иерусалим, 1996.
2. Святослав Линников «Как в Одессе появилась еврейская больница». URL: <https://lotsia.com.ua/article/kak-v-odesse-poyavilas-evreyskaya-bolnica> (дата звернення: 12.01.2022)
3. Паньков В.Т. Деятельность российских сионистских организаций по освоению земель в Палестине: 1881–1914 гг. URL: <https://www.dissercat.com/content/deyatelnost-rossiiskikh-sionistskikh-organizatsii-po-osvoeniuyu-zemel-v-palestine-1881-1914-g> (дата звернення: 12.01.2022).
4. Яворська О. Еврейские учебные заведения Одессы конца XIX – начала XX века». URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/11988/1/A_%20Yavorska_Evrejskie_ucebnye_zavedenia_Odessa.pdf (дата звернення: 12.01.2022).
5. Коваль Г.П. Гласні Одеси. Галерея. 1906 рік. Книга перша. Миколаїв, 2022. 100 с.
6. Коваль Г.П. Гласні Одеси. Стара Дума. Книга друга. Миколаїв, 2022. 127 с.
7. Одесские Новости. 1892. № 2424, 15(27) октября.
8. Одесские Новости. 1893. № 2522, воскресенье, 31 січня (12 лютого).
9. Одесские Новости. 1909. № 7719, 18(31) січня.
10. Одесский Вестник. 1892. № 181, среда, 15(27) июля.
11. Одесские Новости. 1903. № 5975, вторник, 20 мая.
12. Одесские Новости. 1896. № 3562, пятница, 1 марта.
13. Одесские Новости. № 3563, суббота, 2 марта.
14. Одесские Новости. 1899. № 4666, пятница, 2 июля.
15. Одесские Новости. № 4681, суббота, 17 июля.
16. Одесские Новости. № 4670, вторник, 6 июля.
17. Одесские Новости. № 4673, пятница, 9 июля.
18. Одесские Новости. 1904. № 6214, среда, 4 лютого.
19. Одесские Новости. 1896. № 3633, пятница, 17 мая.
20. Одесские Новости. № 3591, понедельник, 1 апреля.
21. Одесские Новости. № 3521, четверг, 18 січня.
22. Одесские Новости. № 3635, воскресенье, 19 мая.
23. Одесские Новости. 1899. № 4665, четверг, 1 июля.
24. Одесские Новости. 1900. № 4903, понедельник, 13 марта.
25. Одесские Новости. 1896. № 3561, четверг, 29 лютого.
26. Одесские Новости. № 3562, пятница, 1 марта.
27. Одесские Новости. 1899. № 4664, вторник, 29 июля.
28. Одесские Новости. № 4674, суббота, 10 июля.

References:

1. Kotler, I. (1996). *Istoriya evreev Odessy*. [The history of the Odessa Jews]. Jerusalem. [in Russian].
2. Linnikov, S. *Kak v Odesse poyavilas evreyskaya bol'nitsa*. [How a Jewish hospital appeared in Odessa]. Retrieved from: <https://lotsia.com.ua/article/kak-v-odesse-poyavilas-evreyskaya-bolnica> [in Russian].
3. Pankov, V. T. (2005). *Deyatel'nost' rossiyskiykh syonistskiykh organizatsiy po osvoeniyu zemel' v Palestyne: 1881-1914 gg.* [The activity of Russian Zionist organizations in the development of land in Palestine: 1881-1914.] Abstract and Thesis. Retrieved from: <https://www.dissercat.com/content/deyatelnost-rossiiskikh-sionistskikh-organizatsii-po-osvoeniuyu-zemel-v-palestine-1881-1914-g> [in Russian].
4. Yavorska, O. (2021). *Evrejskie uchebnye zavedeniya Odessy kontsa XIX – nachala XX veka*. [Jewish educational institutions in Odessa in the late XIX – early XX century]. Retrieved from: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/11988/1/A_%20Yavorska_Evrejskie_ucebnye_zavedenia_Odessa.pdf [in Russian].
5. Koval, G. P. (2022). *Glasni Odessy. Halereya. 1906 rik. Knyha persha*. [Glasni of Odessa. Gallery. 1906. Volume 1]. Mykolaiv. 100 p. [in Ukrainian].
6. Koval, G. P. (2022). *Glasni Odessy. Stara дума. Knyha druha*. [Glasni of Odessa. Old дума. Volume 2]. Mykolaiv. 127 p. [in Ukrainian].
7. *Odesskie Novosti* [Odessa News]. 1892. № 2424, 15 (27) October. [in Russian]
8. *Odesskie Novosti* [Odessa News]. 1893. № 2522, Sunday, 31 January (12 February). [in Russian]
9. *Odesskie Novosti* [Odessa News]. 1909. № 7719, 18 (31) January. [in Russian]
10. *Odesskii Vestnik* [Odessa Dispatch]. 1892. № 181, Wednesday, 15 (27) July. [in Russian]
11. *Odesskie Novosti* [Odessa News]. 1903. № 5975, Tuesday, 20 May. [in Russian]
12. *Odesskie Novosti* [Odessa News]. 1896. № 3562, Friday, 1 March. [in Russian]
13. *Odesskie Novosti* [Odessa News]. 1896. № 3563, Saturday, 2 March. [in Russian]

14. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1899. № 4666, Friday, 2 July. [in Russian]
15. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1899. № 4681, Saturday, 17 July. [in Russian]
16. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1899. № 4670, Tuesday, 6 July. [in Russian]
17. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1899. № 4673, Friday, 9 July. [in Russian]
18. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1904. № 6214, Wednesday, 4 February. [in Russian]
19. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1896. № 3633, Friday, 17 May. [in Russian]
20. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1896. № 3591, Monday, 1 April. [in Russian]
21. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1896. № 3521, Thursday, 18 January. [in Russian]
22. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1896. № 3635, Sunday, 19 May. [in Russian]
23. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1899. № 4665, Thursday, 1 July. [in Russian]
24. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1900. № 4903, Monday, 13 March. [in Russian]
25. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1896. № 3561, Thursday, 29 February. [in Russian]
26. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1896. № 3562, Friday, 1 March. [in Russian]
27. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1899. № 4664, Tuesday, 29 July. [in Russian]
28. Odesskie Novosti [Odessa News]. 1899. № 4674, Saturday, 10 July. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 19.01.2022
The article was received 19 January 2022

УДК 94(477.72)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-6>

СЛІДЧА СПРАВА ЯКОВА БЕР-БАЄРА, ЗАВІДУВАЧА ХЕРСОНСЬКОЇ ІНФЕКЦІЙНОЇ ЛІКАРНІ, ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

Кузовова Наталя Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258*

Мета роботи – дослідити одну з маловідомих сторінок історії Голокосту в Херсоні за матеріалами слідчої справи Якова Вільгельмовича Бер-Баєра, що зберігається в державному архіві Херсонської області. **Методи дослідження.** Під час дослідження було застосовано метод архівної евристики, за допомогою якого було виявлено вказану справу в фонді Служби безпеки України в Херсонській області. Щоб перевірити інформацію, яку містить справа, застосовувались методи джерелознавчого аналізу: вивчені обставини заведення слідчої справи, здійснено порівняльний аналіз подібних за змістом справ, розпочатих радянськими органами держбезпеки в цей період за схожими звинуваченнями, проаналізована структура справи щодо визначення повноти складу документів. Дотримуючись принципу історизму досліджено контекст історичної епохи: події, що стали основою звинувачення – Голокост під час Другої світової війни в Україні, причини, мотиви та наслідки роботи органів держбезпеки, що стосувались не лише виявлення та покарання нацистів та їхніх посібників, але й застосування політичних репресій до національних меншин, зокрема німців. Для цього були залучені архівні документи з архівного відділу СБУ в Херсонській області, Держархіву Херсонської області, наукова література, періодичні видання та спогади очевидців. **Результати дослідження.** Аналіз історіографічної та джерельної бази показав, що події, описані у справі, відбувались на території м. Херсона в 1941 р., у їх епіцентрі опинились євреї – пацієнти Херсонської інфекційної лікарні, заарештовані та розстріляні нацистською окупаційною владою. Вивчення аналогічних практик у лікарнях на території окупованої України дозволяє стверджувати, що керівництво лікарень так чи інакше залучалось до виявлення єврейського населення нацистами і в окремих випадках безпосередньо керувало вбивством своїх пацієнтів; виявлення єврейського населення в лікарнях усіх типів за лікарняними справами пацієнтів та свідченнями медичного персоналу безперечно проводилось нацистами. **Висновки.** У результаті дослідження в науковий обіг введено нове джерело з історії Голокосту – слідча справа Бер-Баєра, що містить інформацію про вбивство пацієнтів-євреїв Херсонської інфекційної лікарні. Її вивчення показало, що причетність головного лікаря до загибелі його єврейських пацієнтів не стала центральним звинуваченням. Бер-Баєр був засуджений як особа німецької національності – фольксдойче, проте, на відміну від багатьох німців, реабілітованих у радянські часи, його судимість не була знята через колабораціонізм – він був реабілітований лише в 1993 р. Можливою обставиною для пом'якшення вироку стало те, що Бер-Баєр, пізніше перебуваючи в Чехо-Словаччині, рятував пацієнтів, зокрема євреїв, від переслідування гестапо.

Ключові слова: Голокост, лікар, Бер-Баєр, інфекційна лікарня, Херсон, КДБ, слідство.

INVESTIGATIVE CASE OF YAKOV BER-BAYER, HEAD OF THE KHERSON INFECTIOUS DISEASES HOSPITAL, AS A SOURCE ON THE HISTORY OF THE HOLOCAUST

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History, Archeology and
Teaching Methods
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258*

Purpose is to investigate one of the little-known pages of the history of the Holocaust in Kherson on the basis of the investigation case of Yakov Wilhelmovich Ber-Bayer, this is stored in the state archives of the Kherson region. **Research methods.** During the research the method of archival heuristics was used, with the help of which the case was identified in the fund of the Security Service of Ukraine in Kherson region. To verify the information contained in the case, methods of source analysis were used: the circumstances of the investigation were studied, a comparative

analysis of similar cases initiated by the Soviet security services during this period on similar charges, analyzed the structure of the case, to determine the completeness of documents. Following the principle of historicism, the context of the historical epoch is studied: the events that led to the accusation – the Holocaust during the Second World War in Ukraine, the causes, motives and consequences of state security bodies in relation to national minorities, in particular Germans. **For this purpose**, archival documents from the archival department of the SBU in the Kherson region, the state archives of the Kherson region, scientific literature, periodicals and eyewitness memoirs were involved. The results of the study: analysis of historiographical and source base showed that the events described in the case took place in Kherson in 1941, in their epicenter were Jews – patients of Kherson Infectious Diseases Hospital, arrested and shot by the Nazi occupation authorities. A study of similar practices in hospitals in occupied Ukraine suggests that hospital managements were involved in the Nazi identification of the Jewish population and in some cases directed the killing of their patients. The identification of the Jewish population in hospitals of all types on the basis of hospital cases of patients and the testimony of medical staff was undoubtedly carried out by the Nazis. **Conclusions.** As a result of the research, a new source on the history of the Holocaust was introduced into scientific circulation – the Ber-Bayer investigation case, which contains information about the murder of Jewish patients at the Kherson Infectious Diseases Hospital. Her study showed that the chief physician's involvement in the deaths of his Jewish patients was not a central charge. Beer-Bayer was convicted as a German national – Volksdeutsche, but unlike many Germans rehabilitated in Soviet times, his conviction was not revoked due to collaborationism – he was rehabilitated only in 1993. A possible mitigating factor was that Ber-Bayer, later in Czechoslovakia, saved patients, in particular Jews, from persecution by the Gestapo.

Key words: Holocaust, doctor, Beer-Bayer, infectious diseases hospital, Kherson, KGB, investigation case.

1. Вступ

Медичні установи та їхня діяльність на територіях окупованого СРСР в роки Другої світової війни – тема, що не втрачає актуальності. У сфері уваги дослідників – система охорони здоров'я, медичних закладів, медичної освіти та умов надання населенню медичних послуг під час окупації (Боган, 2011; Карташов, 2020; Кицак, 2018). Жодна з цих робіт не оминає теми знищення лікарів та пацієнтів-євреїв, вбивства пацієнтів психіатричних, геріатричних лікарень, інтернатів для інвалідів. У сучасній історіографії Голокосту ця тема також усталилась як окремий предмет дослідження (Венгер, 2016; Грінченко, 2020; Лауер, 2010; Руккас, 2020). Із розсекреченням та удоступненням для дослідників колишніх архівів КДБ у науковий обіг уводяться матеріали слідчих справ про залучення окупаційною владою медичного персоналу до вбивства їхніх пацієнтів, у наукових колах обговорюють особливості роботи історика з цими специфічними джерелами (Венгер, Грінченко, 2017; Грінченко, 2020: 16). Порівняно не так багато досліджень, що присвячені вбивству окупаційною владою хворих на інфекційні захворювання (туберкульоз, тиф) (Карташов, 2020: 24, на прикладі Білорусі), епідемії як привід до знищення єврейського населення та військово-полонених, скупчених в антисанітарних умовах у місцях примусового утримання (трудові табори, гетто) (Лаудер, 2010: 91, 113–114, 170–171, на прикладі Житомирщини). Поширення інфекційних захворювань та погіршення епідемічної ситуації під час війни становило загрозу для життя всього населення на окупованій території. Але для єврейського населення, котре уникнуло розстрілів у перші місяці осені 1941 р., воно становило особливу небезпеку, оскільки відповідно до розпоряджень окупаційної влади всі інфекційні хворі відправлялись до спеціалізованих лікарень

та відділень, де, крім смерті від хвороби за мінімального лікування, їм загрожувало негайне знищення за етнічною ознакою.

Метою дослідження є вивчення однієї з мало-відомих сторінок історії Голокосту в Херсоні за матеріалами слідчої справи Якова Вільгельмовича Бер-Баєра, що зберігається в Державному архіві Херсонської області, а саме знищення євреїв – пацієнтів інфекційної лікарні.

Методи дослідження. Під час дослідження було застосовано метод архівної евристики, за допомогою якого було виявлено вказану справу в фонді Служби безпеки України в Херсонській області, передану до Держархіву Херсонської області в 2018 р. Щоб перевірити інформацію, яку містить справа, застосовувались методи джерелознавчого аналізу: вивчені обставини заведення слідчої справи, здійснено порівняльний аналіз подібних за змістом справ, розпочатих радянськими органами держбезпеки в цей період за схожими звинуваченнями, проаналізована структура справи щодо визначення повноти складу документів. Дотримуючись принципу історизму досліджено контекст історичної епохи: події, що стали основою звинувачення – Голокост під час Другої світової війни в Україні, причини, мотиви та наслідки роботи органів держбезпеки, що стосувались не лише виявлення та покарання нацистів та їхніх посібників, але і застосування політичних репресій до національних меншин, зокрема німців. Для цього були залучені архівні документи з архівного відділу Управління СБУ в Херсонській області, зокрема матеріали оперативного слідства, що супроводжували діяльність Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Херсонській області, та матеріали подальших слідчих дій з розшуку нацистських злочинців та їх посібників, опубліковані джерела з Держархіву Херсонської області,

наукова література, періодичні видання та спогади очевидців.

2. Виклад основного матеріалу

Розділ 1. Система установ охорони здоров'я під час окупації та Голокост

Місто Херсон було окуповане військами нацистської Німеччини та їхніми союзниками 18 серпня 1941 р. Під час свого перебування в місті німецька окупаційна влада організувала та проводила масові вбивства цивільного населення та військовополонених (Херсонщина за часів нацистської окупації, 2010). За матеріалами слідства, що проводилось органами держбезпеки у 1944–1947 рр. («далеко не повними», як зазначено у доповідній записці заступнику Міністра держбезпеки УСРР Єсипенку начальника управління МДБ УРСР по Херсонській області Крашеннікова від 12 лютого 1947 р.¹ (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1). 1946: 137–143), за національною ознакою в Херсоні лише восени 1941 р. було вбито 10 тисяч осіб єврейського населення (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1). 1946: 162) та до 300 осіб ромів (Бесонов, 2020: 215). Вбивства не припинялись протягом 1941–1944 рр. – до моменту звільнення Херсона від нацистських загарбників 13 березня 1944 р. Зокрема, на місцеві управи покладался обов'язок реєструвати всіх євреїв та надавати їхні списки окупаційній владі (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1). 1946: 63, 63а). Подібні функції щодо євреїв-лікарів та пацієнтів лікарень мали виконувати органи управління охороною здоров'я, що передавали відомості у СД (Aussenstellen) (Без строка давности, 2020, ч. 2: 346–347, про розстріл миколаївських лікарів-євреїв). Таким чином, структура органів охорони здоров'я використовувалась для виявлення та вбивства єврейського населення. У Херсоні загальна кількість населення, вбитого за період окупації нацистами, становила 20 тисяч осіб (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1). 1946: 137). Від тортур, голоду, ран, епідемій у місцях примусового утримання загинуло ще 40 тисяч осіб – військовополонених та в'язнів Херсонської тюрми. Ці дані увійшли до звіту міської надзвичайної комісії

з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів на території м. Херсона (Херсонщина за часів нацистської окупації, 2010: 14). Станом на 1947 р. Херсонською обласною прокуратурою було притягнуто до кримінальної відповідальності 204 особи (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 137), винні в злочинах, передбачених ст. 54-1 КК УРСР, не рахуючи звинувачених, що фігурували у судових процесах прокуратури Миколаївської області за злочини, вчинені на території Херсона (Без строка давности, 2020, ч. 2: 390–391).

Слідством були встановлені імена нацистських злочинців та їхніх посібників, зокрема, серед них були лікарі, котрі проводили медичний огляд молоді, яку відправляли на примусові роботи в Німеччину (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 76), проводились слідчі дії щодо лікарів та медперсоналу Херсонської психіатричної лікарні, пацієнти якої були розстріляні (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 40–45 зв.).

Документи лікарень м. Херсона періоду окупації практично не збереглися: фактично, крім картотеки амбулаторних справ Херсонської нарлікарні № 1, фондів відділу охорони здоров'я Нововоронцовської районної управи, Голопристанського курорту Голопристанської райуправи та Зеленівської лікарні Херсонського райвідділу охорони здоров'я, представлених незначною кількістю справ, документи про діяльність лікарень, боротьбу з інфекційними хворобами тощо відсутні (Путівник, 2003: 454–455). Проте у слідчих справах та матеріалах Херсонської комісії з обліку збитків і зlodіянь, вчинених нацистським загарбниками та їхніми спільниками, фігурує їхній персонал та міститься інформація про долю їхніх пацієнтів. Найменш відомою досі була Херсонська інфекційна лікарня, точніше Херсонська 1-ша інфекційна нарлікарня.

До війни окремої інфекційної лікарні в Херсоні не було (КНП «Херсонська обласна інфекційна лікарня ім. Г.І. Горбачевського», сайт), але під час війни разом з голодом та розрухою почали швидко поширюватись інфекційні хвороби (Карташев, 2020: 24). Окупаційна влада розпорядилася взяти на облік увесь наявний медичний персонал. При міських управах були організовані медичні відділи. На прикладі Полтави ми можемо переконатись, що лікарів та медперсоналу залишилось мало, про це пише газета «Голос Полтавщини» (6 листопада 1941 р.). Найбільш облаштовані лікарні віддавались під німецькі військові шпиталі (Карташев, 2020: 24). Цивільне населення потрапляло у сферу уваги окупаційної влади щодо медичного обслуговування лише в зв'язку із загрозою поширення інфекційних хвороб

¹ На той момент справа Надзвичайної комісії з розслідування зlodіянь німецько-фашистських загарбників у Херсонській області, що завершила свою роботу в 1944 р., була передана в Москву загальносоюзній комісії та в Херсонський обласний державний архів, за винятком матеріалів, що містили інтерес для оперативних слідчих дій, зокрема копій позитивів фотодокументів, окремих показів свідків, списків підозрюваних та робочих матеріалів (інструкцій, листування, доповідних записок тощо). Згадана доповідна записка пов'язана з подальшим розшуком нацистських злочинців та їхніх посібників, що проводились органами держбезпеки.

Рис. 1

(Шайкан, 2005: 210, 213), а згодом – проходячи медичне обстеження перед вигнанням на примусову працю до Німеччини. У якісь моменти допомага хворим на інфекційні захворювання надавалась безкоштовно (Шайкан, 2005: 212), навіть єврейському населенню (Шайкан, 2005: 214), але водночас тисячі військовополонених та в'язнів гетто ставали жертвами епідемій (Шайкан, 2005: 256), окупаційна влада підозрювалась також у навмисному поширенні інфекційних хвороб у таборах серед військовополонених (Карташев, 2020: 25) (рис. 1).

Епідеомологічна ситуація почала загострюватись наприкінці 1941 – в 1942 рр. Так, у газеті «Голос Волині» з'являється постанова Житомирського міського управління від 17 лютого 1942 р., яка зобов'язувала «населення міста у випадку інфекційного захворювання негайно хворого направляти в лікарню... Зобов'язати лікарів, які провадять лікування хворих на дому, негайно відправляти хворого до інфекційного відділу лікарні, а у випадку відмовлення сповістити Інспектуру Охорони Здоров'я при Міському Управлінні». З цієї постанови ми дізнаємось перелік інфекційних хвороб, що набули поширення: «плямистий тиф, черевний тиф, дифтерія, дизентерія, скарлатина» (рис. 2).

Розділ 2. Справа Бер-Байєра

18 жовтня 1942 р. у херсонській місцевій газеті «Голос Дніпра» з'явилося не зовсім звичайне для того часу оголошення-подяка: «Висловлюю свою щиру, найсердечнішу подяку головному лікареві першої інфекційної нарлікарні п. БЕР-БАЙЄРОВІ Якову Вільгельмовичу, а також всьому медичному й технічному персоналу цієї лікарні за лікування та активне сприяння у скорішому видужуванні мого сина АНАТОЛІЯ та мене від тяжкої хвороби – черевного тифу. Міцно тисну Ваші руки. Бажаю

й наступної творчої роботи в галузі поліпшення народного здоров'я. Агроном Середа» (рис. 3).

Це оголошення інформує про існування інфекційної лікарні в м. Херсоні за часів окупації (в Херсоні перша інфекційна лікарня за радянських часів була відкрита лише в листопаді 1955 р. у районі Карантинного острова на 100 ліжок). Але свого часу це оголошення, ймовірно, зіграло фатальну роль у долі херсонського лікаря Якова Вільгельмовича Бер-Байєра. Органами держбезпеки ретельно вивчалась періодична преса часів нацистської окупації, вівся її перелік, відзначались статті, що

Рис. 2

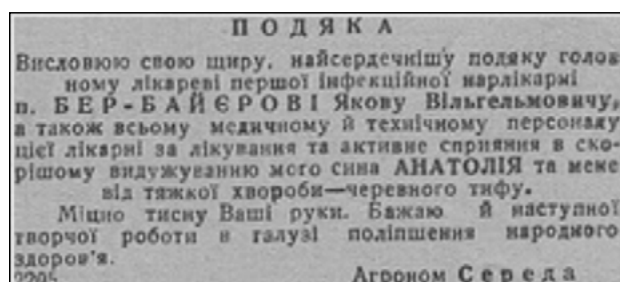

Рис. 3

містили інформацію, цікаву для слідства. Можливо, саме під час такого перегляду ця подія Бер-Баєру зацікавила слідство.

Бер-Баєр був заарештований та притягнутий до кримінальної відповідальності в квітні 1946 р. транспортним відділенням МДБ Сталінської залізниці «за приналежність до агентури інорозвідувальних органів та зраду Вітчизни» (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 170, арк. 2). У ході слідства було з'ясовано таке: «Я.В. Бер-Баєр у 1941 р. перед початком Вітчизняної війни, працюючи ст. лікарем лікарні м. Херсон, при підході німців евакуюватись не побажав. Залишився на тимчасово окупованій території. Будучи за національністю німцем, Бер-Баєр з приходом у Херсон німецьких загарбників запропонував свої послуги працювати за спеціальністю і був призначений завідувачим інфекційної лікарні. Працюючи на цій посаді та виявивши свої активні пособницькі та зрадницькі дії на користь окупантів, будучи вороже налаштованим проти радянських громадян, Бер-Баєр у листопаді місяці 1941 року всіх радянських громадян єврейської національності, котрі перебували на лікуванні в інфекційній лікарні, відправив до тюрми, а згодом всі вони німцями були розстріляні» (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 170: 2). Також Бер-Баєру інкримінували прийняття германського підданства (підтверджуючі документи у справі відсутні) та користування привілеями, встановленими для німців: він отримував підвищену заробітну платню та спецпайок (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 170: 3). За матеріалами справи, 1942 р. Бер-Баєр був завербований у нацистську розвідку «Абверштелле Півдня України» і був зв'язковим такого собі Стангулова, співробітника Абверштелле (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 170: 4). У 1943 р. із сім'єю виїхав до Німеччини. Із усього списку звинувачень Бер-Баєр зізнався лише в прийнятті германського підданства та користування пільгами фольксдойче. Дніпропетровські слідчі залучили покази свідків, що доводили звинувачення, зокрема дружини Бер-Баєра, Євгенії. Оскільки справа розглядалась у Дніпропетровську, це не було продуктивним для ведення слідства, виникає питання: чи прагнуло слідство взагалі з'ясувати обставини загибелі єврейських пацієнтів Бер-Баєра? На перший погляд, воно тривало більше року, але це не означало, що весь цей час велись активні слідчі дії: дніпропетровський слідчий Романов відправив справу на розгляд у Москву, де вона «зависла» майже на рік, аж поки дружина засудженого не звернулась до голови Особливої наради при МДБ СРСР з проханням прискорити її розгляд через поганий стан здоров'я чоловіка. До справи були залучені довідки та характеристики з установ,

де Бер-Баєр працював після Херсонської інфекційної лікарні, зокрема управління праці Бржецлав (Чехо-Словаччина), самоврядування Валтіце (Фельдзберг) (Чехо-Словаччина). Окружний народний комітет у Малацках засвідчив, що Бер-Баєр, працюючи лікарем-асистентом у Валтіце, надавав допомогу іноземним робітникам, зокрема євреям, рятуючи їх від примусових робіт та гестапо. Згодом, перебуваючи у радянському фільтраційному таборі, Бер-Баєр знову не сидів без діла. З 06 липня по 25 жовтня 1945 р. він працював лікарем санчастини СПП80 Управління по репатріації, а згодом в.о. керівника, заступником керівника та завідувачем стаціонару цієї санчастини. З 12 по 25 листопада 1945 р. Бер-Баєр працював у таборі для визволених військовополонених та громадян № 304 і відповідальним лікарем санчастини 6-ї дільниці. За цими місцями роботи Бер-Баєра характеризували виключно з позитивного боку, як професіонала, організатора, особливо відзначаючи його гуманне та чуйне ставлення до пацієнтів. 24 грудня 1945 р. Бер-Баєр у Херсоні отримав довідку від 1-го відділення міліції управління НКВС по Херсонській області, в якій зазначалось, що він повернувся з території Німеччини (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 170: 2–16).

Яків Вільгельмович Бер-Баєр народився 05.10.1894 у м. Херсон, отримав вищу медичну освіту в 1918 р. у Новоросійському університеті, з 1921 по 1932 р. працював у нарлікарні № 2 м. Херсон, на початку кар'єри під час голоду 1921–1923 рр. працював ординатором інфекційного відділення, а потім, коли воно закрилось, – терапевтичного відділення. В 1932 р. був запрошений на посаду завідувача інфекційного відділення нарлікарні № 1. Дружина наголошувала, що Бер-Баєр має 30-річний стаж, є кваліфікованим інфекціоністом і ще може прислужитись радянській медицині (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 170, арк. 2–16).

Відповідно до доповідної записки Міністра юстиції СРСР Ричкова заступнику голови Ради міністрів СРСР Молотову про встановлення міри покарання для нацистських злочинців, які є підсудними на судових процесах від 28 жовтня 1947 р., що містить роз'яснення щодо «Указу Президіума Верховного совєта СССР от 19 апреля 1943 года «О мерах наказания для немецкофашистских злодеев, виновных в убийствах и истязаниях советского гражданского населения и пленных красноармейцев, для граждан и для пособников» були передбачені покарання: «1) смертна кара – для німецьких злодіїв, викритих у скоєнні вбивств та катування цивільного населення та полонених червоноармійців, а також для шпигунів та зрадників Батьківщини з числа радянських громадян (стаття 1); 2) заслання на каторжні роботи

терміном від 15 до 20 років – для посібників з місцевого населення, викритих у сприянні злочинам у скоєнні розправ та насильств (стаття 2)» (Без строка давности, 2020, ч. 1: 423–424). Тобто звинувачувальний вирок Бер-Баєру, підготований дніпропетровськими слідчими, передбачав смертну кару або 15–20 років каторги. Але саме в цей період, 1947 р., увага слідчих органів була зосереджена на відкритих звинувачувальних процесах над німецькими військовими, а Особлива нарада при МДБ СРСР, до якої слідчий відправив справу Бер-Баєра, втратила своє право виносити вироки з присудом до вищої міри покарання після завершення війни.

Ці обставини зрештою були враховані Особливою нарадою і замість 10 років за поданням Дніпропетровської військової прокуратури покарання встановлено 7 років таборів. 31 травня 1947 р. Якову Бер-Баєру було оголошено присуд «зрада Вітчизни» за статтею 51-1 «а» КК УРСР і з Дніпропетровської тюрми він був етапований у Чорногорський табір (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 10, спр. 170:1). Бер-Баєр помер через 3 роки в Красноярському краї (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4033, оп. 822: 6а, 6б, 144, 147, 148).

Судячи з матеріалів слідства, управління держбезпеки в Херсонській області, Херсонська тюрма стала передостаннім місцем перебування для декількох тисяч військовополонених та місцевих жителів: євреїв та ромів. За свідченням мешканців сусідніх будинків з 1941 по 1944 рік кожного дня звідти виносили десятки трупів військовополонених і вкидали в рів (покази М.А. Гладир (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 24 зв.), Ф.Н. Бублікової (Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 35 зв.), що знаходився поряд, проводили розстріл груп людей – євреїв та ромів (покази Ф.Н. Бублікової (Архів СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 35 зв.), С.Т. Данильченко (Архів СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 31 зв.), Н.С. Даниченко (Архів СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 33 зв.) та ін.) безпосередньо коло рову.

У слідства були можливості з'ясувати обставини загибелі пацієнтів Херсонської інфекційної лікарні, зокрема, залучивши покази лікаря Херсонської психіатричної лікарні (міського відділення) Павла Володимировича Белова, що вже давав покази Надзвичайній комісії в 1944 р. і виказав обізнаність щодо своїх колег (Круглов, Уманский, Щупак, 2016: 497–498), проте цього не було зроблено. Також 19 грудня 1945 р. у Миколаєві був допитаний колишній начальник охоронної поліції Миколаєва Ганс Санднер. Він показав, що «...приблизно 29–30 квітня було

проведено спеціальну операцію у психіатричній лікарні м. Херсона, згідно з повідомленням відділу охорони здоров'я м. Миколаєва. Там розстріляно близько 200 хворих, головним чином євреїв, зокрема туберкульозних хворих та подагриків. Безпосередньо керував цією операцією не я, а штурмшарфюрер Репер» (Без строка давности, 2020, ч. 2: 346). Із показів не зрозуміло, чи Санднер наводить неточні дані, чи в його показах відображена трагічна загибель тих 200 хворих, з числа 1200, що не були розстріляні 23 вересня 1941 р. (Архів СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 45, 45 зв.), або це були хворі, котрі перебували на диспансерному обліку в міському відділенні, де працював уже згаданий Белов (Архів СБУ в Херсонській обл. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1), 1946: 45 зв.). Але саме в цих показах згадуються хворі на інфекційні хвороби. Засекреченість слідства не сприяла обміну інформацією між різними слідчими групами, покази не звірялись, очні ставки не проводились. Самі матеріали справ були розпорошені ще на етапі їх ведення.

Бер-Баєр отримав досить стандартний вирок, характерний для справ фольксдойче. Викликають подив обставини його реабілітації, оскільки в нашому архіві СБУ знаходяться справи колаборантів з менш обтяжувачими обставинами, але вони досі не реабілітовані, оскільки обіймали керівні посади при окупаційній владі, так само як Бер-Баєр. Можливо, ще були живі ті, хто мав додаткові відомості, особисто знав Бер-Баєрів: на сайті Херсонської міської лікарні є трохи інформації про Бер-Баєра та його брата, зокрема, що він рятував єврейських дітей, допомагав уникати вигнання на примусові роботи в Німеччину, але якихось документальних підтверджень немає. Вирок 10 років зумовлений тим, що подібні справи розглядалися позасудовими органами, такими як згадана Особлива комісія, що не дотримувались процедури слідства, і приймали рішення на свій розсуд, керуючись міркуваннями, що не вважали необхідним обґрунтовувати та документувати. В будь-якому разі Бер-Баєр обіймав керівну посаду під час окупації й не підлягав реабілітації у радянські часи за визначенням.

3. Результати дослідження

Аналіз історіографічної та джерельної бази показав, що події, описані у справі, відбувались на території м. Херсона в 1941 р., у їх епіцентрі опинились євреї – пацієнти Херсонської інфекційної лікарні, заарештовані та розстріляні нацистською окупаційною владою. Вивчення аналогічних практик у лікарнях на території окупованої України дозволяє стверджувати, що керівництво лікарень так чи інакше залучалось до виявлення єврейського населення нацистами і в окремих випадках безпосередньо керувало вбивством своїх пацієнтів; виявлення єврейського населення

в лікарнях усіх типів за лікарняними справами пацієнтів та свідченнями медичного персоналу безперечно проводилось нацистами.

4. Висновки

У результаті дослідження в науковий обіг введене нове джерело з історії Голокосту – слідча справа Бер-Баєра, що містить інформацію про вбивство пацієнтів-євреїв Херсонської інфекційної лікарні. Її вивчення показало, що причетність головного лікаря до загибелі його єврейських

пацієнтів не стала центральним звинуваченням. Бер-Баєр був засуджений як особа німецької національності – фольксдойче, проте, на відміну від багатьох німців, реабілітованих у радянські часи, його судимість не була знята через колабораціонізм – він був реабілітований лише в 1993 р. Можливою обставиною для пом'якшення вироку стало те, що Бер-Баєр, пізніше перебуваючи в Чехо-Словаччині, рятував пацієнтів, зокрема євреїв, від переслідування гестапо.

Література:

1. Архівний відділ Управління СБУ в Херсонській області. Ф. 1, оп. 1, спр. 8 (1). 1946.
2. Без срока давности: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : Сборник документов : В 2 ч. Ч. 1 / отв. ред. А.В. Юрасов. Москва : Фонд «Связь Эпох», 2020. 688 с.
3. Без срока давности: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : Сборник документов : В 2 ч. Ч. 2 / отв. ред. А.В. Юрасов. Москва : Фонд «Связь Эпох», 2020. 576 с.
4. Бессонов Н.В. Цыганская трагедия 1941–1945: факты, документы, воспоминания. Том 1. Геноцид цыган во время Второй мировой войны. Москва : Де'Либри, 2020. 456 с.: ил.
5. Боган С.М. Стан медичного та ветеринарного обслуговування населення півдня України в період німецької окупації в 1941–1944 роках. *Наукові праці. Історія*. 2011. Вип. 134. Т. 147. С. 34–36.
6. Вадон Б.Е. Оккупация Херсона. 1941–1944 (рукопись). URL: https://krai.lib.kherson.ua/gu-vadon_rykoris.htm. (дата звернення: 12.02.2022)
7. Голос Волині. 25 лютого 1942 р. № 15. С. 4. URL: <https://cutt.ly/ZPtG76X>. (дата звернення: 24.01.2022)
8. Голос Дніпра. 18 жовтня 1942 р. № 145. С. 4. URL: <https://cutt.ly/jPtGrEE>. (дата звернення: 12.02.2022)
9. Голос Полтавщини. 06 листопада 1941 р. № 4. С. 4. URL: <https://cutt.ly/zPtJtSp>. (дата звернення: 22.01.2022)
10. Грінченко Г. Архівно-слідчі справи про масове знищення пацієнтів психіатричних лікарень окупованої України: розслідування злочину та історичне джерело. *УКРАЇНА МОДЕРНА*. 2020. Число 28. С. 9–29.
11. Грінченко Г.Г. Масове знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні впродовж 1941–43 рр.: цифри, люди, долі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2016. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Вип. 23. С. 60–69.
12. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033 Служба безпеки України в Херсонській області, оп. 10, спр. 170 Слідча справа Бер-Баєра Я.В.
13. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4033 Служба безпеки України в Херсонській області, оп. 8, спр. 22, арк. 6а, 6б, 144, 147, 148.
14. Державний архів Херсонської області: Путівник. Київ, 2003. 740 с. С. 454–455. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Herson_rozdil_IV-VI.pdf. (дата звернення: 12.02.2022)
15. Карташев И.В. Особенности организации медицинского обслуживания населения на оккупированных территориях СССР в период Великой Отечественной войны. *Гуманитарные и юридические исследования*, 2020. Вип. 1. С. 22–32.
16. Кицак Б.В. Медичне забезпечення населення в райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр. : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 «Історія України». Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2018. 23 с.
17. КНП «Херсонська обласна інфекційна лікарня ім. Г.І. Горбачевського» ХОР. URL: <https://www.infhosp.ks.ua/index.php/pro-likarniu/istoriia-likarni>. (дата звернення: 17.01.2022)
18. КНП «Херсонська міська клінічна лікарня ім. Є.Є. Карабелеша». URL: <https://www.seaclinic.ks.ua/20-vek>. (дата звернення: 12.01.2022)
19. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия» : монография. Днепро : Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. 564 с.
20. Кузовова Н. Покарання для фольксдойче: доля німецьких жінок України. *Південний архів (історичні науки)* : збірник наукових праць. Вип. 33, Херсон : ХДУ, 2021. С. 26–30.
21. Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ : Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

22. Руккас А. Трагедія Горіхової діброви. Як нацисти розстрілювали душевнохворих у Києві. *Українська правда*. 29 жовтня 2020 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/>. (дата звернення: 12.02.2022)
23. Херсонщина за часів нацистської окупації. 1941–1944 рр. / Упоряд.: В. Баранюк, О. Стукалова, О. Шинкаренко. Херсон : Херсонська обласна рада; Державний архів Херсонської області, 2010. *Бібліотечка архіву*. Вип. 13. 65 с.
24. Шайкан В.О. Колaboraціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг : Мінерал АГН України, 2005. 466 с.

References:

1. Arkhivnyi viddil Upravlinnia SBU v Khersonskii oblasti [Archival Department of the SBU Office in the Kherson Region]. F. 1, op. 1, spr. 8 (1). 1946. [in Ukrainian].
2. Bessonov, N.V. (2020). Tsyganskaya tragediya 1941–1945: fakty, dokumenty, vospominaniya [Gypsy tragedy 1941–1945: facts, documents, memories]. Tom 1. Genocid cygan vo vremya Vtoroj mirovoj vojny. Moskva: De'Libri, 2020. 456 s.: il. [in Russian].
3. Bez sroka давности: prestupleniya nacistov i ih posobnikov protiv mirnogo naseleniya na vremennо okupirovannoj territorii SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. [Without a statute of limitations: the crimes of the Nazis and their accomplices against the civilian population in the temporarily occupied territory of the USSR during the Great Patriotic War of 1941–1945]: Sbornik dokumentov: V 2 ch. CH. 1 / otv. red. A.V. Yurasov. Moskva: Fond “Svyaz’ Epoh”, 2020. 688 s. [in Russian].
4. Bez sroka давности: prestupleniya nacistov i ih posobnikov protiv mirnogo naseleniya na vremennо okupirovannoj territorii SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. [Without a statute of limitations: the crimes of the Nazis and their accomplices against the civilian population in the temporarily occupied territory of the USSR during the Great Patriotic War of 1941–1945]: Sbornik dokumentov: V 2 ch. CH. 2 / otv. red. A.V. Yurasov. Moskva: Fond “Svyaz’ Epoh”, 2020. 576 s. [in Russian].
5. Bohan, S.M. (2011). Stan medychnoho ta veterynarnoho obsluhovuvannia naselennia pivdnia Ukrainy v period nimetskoї okupatsii v 1941–1944 rokakh [The state of medical and veterinary services to the population of Southern Ukraine during the German occupation in 1941–1944]. *Naukovi pratsi. Istoriiа*. Vyp. 134. T. 147. S. 34–36 [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti [State Archives of Kherson region]. F.R-4033 Sluzhba bezpeky Ukrainy v Khersonskii oblasti, op. 10, spr. 170 Slidcha sprava Ber-Baiera Ya.V. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti [State Archives of Kherson region]. F.R-4033 Sluzhba bezpeky Ukrainy v Khersonskii oblasti, op. 8, spr. 22, ark. 6a, 6b, 144, 147, 148 [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti: Putivnyk [State Archives of Kherson region: Guide]. Kyiv, 2003. 740 s. S.454-455. Retrieved from: https://old.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Herson_rozdil_IV-VI.pdf/ [in Ukrainian].
9. Holos Dnipro [Voice of the Dnieper]. 18 zhovtnia 1942 r. № 145. S. 4. Retrieved from: <https://cutt.ly/jPtGrEE> [in Ukrainian].
10. Holos Poltavshchyny [Voice of Poltava region]. 06 lystopada 1941 r. № 4. S. 4. Retrieved from: <https://cutt.ly/zPtJtSp> [in Ukrainian].
11. Holos Volyni [Voice of Volyn]. 25 liutoho 1942 r. № 15. S. 4. Retrieved from: <https://cutt.ly/ZPtG76X> [in Ukrainian].
12. Hrinchenko, H. (2020). Arkhivno-slidchi spravy pro masove znyshchennia patsiientiv psykhiiatrychnykh likaren okupovanoi Ukrainy: rozsliduvannia zlochynu ta istorychne dzherelo [Archival and investigative cases on the mass extermination of patients in psychiatric hospitals in occupied Ukraine: a crime investigation and historical source]. *UKRAINA MODERNA*. Chyslo 28. S. 9–29 [in Ukrainian].
13. Hrinchenko, H.H. (2016). Masove znyshchennia patsiientiv Ihrenskoi psykhiiatrychnoi likarni vprodovzh 1941–43 rr.: tsyfry, liudy, doli [Mass extermination of patients of the Ihren Psychiatric Hospital during 1941–43: figures, people, destinies.]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiа “Istoriiа Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky”*. Vyp. 23. S. 60–69 [in Ukrainian].
14. Kartashev, I.V. (2020). Osobennosti organizatsii medicinskogo obsluzhivaniya naseleniya na okkupirovannykh territoriyah SSSR v period Velikoj Otechestvennoj vojny [Features of the organization of medical care of the population in the occupied territories of the USSR during the Great Patriotic War]. *Gumanitarnye i yuridicheskie issledovaniya*. Vip. 1. S. 22–32 [in Russian].
15. Khersonshchyna za chasiv natsystskoi okupatsii. 1941–1944 rr. [Kherson region during the Nazi occupation. 1941–1944] / Uporiad.: V. Baraniuk, O. Stukalova, O. Shynkarenko. Kherson: Khersonska oblasna rada; Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti, 2010. *Bibliotekha arkhivu*. Vyp. 13. 65 s. [in Ukrainian].

16. KNP “Khersonska miska klinichna likarnia im. Ye.Ie. Karabelesha” [Kherson City Clinical Hospital named after E.E. Karabelesha]. Retrieved from: <https://www.seaclinic.ks.ua/20-vek> [in Ukrainian].
17. KNP “Khersonska oblasna infektsiina likarnia im. H.I. Horbachevskoho” KhOR [Kherson Regional Infectious Diseases Hospital named after G.I. Gorbachevsky KhOR]. Retrieved from: <https://www.infhosp.ks.ua/index.php/pro-likarniu/istoriia-likarni> [in Ukrainian].
18. Kruglov, A., Umanskij, A., Shchupak, I. (2016). Holokost v Ukraine: Rejhskomissariat “Ukraina”, Gubernatorstvo “Transnistriya” [Holocaust in Ukraine: Reich Commissariat “Ukraine”, Transnistria Governorate]: monografiya. Dnipro: Ukrainskij institut izucheniya Holokosta “Tkuma”; CHP “Lira LTD”. 564 s. [in Russian].
19. Kuzovova, N. (2021). Pokarannia dlia folksdoiche: dolia nimetskykh zhinok Ukrainy [Punishment for the Volksdeutsche: the fate of German women in Ukraine]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky): Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 33, Kherson: KhDU. S. 26–30 [in Ukrainian].
20. Kytsak, B.V. (2020). Medychne zabezpechennia naseleennia v raikhskomisariati “Ukraina” v 1941–1944 rr. [Medical support of the population in the Reich Commissariat “Ukraine” in 1941–1944]. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk zi spetsialnosti 07.00.01 “Istoriia Ukrainy”*. Zhytomirskyi derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka. Zhytomyr. 23 s. [in Ukrainian].
21. Lauer, Vendi (2010). Tvorennia natsystskoi imperii ta Holokost v Ukraini [Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine] / Per. z anhl. S. Kolomiitsia, Ye. Rovnoho. Kyiv: Zovnishtorhvydav Ukrainy; Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu. 368 s. [in Ukrainian].
22. Rukkas, A. (2020). Trahediia Horikhovoi dibrovy. Yak natsysty rozstriliuvaly dushevnokhvorykh u Kyievi [The tragedy of the Oak Grove. How the Nazis shot the mentally ill in Kyiv]. *Ukrainska pravda*. 29 zhovtnia 2020 r. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/> [in Ukrainian].
23. Shaikan, V.O. (2005). Kolaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu Ukraina i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny [Collaborationism on the territory of the Reich Commissariat of Ukraine and the military zone during the Second World War]. *Kryvyi Rih: Mineral AHN Ukrainy*. 466 s. [in Ukrainian].
24. Vadon, B.E. *Okkupatsiia Khersona. 1941–1944* [Occupation of Kherson. 1941–1944] (rukopys). Retrieved from: https://krai.lib.kherson.ua/ru-vadon_rykopis.htm [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 22.03.2022
The article was received 22 March 2022

ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНИХ ТЕХНІКУМІВ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ РОБОТИ

Литвин Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
Київського національного торговельно-економічного
університету
bauschlomba@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0555-0485

Разіцький Віталій Йосипович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
Київського національного торговельно-економічного
університету
keremenets2000@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1048-3419

Метою дослідження є розкриття завдань і цілей, поставлених комуністичною партією перед торговельно-економічною освітою 1920-х років.

Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого конструктивізму, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) і спеціально-історичних (історико-системний, історико-типологічний) методів. Наукова новизна полягає в тому, що у статті подаються архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади України щодо створення кооперативних технікумів, які були допоміжною базою інститутів народного господарства та були задіяні у процесі поширення кооперативної освіти в Україні.

Результати дослідження. У статті розкрито завдання й цілі, поставлені владою перед науково-педагогічною діяльністю технікумів, та акцентовано на соціальному складі студентів. Основну увагу приділено вивченню ситуації в Одеському торговельно-промисловому технікумі, Донецькому кооперативному технікумі та Смілянському кооперативному технікумі. Варто підкреслити, що ця тема є актуальною, оскільки в Україні є лише фрагментарні дослідження з питань торгівлі та економічної освіти 1920-х років. У статті представлені дані про фінансове забезпечення технікумів, розкрита роль кооперативних організацій у фінансовій допомозі, звертається увага на проблеми, пов'язані з фінансуванням та зарахуванням студентів до кооперативних технікумів. Автори підкреслюють роль торговельно-економічної освіти в появі нової комерційної та пролетарської інтелігенції.

Висновки. Система торговельно-економічної освіти ставила чітку мету – здійснити пролетаризацію освіти та залучити селянські маси до популяризації кооперації. За відомостями, що містяться в опрацьованих авторами архівних документах, можна констатувати, що кооперативні технікуми виконували роль додаткової ланки в розвитку кооперативного навчання та були покликані зв'язати село з кооперацією. Водночас до завдань науково-педагогічної діяльності радянська влада відносила підготовку й перепідготовку викладацького складу, розширення чисельності спеціалістів комерційного профілю, збільшення кількості студентів пролетарського та селянського походження, стимулювання практичної роботи тощо.

Ключові слова: торгівля, торговельно-економічна освіта, комерційні технікуми, кооперація, пролетаріат.

ACTIVITIES OF COOPERATIVE TECHNICAL SCHOOLS OF UKRAINE IN THE 1920S AND THEIR SPECIFICITY OF WORK

Lytvyn Natalia Mykolaivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Sciences
Kyiv National University of Trade and Economics
bauschlomba@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0555-0485

Razitskyi Vitalii Yosypovych,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Sciences
Kyiv National University of Trade and Economics
keremenets2000@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1048-3419

Purpose. This article describes the situation in Ukraine with trade and economic education in the 1920s, namely the issue of organizing the scientific and pedagogical work of cooperative colleges.

Methods. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, verification, authorial objectivity, moderate constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-systemic, historical-typological) methods.

Results. The article presents the basic statistical data on entrants, as well as the basic social composition of students and their living and learning conditions. The paper emphasizes the lack of commercial specialists and the difficult financial situation of students at that time. The main disciplines taught in three courses of technical schools are presented in detail. Attention is paid to the problems of state funding and emphasis is placed on financial support from economic and commercial organizations. The aim of the article is to reveal the tasks and goals that were set before the trade and economic education of the party and the role of institutions in the development of trade and economic education in the 1920s. The authors emphasize the role of trade and economic education in the birth of a new commercial and proletarian intelligentsia. The article presents the main organizational aspects of Odessa, Kharkiv, Smilyansk cooperative technical schools, reveals the tasks and goals set for the heads of technical schools. It should also be noted that this topic is relevant, as in Ukraine there are only fragmentary studies of trade and economic education in the 1920s. On the basis of archival documents, it is possible to trace the history of cooperative technical schools and comment on the main goals of the government to create a new base of trade and economic education and new specialists in the field of trade.

Conclusions. The system of trade and economic education had a clear goal – to proletarianize education and involve the peasant masses in the promotion of cooperation. According to the information contained in the archival documents developed by the authors, it can be stated that cooperative technical schools served as an additional link in the development of cooperative learning and were designed to connect the village with the cooperative. At the same time, the Soviet authorities included the training and retraining of the teaching staff, the expansion of the number of commercial specialists, the increase in the number of students of proletarian and peasant origin, the stimulation of practical work, and so on.

Key words: trade, commercial and economic education, commercial schools, cooperation, proletariat.

1. Вступ

Початок 1920-х років ознаменувався переходом до нової економічної політики, яка несла в собі підвалини перебудування всієї системи господарства на новий лад, розвиток кооперативного руху й товарно-грошових відносин, створення нової системи торговельно-економічної освіти. Створення комерційних училищ, інститутів, шкіл у 1920–1930-х роках вимагало багато зусиль та фінансування, а також залучення професійних кадрів, які безвідмовно працювали б у стилі побажань партії. Ця проблема є актуальною, оскільки підготовка фахівців торговельно-економічної галузі в Україні в 1920-х роках тривалий час не

була темою ґрунтовного дослідження та вимагає подальшого вивчення.

Історію становлення й розвитку торговельно-економічної освіти в Україні впродовж 1920–1930-х років розглядали різні науковці, зокрема: О.О. Пиріг, Д.Ю. Михайличенко, В.Є. Єрмаченко, О.А. Сахно, О.Л. Рябенко та інші. Для написання статті були опрацьовані архівні документи фонду 166 (Наркомату освіти) Центрального державного архіву вищих органів влади України.

Метою статті є спроба систематизувати та розкрити особливості роботи кооперативних технікумів у 1920-х роках, їх науково-педагогічну, адміністративну, фінансову організацію.

2. Одеський торговельно-промисловий технікум

За час формування системи торговельно-економічної освіти в Україні в 1920-х роках постало питання організації кооперативних технікумів як допоміжних навчальних закладів із розвитку кооперації. Якщо говорити про роботу Одеського торговельно-промислового технікуму, варто зазначити, що у звіті роботи технікуму за 1923/1924 навчальний рік говорилося: «Вільну підтримку Торговельно-промислового технікуму надають господарські органи, з якими в нас досить міцні зв'язки. За звітний період було проведено низку спільних засідань педагогічної ради та представників господарських організацій, на яких розглядалися всі питання організаційного, господарського й навчального характеру. Це зближення дало нам можливість дотепер закріпити на постійний стаж (практика на всі роки навчання) 34% всього складу студентства під керівництвом викладачів у різних галузях господарства, фінансової і корпоративної роботи. Слід відзначити, що хоча вказаний відсоток абсолютно не високий, але якщо враховувати, що цей навчальний рік є першим у житті технікуму і що 22% студентів працюють у різних господарських закладах як службовці, і таким чином проходять практику, то слід визнати цю кількість досить значною та в наших умовах максимальною» (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 4, од. зб. 575: 2).

Окрім зближення технікуму з господарськими організаціями, особливістю було також те, що Одеський торговельно-промисловий технікум співпрацював із європейськими університетами. Про це йдеться у звіті за 1923/1924 навчальний рік: «Для того щоб технікум міг виконати основне завдання з підготовки спеціалістів визначеної кваліфікації, керівництво розробляє проект організації на наступний навчальний рік зразкової контори з обслуговування насамперед фінансового відділення, а потім і товарознавчого. Це завдання досить складне, особливо якщо врахувати той факт, що в нас майже немає повністю закріпленого викладацького складу. Крім того, на шляху реалізації цього плану зустрічаються матеріальні перешкоди. Але технікум покладає надії на допомогу господарських органів. Для раціоналізації цього плану налагоджено зв'язок із трьома європейськими університетами. Досвід співпраці деяких наших професорів із європейськими університетами дав нам досить цінний матеріал щодо торговельно-промислової освіти. Можна припустити, що досвід європейських університетів, де така система організації зразкових контор реалізована та отримала гарні результати, дасть нам змогу використати її для нашого плану організації зразкової контори» (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 4, од. зб. 575: 13).

Одеський торговельно-промисловий технікум мав у своєму складі кооперативний відділ, на який покладалося завдання співпраці з кооперативними органами. Однак ця робота, як правило, мала пасивний характер і не була такою активною, як цього вимагала Губернська професійна освіта. У висновках головного інспектора соціально-економічної освіти при Народному комісаріаті освіти Української Радянської Соціалістичної Республіки зазначалося: «Технікум раніше відкривав кооперативний відділ, а лише потім вживав заходів до встановлення зв'язку з кооперативними органами. Але позаяк цей зв'язок ніяких результатів не дав, то в інспектури виникли сумніви в тому, що місцева кооперація дійсно мала потребу в кооперативних робітниках. Із цією метою у травні 1924 року було проведене об'єднане засідання комітету технікуму з представниками губкооператорганів, на якому було поставлено питання про наявність потреби в кооператорганів у кооперативних робітниках і про бажання для них організації кооперативного відділу при технікумі. На цьому засіданні було винесено постанову не тільки про бажання, а й про категоричну необхідність відкриття кооперативного відділу, з огляду на що керівництво технікуму приступило до переробки свого навчального плану» (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 5, од. зб. 559: 401).

Варто враховувати те, що в цій роботі брали участь представники господарських органів, і після затвердження Губернською професійною освітою з початку 1924/1925 академічного року при торговельно-промислового технікумі було організовано кооперативний відділ. Таким чином, жодного непогодження з кооперативними відділами не було. Кооперативний відділ було відкрито згідно з бажанням та заявкою кооперативних органів і вимогами життя, тому що кооперація Одеської губернії справді мала велику потребу у кваліфікованих кооперативних працівниках. Що ж до слабого зв'язку цього відділу з кооперативними органами, то причина цього полягала не у відсутності потреби в кооперативних працівниках, а, найімовірніше, у певній пасивності кооперативних органів.

Одеський торговельно-промисловий технікум мав непогану організаційну частину. Йдеться насамперед про приміщення та склад студентів. Хоча, звичайно, не вистачало навчальних матеріалів і спеціалізованих викладачів. У звіті про діяльність торговельно-промислового технікуму за 1923/1924 навчальний рік говорилося: «На початку навчального року становище технікуму було вкрай складним. Технікум розмістився в дуже скромному приміщенні (3 кімнати), були відсутні найбільш необхідні навчальні посібники, а про практичні та лабораторні заняття не могло бути

й мови, оскільки лабораторій і кабінетів не було. З лютого становище змінилося на краще. Техніку було виділено велике приміщення з хоча й скромним, однак цінним обладнанням, що дало можливість розпочати організацію допоміжних установ і ввести навчальне життя в нормальне русло. До теперішнього часу наші досягнення виявилися в організованих та діючих на сьогодні кабінетах» (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 4, од. зб. 575: 11).

Стосовно студентського складу технікуму та підготовки студентів варто зазначити, що перевірка складу студентів проводилася комісією Народного комісаріату освіти не в порядку вступної компанії зазначеного навчального року, а методично й послідовно шляхом всебічного ознайомлення з особою кожного студента, його перевірки на громадській, академічній і практичній роботах. Унаслідок тривалої перевірки чистка відбулася абсолютно спокійно та легко, хоча її результати до певної міри значні: зі 120 студентів, зарахованих на початку навчального року, було виключено 41 особу. Однак можна «з упевненістю підкреслити, що вдалося уникнути помилок під час чистки» (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 4, од. зб. 575: 11).

Загальна картина особового складу студентів технікуму була такою: 35,5% членів виробничих союзів, 6,6% індивідуалістів, 28,8% членів невиконавчих союзів, 1% членів КМС.

За рівнем підготовки вони класифікувалися так:

- незакінчена вища освіта – 23,5%;
- середня закінчена освіта – 15,5%;
- середня незакінчена освіта – 8,6%;
- початкова освіта – 14,4%.

Академічна активність студентів Одеського торговельно-промислового технікуму виражена в таких показниках:

- відвідування – 91%;
- участь у лабораторних роботах – 34%;
- здача заліків у визначені терміни – 96%.

Отже, керівництво технікуму взяло твердий курс на поглиблення робітничих характеристик. Оскільки однією з основних перешкод для вступу робітників до технікуму, крім економічних і побутових умов, була незадовільна підготовка, керівництво звернулося до зацікавлених органів із пропозицією, щоб набір студентів із виробничого середовища відбувався наприкінці липня, для того щоб упродовж двох місяців технікум узяв на себе керівництво з підготовки до навчання. Крім того, передбачалося зарахування до технікуму деякої кількості випускників робітничого факультету Одеського інституту народного господарства. Також згідно з пропозицією кооперативних закладів при Одеському торговельно-промисловому технікумі в серпні – вересні 1924 року були організовані короткострокові курси для підготовки

кооперативних працівників середньої класифікації, які мали практичну підготовку. Це завдання тісно пов'язане зі збільшенням кооперативних працівників як у міському, так і в сільському масштабі, а також із запланованою компанією з хлібної заготівлі.

3. Донецький кооперативний технікум

Про міцний кооперативний складник Київського та Харківського технікумів, які поглинали інші кооперативні школи, ідеться у витягу з протоколу засідання правління Донецького кооперативного технікуму від 18 листопада 1925 року, де зазначалися помилки створення Луганського кооперативного технікуму, зокрема: «Для людини, не посвяченої у глибини Наркомпросовського будівництва нашої вищої школи, існування такого технікуму в Луганську – важке для розуміння явище, оскільки для існування саме в цьому промисловому місті спеціального кооперативного вузу абсолютно немає підстав і навіть реальних можливостей. Насамперед тут слід звернути увагу на ту обставину, що в Луганську немає достатньої кількості кваліфікованих педагогічних сил або взагалі “живих” сил, які можна було би залучити до педагогічної роботи в технікумі. Тепер про матеріальні засоби: у зв'язку з ліквідацією Донецької губернії, на засоби якої існував вищезгаданий вуз, технікум залишається “висіти в повітрі”, оскільки Луганський окрвиконком відмовляється, з огляду на відсутність засобів, узяти на свій бюджет кооперативний технікум. Звідси впливає на поверхню питання про те, що Наркомпросу необхідно потурбуватися про якнайшвидше, до початку навчального року, перенесення кооперативного технікуму з Луганська до Харкова, де, по-перше, розміщені правління українських кооперативних центрів, а також 3–4 окружні кооперативні організації, і тому студентам технікуму надається велика можливість стажуватися в колосальному професійному середовищі вищезгаданих кооперативних організацій; по-друге, центральні кооперативні організації можуть надати фінансову й матеріальну допомогу технікуму в обладнанні музеїв, кабінетів, бібліотек тощо; по-третє, у Харкові технікум може бути поповнений досить кваліфікованим педагогічним і лекторським персоналом із числа відповідальних робітників кооперативних центрів» (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 5, од. зб. 560: 460).

Цікавим є той факт, що багато кооперативних технікумів того часу знімалися з державного бюджету, тобто їх фінансування повністю було перекладене на кооперативні органи, організації та благодійників. Це ускладнило ситуацію – більшість із них просто не могли економічно існувати, вони або зникали, або об'єднувалися з іншими технікумами великих міст, наприклад Харкова, Києва,

Одеси. Єдиний технікум, який вижив у цій складній обстановці та показав непогані результати роботи, – це Смілянський кооперативний технікум.

4. Смілянський кооперативний технікум

У звіті про роботу Смілянського кооперативного технікуму за 1923 рік зазначалося: «Унаслідок телеграми Укрглавпрофобру про зняття Смілянського кооперативного технікуму з держбюджету вважаємо за потрібне зазначити такі моменти, які характеризують умови виникнення й розвитку цього навчального закладу, його роботу та фінансування: Смілянський кооперативний технікум виник в умовах надзвичайного занепаду та руйнації освіти в Україні; у той час, коли спостерігалася масова ліквідація навіть сильних навчальних закладів у міських центрах, Смілянський кооперативний технікум, який у 1920 році почав свою роботу в надзвичайно важких умовах, за підтримки місцевих кооперативних центрів зумів розвинути цю роботу та, поступово розширюючи її обсяг, до початку цього навчального року набув характеру навчального закладу, який загалом відповідає вимогам Кодексу про народну освіту Української Радянської Соціалістичної Республіки. Таким чином, Смілянський кооперативний технікум є навчальним закладом, який виник у революційний час та проявив свою життєздатність і безумовну цінність як заклад соціально-економічної вертикалі» (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1509: 13). Отже, коли більшість старих шкіл перебувала у стані повної фрустрації, працювала з великими перервами, закривалася на тривалий час або взагалі ліквідовувалася, при цьому виявляючи нездатність відповідати вимогам нової педагогіки, Смілянський кооперативний технікум проводив регулярну роботу та коригував її відповідно до умов життя й педагогічної теорії.

Другою особливістю Смілянського кооперативного технікуму є селянський склад його учнів, які тісно пов'язані із селом, що забезпечує останньому отримання надзвичайно необхідних кадрів освічених працівників-інтелігентів – селян, які можуть поєднати культурну роботу з фізичною працею хлібороба. Підтримання постійного зв'язку із селом, здійснення своєї практики в селі було гарантією того, що у випускників Смілянського кооперативного технікуму – молодих кооператорів – не було такого відриву від села, який спостерігався у студентів вузів великих міст, які часто, захопившись міським способом життя, не виявляли бажання повертатися в село та продовжувати там свою трудову діяльність.

Не повторюючи в деталях відомості про кооперативно-організаційні компанії, які проводилися Смілянським кооперативним технікумом серед селянства (наслідком чого було піднесення діяльності багатьох кооперативів і виникнення

нових кооперативних організацій, про що своєчасно повідомлялося у звітах технікуму), варто підкреслити лише два явища, які характеризують практику Смілянського кооперативного технікуму: по-перше, закріплення кожного студента за певними кооперативними районами для проведення роботи, а по-друге, обов'язкове фіксування студентами своєї роботи у звітах, а також у періодичних виданнях, які виходять друком при технікумі. Якщо порівняти ті завдання суспільно-кооперативної роботи, які планувалися в органах друку, Смілянський кооперативний технікум не без гордості міг констатувати, що значну частину тільки теоретично запланованих вузами завдань технікум упродовж 2 років виконував на всі 100%.

Оскільки Смілянський кооперативний технікум активно проводив роботу з розвитку торговельно-кооперативної освіти України, доцільно представити план навчання на 1922/1923 навчальний рік, де видно, які дисципліни викладалися в технікумі, а також список обов'язкових дисциплін (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1509: 17). Більш наочно це представлено в таблиці 1.

Як видно з даних таблиці, оскільки більшість слухачів Смілянського кооперативного технікуму складається з осіб, які одержали загальну освіту в сільських школах, що зазвичай не давали навіть тієї загальноосвітньої підготовки, яку отримували особи після закінчення міської школи, тому вирішено було частину дисциплін загальноосвітнього, а також вступного для вивчення спеціально-корпоративних дисциплін значення «розтягти» на другий рік навчання. Це перенесення загальноосвітніх і зазначеного вище вступного курсу не суто кооперативних дисциплін порушувало деякою мірою ту основу дій, яку намічено було щодо розташування дисциплін за окремими курсами в науковому плані на 1923/1924 академічний рік. Розташування дисциплін за курсами потрібно було би проводити за таким принципом: I курс – загальноосвітній; II курс – загальнокооперативний; III курс – спеціально-кооперативний за відділами споживчої і сільськогосподарської кооперації. Певні відхилення від цієї градації зроблено також у тому, що відповідно до зразкового наукового плану Укрглавпрофобру, а також згідно з практикою утвореної раніше Смілянської кооперативної школи в інтересах виховання у слухачів кооперативної ідеології з перших практичних кроків роботи в технікумі вже на першому році навчання розпочиналося вивчення кооперації у формі пропедевтичного курсу з назвою «Введення в кооперацію».

Також варто підкреслити, що майже всі технікуми на той час були забезпечені належно лабораторіями та кооперативними курсами. Про це йдеться у протоколі № 9 «Наслідки обстеження Смілянського кооперативного технікуму» від

Таблиця 1

План навчання Смілянського кооперативного технікуму на 1922/1923 навчальний рік

Дисципліни	Кількість годин		
	1 курс	2 курс	3 курс
<i>I. Кооперативні дисципліни</i>			
1. Історія кооперації та профспілкового руху	2	2	3
2. Організація кооперацій	3	3	4
3. Теорія кооперації	-	2	2
4. Кооперативне законодавство	-	-	2
<i>II. Політекономічні дисципліни</i>			
1. Історія господарських формацій	3	-	-
2. Політична економія	-	3	3
3. Економічна географія	2	2	-
4. Статистика	-	-	1
5. Наука про фінанси (як доповнення до курсу політичної економії)	-	-	3
6. Політграмота (історія революційних рухів, історія соціальних учень, історичний матеріалізм, радянське будівництво)	3	3	6
<i>III. Загальноосвітні дисципліни</i>			
1. Математика	5	6	2
2. Фізика	2	2	2
3. Хімія	-	2	2
4. Історія культури	3	2	-
5. Історія українського письменства та тлі світового	3	3	2
6. Основи біології	2	-	-
7. Німецька мова	5	3	2
<i>IV. Додаткові дисципліни</i>			
1. Бухгалтерія	2	3	3
2. Товарознавство	-	-	3
3. Основи агрономії	2	2	-
4. Організація сільського господарства	-	-	2
5. Гігієна у зв'язку з охороною праці	-	-	1
6. Комерційна арифметика	-	-	2
Всього годин	36	38	45

2 листопада 1923 року: «Щодо наукової сторони питання, то насамперед підкреслюється, що забезпечення курсів педагогічними кадрами цілком задовільне. Незначні помилки викладання, які є наслідком відсутності систематизації методики, можуть бути легко виправлені утвореною при курсах методологічною комісією та відвідуванням лекторами лекцій своїх товаришів. Спостереження щодо слухачів дають привід зауважити, що з боку формальних вимог, які ставляться до слухачів вузів, значна кількість слухачів не відповідає тому формальному рівню підготовки, яку вимагає вуз, але в більшості слухачів мається певне знання, життя та практичні підходи до роботи» (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1509: 22).

Отже, Смілянські трирічні кооперативні курси за допомогою місцевих і центральних кооперативних організацій та виявленої самодіяльності мали характер освітньої установи, що втілювала ідею кооперативного будівництва шляхом єднання

міста із селом, були міцно пов'язані з кооперативною периферією та перетворювали теорію на практику відповідно до вимог соціально-економічного технікуму. Селянський на 80% склад слухачів курсів і виявлена ними практична організаційна робота в селах у кооперативних товариствах, хатах-читальнях та інших ділянках кооперативного, державного, громадського й шкільного життя давали гарантію виховання на трудових принципах «пролетарського студентства». Незважаючи на такі позитивні результати роботи технікуму, колегія Укрглавпрофобру на своєму засіданні 17 грудня 1923 року визнала Смілянський кооперативний технікум життєздатним навчальним закладом, проте не досить потужним, таким, що не має достатніх перспектив для подальшого розвитку. У зв'язку із цим Смілянський кооперативний технікум реорганізували у профшколу з кооперативним нахилом.

Окрім кооперативного технікуму, у місті Смілі діяла також окрема кооперативна школа, яка була

створена в 1920 році, а її утримання взяли на себе Районний союз, Сільський господарсько-колгоспний союз, районні кооперативні організації Черкаського і Чигиринського уїздів. Приміщення для школи було надане місцевим колгоспом та закріплене за нею разом із присадибною ділянкою на 18 років. Протягом 2 років школа встигла виконати значну роботу у плані залучення периферії Смілянсько-Камінського району до кооперативного життя та здобути популярність серед найбіднішого селянського населення й робітничого класу. Восени 1922 року школа розпочала третій рік свого існування – перший рік у складі трьох класів. 7 листопада, у день святкування п'ятиріччя Жовтневої революції, школа була перейменована на Кооперативну школу імені І.А. Саммера. Кількість учнів у школі становила 118 осіб. У першому класі навчалися 44 учні, у другому – 36, у третьому – 38. Майже всі вони були направлені кооперативними організаціями першого ступеня, комнезами, профспілками та комсомолом (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1509: 1).

Метод викладання у школі був змішаний. Були впроваджені клубно-товариські заняття з політграмоти та політекономії (6 годин на тиждень), кооперативних дисциплін (4 години на тиждень). Крім того, проводилися клубні роботи культурно-просвітницького характеру (6 годин на тиждень) через організовані секції: хорову, музичну, видавничу. Остання видавала сатиричний журнал «Цвіркун» та літературно-художній альманах (обидва кооперативного спрямування). Був заснований шкільний кооператив і комсомольська організація, яка швидко зростала за кількістю учасників. У школі у присутності та за участю учнів відбувалися щомісячні наради, через учнів здійснювалися дослідження за завданнями школи та інструкторського відділу кооперативів першого ступеня, а також культурно-просвітницька робота в селі. Варто зауважити: незважаючи на чітко поставлені завдання з боку керівництва з розвитку кооперативної освіти на селі, школа відчувала потребу в цілій низці додаткових витрат на бібліотеку, музей, кабінети тощо. У надзвичайно складному становищі перебували учні школи – діти найбіднішого прошарку селянства та робітників. Районний союз надав їм лише безкоштовне навчання та інтернат, а утримання й навчальні посібники лягали на їхні плечі, як і вся чорна робота у школі та інтернаті (заготівля дров, опалення приміщень, миття підлоги). Така робота проводилася через учнівські організації: старостат, господарсько-санітарну комісію тощо. Учням доводилося вести дуже злиднений спосіб життя, відмовляти собі в найнеобхіднішому, вони часто були напівголодними,

голодранцями. Однак навіть за цих умов відсоток учнів, які вибували зі школи, був найменшим (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1509: 4).

5. Висновки

Отже, система торговельно-економічної освіти ставила чітку мету – здійснити пролетаризацію освіти та залучити селянські маси до популяризації кооперації. За відомостями, що містяться в опрацьованих авторами архівних документах, можна констатувати, що кооперативні технікуми виконували роль додаткової ланки в розвитку кооперативного навчання та були покликані зв'язати село з кооперацією. На науково-педагогічну роботу влада покладала великі надії, зокрема:

- здійснювати підготовку та перепідготовку викладацького складу;
- розширювати коло спеціалістів комерційного профілю;
- збільшувати кількість студентів пролетарського й селянського походження;
- стимулювати практичну роботу, тобто обов'язкове проходження виробничої практики протягом навчання;
- забезпечувати чітке дотримання поставлених завдань із приводу концентрації предметів відповідно до спеціалізації;
- здійснювати розширення наукової роботи методом організації курсів, гуртків, парткабінетів тощо.

Щодо залучення й зарахування студентів до технікумів проводилася досить поглиблена робота, зокрема здійснювалася перевірка на ідеологічний складник методом виявлення прихильності до комуністичної партії, минулого студента та його родичів, зв'язку з контрреволюцією, соціальної приналежності до селянського чи робітничого класу. Уся робота була покладена на спеціальні надзвичайні органи, наприклад Державне партійне управління, Об'єднане державне партійне управління, які надалі стали репресивно-каральними органами, що займалися «чистками» та проведенням репресій.

Стосовно фінансового складника діяльності технікумів варто зазначити, що більшість із них перебували на рівні «виживання», а саме не були технічно підготовленими до проведення занять (застарілі будівлі, відсутність оснащення). Багато технікумів були зняті з державного фінансування та підтримувалися лише за рахунок допомоги благодійників, кооперативних організацій, відділів. Загалом партійне керівництво часто ставило завдання із завищеними цифрами щодо набору студентів із робітничо-селянського класу, яке надалі призвело до браку спеціалістів широкого профілю, а рівень торговельно-економічної освіти різко знизився, оскільки не було досить викладачів – професіоналів своєї справи.

Література:

1. Матеріали про стан та роботу кооперативних технікумів та курсів України. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. Ф. 166. Оп. 5. Од. зб. 560. 812 арк.
2. Смілянський кооперативний технікум імені Ів. Ад. Саммера. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. Ф. 166. Оп. 2. Од. зб. 1509. 379 арк.
3. Учбові програми, звіти, доповіді, реферати студентів та інші матеріали Одеського торговельно-промислового технікуму. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. Ф. 166. Оп. 4. Од. зб. 575. 179 арк.
4. Учбові програми, звіти, доповіді, реферати студентів та інші матеріали Одеського торговельно-промислового технікуму. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. Ф. 166. Оп. 5. Од. зб. 559. 625 арк.

References:

1. Materialy pro stan ta robotu kooperatyvnykh tekhnikumiv ta kursiv Ukrainy [Materials on the state and work of cooperative technical schools and courses in Ukraine]. *Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vladы Ukrainy – Central State Archive of the highest authorities of Ukraine*, fund 166, description 5, storage unit 560, 812 p. [in Ukrainian].
2. Smilianskyi kooperatyvnyi tekhnikum imeni Iv. Ad. Sammera [Smilyansky Cooperative Technical School named after Iv. Ad. Sammer]. *Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vladы Ukrainy – Central State Archive of the highest authorities of Ukraine*, fund 166, description 2, storage unit 1509, 379 p. [in Ukrainian].
3. Uchbovi prohramy, zvity, dopovidi, referaty studentiv ta inshi materialy Odeskoho torhovelno-promyslovoho tekhnikumu [Curricula, reports, reports, essays of students and other materials of the Odessa Trade and Industrial Technical School]. *Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vladы Ukrainy – Central State Archive of the highest authorities of Ukraine*, fund 166, description 4, storage unit 575, 179 p. [in Ukrainian].
4. Uchbovi prohramy, zvity, dopovidi, referaty studentiv ta inshi materialy Odeskoho torhovelno-promyslovoho tekhnikumu [Curricula, reports, reports, essays of students and other materials of the Odessa Trade and Industrial Technical School]. *Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vladы Ukrainy – Central State Archive of the highest authorities of Ukraine*, fund 166, description 5, storage unit 559, 625 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.01.2022
The article was received 19 January 2022

ГОЛОКОСТ НА КІРОВОГРАДЩИНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Митрофаненко Юрій Станіславович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії і методики
середньої освіти
КЗ «Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Мета. Метою статті є аналіз історіографії проблематики Голокосту на території Кіровоградської області упродовж 1941–1943 рр. та визначення перспективи майбутніх досліджень.

Методи. Використовується регіональний метод: приділяється увага локальному виміру Голокосту на території Кіровоградської області. Для аналізу історії повсякдення в умовах нацистської окупації на території сучасної Кіровоградської області автор застосовує методику компаративного аналізу, порівнюючи поведінку різних національних груп населення краю під час погромів 1919 р. та Голокосту 1941–1943 років. Автор застосовує метод критичного аналізу під час досліджень регіональної історіографії. Історіографічний огляд подається із застосуванням проблемно-хронологічного методу, тобто аналіз літератури пропонується за хронологією перебігу подій Голокосту в Кіровоградській області. Для підрахунку кількості жертв геноциду використовується статистичний метод дослідження.

Результати. Проаналізовано зріз регіональної історіографії Голокосту на Кіровоградщині. Встановлено, що події нацистського геноциду в Кіровоградській області є об'єктом уваги краєзнавців та авторів комплексних, узагальнюючих праць з історії Голокосту на території України. Також питання Голокосту на Кіровоградщині розглянуто авторами досліджень, які стосуються різних аспектів Другої світової війни на теренах сучасної Кіровоградської області. Серед першої групи варто відзначити праці істориків Василя Даченка та Марини Михайлюк. Другої – колективну монографію Ігоря Щупака, Андрія Круглова та Андрія Уманського. До третьої належать праці краєзнавців Івана Петренка та Олександра Жосана. Окрім аналізу історіографії, автор вводить до наукового обігу маловідомі документи з архівосховищ Кіровоградського обласного управління СБУ, які стосуються подій Калі Траш (геноциду ромів) на теренах Кіровоградщини.

Висновки. Незважаючи на фаховий історіографічний доробок дослідників Голокосту, проаналізований автором, тема залишається перспективною для подальших досліджень. Матеріали статті можуть зацікавити дослідників періоду Голокосту маловідомими або не досить опрацьованими істориками документами, як опублікованими, так і тими, що вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Голокост, Кіровоградська область, Калі Траш, історіографія, нацизм, праведники.

THE HOLOCAUST IN THE KIROVOHRAD REGION: HISTORIOGRAPHICAL TRADITION AND PROSPECTS OF RESEARCH

Mytrofanenko Yurii Stanislavovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Theory and
Methods of Secondary Education,
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Purpose. The aim of the article is to analyze the historiography of the Holocaust in the Kirovohrad region during 1941–1943 and to determine the problems of future research using new documents stored in the archives of Kropyvnytskyi, but were not the subject of researchers.

Methods. The regional method is used: attention is paid to the local dimension of the Holocaust in the Kirovohrad region. To analyze the patterns of behavior of the Jewish population of the region, the author uses the method of comparative

analysis, comparing the attitude of Germans to Jews in 1918 and during the occupation period of 1941–1944. The method of critical analysis of works related to the events of the Holocaust in the Kirovohrad region is also used. Historiographical review is presented using the problem-chronological method, i.e. the analysis of research is offered in the context of the Holocaust in Kirovohrad region.

Results. The author analyzes the works of historians and historians of local lore, which contain information about the events of the Holocaust in the Kirovohrad region. It was established that the events of the Holocaust in the Kirovohrad region were considered as a separate research problem and in the context of World War II and comprehensive research on the history of the Holocaust outside the Ukraine District Commissariat and the Transnistria Governorate. Among the first group is the study of historian Vasyl Datsenko and historian Maryna Mykhailiuk, for the second group – monograph by Igor Shchupak, Andriy Kruglov and Andriy Umansky, dedicated to the Holocaust in the two above-mentioned occupation zones. The third includes works by local historians Ivan Petrenko and Oleksandr Zhosan. Little-known documents from the archives of the Kirovohrad Regional Department of the Security Service of Ukraine, which relate to the events of Kali Traf (Roma genocide) in the Kirovohrad region, are also being introduced into scientific circulation.

Conclusions. Despite the historiographical work analyzed by the author of the article, the topic remains promising for further research. The materials of the article may be of interest to researchers of the Holocaust period by little-known or insufficiently developed documents by researchers, both published and those that are being introduced to scientific circulation for the first time.

Key words: World War II, occupation, Holocaust, Kirovohrad region, Kali-Trash, historiography, archive, Nazism, righteous.

1. Вступ. Метою статті є аналіз досліджень та нових джерел, які стосуються подій Голокосту на території Кіровоградської області; привернення уваги до джерельної бази цієї проблематики; введення до наукового обігу нових документів, які зберігаються в архіві Обласного управління СБУ в Кіровоградській області. Також на меті – окреслення напрямів нових досліджень з проблематики Голокосту на Кіровоградщині. Зокрема, подій Калі Траш, а також сюжетів, пов'язаних з історіями рятувальників та Праведників народів світу.

У статті використовується метод науково-логічної критики досліджень, присвячених проблемі Голокосту на Кіровоградщині. Події нацистського геноциду на теренах краю розглянуто за допомогою регіонального методу, а також у контексті узагальнюючих праць, що стосуються комплексного аналізу процесів Голокосту в Україні. Під час розгляду «єврейського питання» використовується метод компаративного аналізу, що дозволяє порівняти моделі поведінки різних національних груп під час антиєврейських погромів революційної доби 1917–1921 рр. та подій Другої світової війни. У статті застосовується сучасна методологія дослідження процесів Голокосту, що передбачає вивчення історії жертв, випадків спротиву геноциду та праведництва. Мета статті реалізується за допомогою проблемно-хронологічного методу. Аналіз історіографії подається за хронологічним стосовно подій Голокосту на території Кіровоградської області принципом.

2. Розділ 1. Аналіз досліджень у галузі регіональної історіографії Голокосту на Кіровоградщині

Проблему Голокосту на Кіровоградщині розглянуто як у рамках окремих досліджень, що стосуються аналізу подій Голокосту на Кіровоградщині, так і узагальнюючих праць з історії Голокосту на території України, а також у контексті подій

Другої світової війни на теренах сучасної Кіровоградської області. Серед першої групи варто відзначити праці історика Василя Даценка та історикіні Марини Михайлюк. Василь Даценко в книзі під назвою «За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944)» на ґрунтовній джерельній базі здійснив аналіз цієї теми від витоків до вшанування пам'яті жертв Голокосту на Кіровоградщині (Даценко, 2015). Кандидатка історичних наук Марина Михайлюк збирила та впорядкувала великий масив усних джерел очевидців Голокосту в книзі під назвою «Ми це пережили» (Михайлюк, 2011).

Серед другої групи варто відзначити колективну монографію Ігоря Щупака, Андрія Круглова та Андрія Уманського, присвячену проблемам Голокосту на території Райхскомісаріату «Україна» та губернаторства «Трансінстрія». Історії Голокосту на Кіровоградщині в цій книзі приділено окремий розділ. Це дослідження містить значну кількість ретельно зібраних та перевірених статистичних даних, усних та документальних джерел, фахових авторських висновків та узагальнень, що стосуються подій Голокосту в Кіровоградській області (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 128–141).

До третьої групи віднесено дослідження авторів, що згадували про Голокост у працях, присвячених періоду нацистської окупації краю. Історик-краєзнавець Іван Петренко – автор книги «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944» – приділив окремий розділ питанню Голокосту, використавши у своїй книзі документи з Державного архіву Кіровоградської області. Він навів важливі статистичні дані з мало відомих джерел, які стосуються чисельності втрат єврейської громади Кіровограда під час Голокосту (Петренко, 2014: 365–374). Краєзнавець Олександр Жосан згадав про Голокост у контексті

аналізу особливостей нацистського окупаційного режиму в Кіровограді (1941–1944 рр.) (Жосан, 2020: 392–398). У дослідженнях краєзнавців Валерія Жванка та Віктора Голобородька (Голобородько, 2018: 206–207) розглянуто події Голокосту в Олександрії. Краєзнавець Федір Шепель привернув увагу до особливостей діяльності румунської адміністрації на Кіровоградщині (Шепель, 2014: 281–286). Румуни проводили облік молдован, роздавали їм продовольчі пайки, агітаційні матеріали, складали списки людей, які володіли молдавською мовою, деяких молдован переселяли поближче до Румунії, іноді насильно. Кандидат географічних наук Андрій Домаранський наніс на карту місця розстрілів євреїв у період Голокосту в басейні річки Південний Буг.

Загалом ці дослідження дозволяють реконструювати процес геноциду євреїв на теренах краю під час Другої світової війни, хоча й різняться інформацією стосовно кількості жертв Голокосту на території Кіровоградської області. Іноді трапляються помилки в датах захоплення нацистами міст Кіровоградської області, тому одним із завдань статті є уточнення, корегування та доповнення інформації про Голокост на Кіровоградщині на основі нових джерел або критичного аналізу історіографії. Зокрема, стаття привертає увагу до процесів Калі Траш на Кіровоградщині, персоналій рятівників євреїв, що не отримали статус Праведників народів світу.

Кіровоградщину гітлерівці окупували протягом липня–серпня 1941 року (Шевченко, 2021). Вирішальною стала поразка двох радянських армій 6 та 12-ї («група Понеделіна») в урочищі Зелена Брама (с. Підвисоке Новоукраїнського району) (Даценко, 2015). Це створило передумови для швидкої окупації краю. 5 серпня 1941 р. частини Вермахту, здолавши опір 79-го Ізмаїльського прикордонного загону, захопили Кіровоград (Шевченко, 2021: 49–60). До 8 серпня 1941 р. під німецькою окупацією опинилася вся Кіровоградська область. У монографії «Голокост в Україні: «Райхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія» датою захоплення нацистами Кіровограда помилково вказано 14 серпня (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 128). Насправді, лише цього дня про втрату Кіровограда повідомило Радіоінформбюро СРСР (Даценко, 2015: 36). Територію Кіровоградської області було поділено між двома зонами окупації: більша частина потрапила до нацистської – Райхскомісарату «Україна», інша – до румунської (фашистської) губернаторства «Трансністрія», у якій опинилися деякі села нинішнього Гайворонського району на правому березі Південного Бугу: Бандурове, Солгутове, Соломія, Котовка. Напевне, єврейське населення вже розуміло різницю між зонами окупації, бо відомо про спроби порятунку шляхом втечі з нацистської до

фашистської. Однак врятуватися вдалося не всім: через деякий час втікачів відправили на розстріл до Богданівки (Миколаївська обл.).

У Бобринці, Голованівську, Новій Празі, Олександрівці, Златополі (місця компактного проживання євреїв на території області) були створені гетто.

Скільки ж євреїв проживало в Кіровограді та області на момент початку гітлерівської окупації? Статистика змін чисельності єврейського населення в Єлисаветграді-Кіровограді була доволі динамічною. На 1911 рік у місті проживало 25,518 євреїв (Кизименко, 2004: 102). У 1926 р. їхня кількість зменшилася до 18 368 євреїв (Петренко, 2014: 90–91). За переписом 1939 р. у Кіровограді нарахували 14 тисяч євреїв, а в області 35 тисяч (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 128). Припускаємо, що зменшення чисельності єврейського населення в Кіровограді пояснюється двома обставинами: можливо, частина євреїв виїхала з міста у 20–30-і рр., а інші під впливом національної політики СРСР записали себе та своїх дітей як українців або росіян. Бо чисельність представників саме цих національностей у Кіровограді зросла у 20–30-х рр.

У серпні 1941 р. німці оголосили про обов'язкову реєстрацію євреїв. На 23 серпня 1941 р. у Кіровограді зареєструвалися лише 4 016 осіб єврейської національності (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 128). Нагадаємо, що в 1939 році їх було 14 тисяч. В Олександрії (друге за кількістю населення місто в області) на 8 вересня 1941 р. нацисти виявили 2,752 єврея (Даценко, 2009: 151). Дозволимо зробити висновок, що частина євреїв під впливом інформації про антисемітську ідеологію нацистської Німеччини, яка поширювалася у СРСР до 23 серпня 1939 р., та розправи над євреями в інших частинах Радянського Союзу, приховала свою національність. У Кіровограді порівняно з 1939 р. кількість українців зросла на 33 тисячі, а євреїв зменшилася аж на 10 тисяч. Окупанти, що проводили ретельні та регулярні обліки населення, порівнюючи статистику 1939 та 1941 рр., напевне, здогадувалися, що чимало євреїв Кіровограда або не пішли на реєстрацію, або вихрещувалися. Василь Даценко в книзі «Між Бугом та Дніпром. Голокост на Кіровоградщині 1941–1944 рр.» наводить інформацію з книжки Іллі Альтмана «Голокост і єврейський опір на окупованій території СРСР» про порятунок євреїв шляхом вихрещення: «На Кіровоградщині священики православних храмів масово хрестили євреїв і попереджали їх про загрозу знищення» (Даценко, 2018: 127). Володимир Михайлович Рубін, один з вихрещених, згадавав: «Сусіди віднесли мене і мою сестричку в церкву, де нас похрестили і видали документи, що ми християнського віросповідання» (Даценко, 2018: 128).

29 жовтня 1941 р. по гебіткомісаріатах було розіслано циркуляр, який зобов'язав священників відмовляти євреям у хрещенні (Даценко, 2009: 157). А для виявлення тих, хто перейшов у православну віру, здійснювалася ретельна перевірка всіх метричних книг (Петренко, 2014: 367). Окупанти також почали вимагати від священнослужителів надати інформацію про вихристів. Натомість служителі культу всупереч забороні нацистів продовжували вихрещувати євреїв. На жаль, прізвища цих священників невідомі. Німці пояснювали допомогу українців євреям доволі оригінально: *«Українське населення, яке боялося євреїв, не наважувалося доповідати про це»* (Щупак, Круглов, Уманський, 2016: 129).

Варто відзначити й іншу модель поведінки серед єврейського населення у перші дні окупації. Вона сформувалася під впливом двох чинників: історичної пам'яті та радянської пропаганди. Старше покоління єврейської громади Кіровограда пригадувало 1918 рік, коли кайзерівські війська, що прийшли на Україну як союзники УНР, приборкували єврейські погроми на теренах Єлисаветчини (Митрофаненко, 2006: 169). Бенедикт Сарнов – мешканець Златополя (райцентр Кіровоградської області), де навіть існувала містечкова єврейська рада, згадував слова свого діда, який пам'ятав події 1918 р.: *«Що я німців не знаю?»*. Його пращур пам'ятав німців з тієї колишньої війни, мовляв, *«це культурні люди і боялися нічого»* (Даценко, 2015: 16). Це покоління не володіло інформацією про процеси в Німеччині після 1933 р., коли до влади прийшов Адольф Гітлер. Протягом короткого часу було виховано «покоління вовків», які стали виконавцями Голокосту (Давлетов, 2016).

Такі погляди серед євреїв, що проживали на території СРСР, сформувалися також під впливом інформаційної політики Радянського Союзу. Після пакту Молотова-Рібентропа 1939 року СРСР припинив повідомляти населення країни про людиноненавистницький антисемітизм союзника, тому значна частина євреїв не чекала небезпеки від приходу німців (Гриневич, 2012: 291). Евакуація єврейського населення владою СРСР не планувалася і не проводилася. А підпільний комуністичний обком Кіровоградщини, який отримав завдання керувати рухом опору нацистам на теренах краю, утік (Петренко, 2018).

Доба липня–вересня 1941 року – перший період Голокосту в Кіровоградській області. Тоді розпочалися вбивства євреїв солдатами Вермахту, а нацистська адміністрація здійснювала облік населення, намагаючись виявити євреїв на Кіровоградщині. 23 серпня 1941 р. відбулися перші на території області розстріли єврейського населення членами зондеркоманд та айнзатцгруп. Часом організованого масового Голокосту в Кіровограді

дослідники вважають кінець вересня 1941 року. *«Судний день для єврейського населення Кіровоградщини настав 30 вересня 1941 року, коли айнзатцгруп розпочали масові розстріли»*, – пише В. Даценко (Даценко, 2009: 146). Одним з важливих джерел історії Голокосту на території Кіровоградщини став щоденник Йосипа Бутовецького, тринадцятирічного мешканця Кіровограда. Текст цього документа наводить у своїй книзі В. Даценко (Даценко, 2015: 160–165). Згадуючи про початок масових розстрілів євреїв у Кіровограді наприкінці вересня 1941 року, Й. Бутовецький писав, що вони розпочалися добою раніше: *«29 вересня 1941 р. Настав терор»* (Даценко, 2015: 160). Це джерело має цікаву історію. Свій щоденник, присвячений подіям Голокосту на Кіровоградщині в 1941–1942 рр., він поклав до пляшки, яку закопав у Кіровограді, на подвір'ї вулиці Клишівської (нині Кропивницького). Після війни рукопис знайшли. Інформацію Йосипа Бутовецького про Голокост на Кіровоградщині використав історик В. Даценко. А Тетяна Дубок, вчителька зарубіжної літератури з міста Знам'янка (Кіровоградська обл.), разом з учнями створила фільм про Йосипа Бутовецького, проаналізувавши його щоденникові записи.

Автори колективної монографії «Голокост в Україні: Райхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія» наводять дані, що 30 вересня 1941 р. у Кіровограді було розстріляно 4 тисячі 200 євреїв, з яких 600 – військовополонені (Щупак..., 2016: 132). Крім Кіровограда, місцем масових розстрілів стало також село Хашувате Голованівського району, де нацисти закатували 1 115 євреїв. Декілька років тому там створили один з найбільших у Європі меморіалів жертвам Голокосту. І. Петренку в Державному архіві Кіровоградської області вдалося відшукати інформацію Кіровоградського гебіткомісаріату про те, що на 28 липня 1942 р. у Кіровограді залишилося тільки 46 євреїв з 4 016 зареєстрованих у серпні 1941 р. (Петренко, 2014: 374). Отже, згідно з цими даними за пів року нацистського окупаційного режиму було знищено 3 970 євреїв. Також за статистикою адміністрації райхскомісаріату «Україна» упродовж 1941 р. на Кіровоградщині було вбито 6,5 тис. євреїв (Даценко, 2015: 57). За підрахунками авторів монографії «Голокост в Україні: Райхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія» упродовж 1941 р. нацисти закатували 8 тис. євреїв (Щупак..., 2016: 135). На нашу думку, найбільш достовірними є цифри, ретельно зібрані та перевірені І. Щупаком, А. Кругловим, А. Уманським, які під час написання монографії використовували джерела різного походження.

Особливість Голокосту на Кіровоградщині полягала у відсутності випадків єврейських погромів з боку місцевого населення, хоча такі

мали місце у 1881 р., 1905 р., 1919 р. (двічі). Тоді жертви серед єврейської громади краю становили близько 500 осіб (Митрофаненко, 2006: 162–180); Митрофаненко, 2019: 69–74). У перші місяці окупації нацисти відповідно до циркулярів шефа СД Р. Гейдріха прагнули «непомітно сприяти єврейським погромам». Однак спровокувати «спонтанні» антисемейські акції за участю місцевого населення гітлерівцям не вдалося. На території Кіровоградщини упродовж всієї окупації не було виявлено навіть жодної спроби організації антисемейського погрому (Даценко, 2015: 67–68).

Це не означає, що прикладів колаборації місцевих мешканців з нацистами в питанні виявлення та видачі євреїв не існувало. Але це були скоріше індивідуальні випадки, а не масові акції, які нацистам вдалося викликати, наприклад, у Галичині. Зокрема, краєзнавець з Олександрії Валерій Жванко оприлюднив документ, який він влучно назвав «путівником для вбивць». Це інвентарна книга під назвою «Книжка адресна домобудівель та мешканців міста Олександрії. Відділ благоустрою. На 1941 рік. Розпочата с 1-го январа 1941 года». Навпроти деяких прізвищ власників будинків червоним олівцем було написано слово «жид». Валерій Жванко, який присвятив подіям Голокосту кілька розділів своєї книжки «Барокові закарпелки Олександрії», поставив риторичне питання: «Хто й для чого створив такий путівник для вбивць напередодні війни? Зумисно чи випадково були зроблені ці приписки? Ми навряд чи дізнаємося про це...» (Жванко, 2016: 40). Протягом окупації нацистами в Олександрії було знищено 2,572 євреїв, більшу частину єврейської громади міста (Голобородько, 2018: 206–207). Про співпрацю з окупантами з виявлення євреїв згадували також дослідники І. Петренко та В. Даценко (Даценко, 2015: 69–79).

Серед жертв окупантів та їхніх посібників було чимало дітей. Частина з них були вихованцями дитячих будинків у Новоукраїнці (районний центр Кіровоградської області), їхні батьки були репресовані, та села Липовеньке (Голованівський район, Кіровоградська обл.) (Даценко, 2015: 76–77). У першому випадку знаходимо підтвердження тези відомого історика Тімоті Снайдера про злочинну співпрацю двох тоталітарних режимів: комуністи вбили їхніх батьків, нацисти – дітей (Снайдер, 2015). У Новоукраїнці окупанти наказали завідувачій будинку Ларисі Шадурській надати список вихованців. У списках, які отримали нацисти, було вказано їхню національність. Кілька десятків дітей було розстріляно. 19 вересня 1944 р. Л. Шадурську за цей випадок було обвинувачено в колабораціонізмі та репресовано. Вона померла в радянських концтаборах. 25 вересня 1992 р. Л. Шадурську реабілітували

(Даценко, 2009: 163–164). Підкреслимо відмінність випадків невідомих колаборантів з Олександрії, які свідомо зробили позначки в книзі власників будинків, та Л. Шадурської, яка виконувала наказ окупантів, не підозрюючи про його наслідки.

Методологія дослідження Голокосту полягає у вивченні цієї проблематики з позицій парадигми аналізу людської поведінки за схемою причетності до цих подій: кати-жертви-праведники-ті, що чинили опір – by standers (спостерігачі). Нижче йтиметься про випадки спротиву та праведництва. Поодинокі випадки опору Голокосту на Кіровоградщині траплялися. Про це згадується в щоденнику Йосипа Бутовецького: «Один з наших хлопчиків підійшов до мене і сунув у руку товстий шматок заліза, кажучи: «Бий поліцаїв, захищайся!». Я взяв у нього з рук залізо, і він став першим захищатися» (Даценко, 2015: 164). Також до таких спроб можна віднести втечу групи смертників з тюрми СД у Кіровограді в 1943 р. Одним з її організаторів був єврей Борис Оршанський. Наприкінці липня 1942 р. його як єврея заарештували та відправили до в'язниці СД у Кіровограді. Б. Оршанський розробив план втечі з тюрми, який вдалося успішно реалізувати 19 серпня 1943 р. Разом з ним вдалося утекти ще кільком в'язням (Петренко, 2016: 384–394).

Праведництво на Кіровоградщині в добу Голокосту на науковому рівні досліджували В. Даценко, М. Михайлюк. Традиції праведництва на Кіровоградщині (колишніх Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії) сягають погромів революційної доби 1917–1921 рр. Недаремно в одному з листів 1941 р. згадується про порятунок євреїв під час григор'євського погрому 1919 р. в Єлисаветграді. Порівнюючи 1919 та 1941 роки, його авторка із сумом констатує: «Таких людей тепер немає...» (Митрофаненко, 2006: 177; Митрофаненко, 2018: 267–272; Митрофаненко, 2019: 369–374).

На щастя, вона помилилася. Випадки порятунку євреїв на теренах Кіровоградщини були непоодинокі. Один з розділів книги В. Даценка присвячений саме праведникам та рятівникам з Кіровоградщини (Даценко, 2015: 113–143). Дослідник наводить прізвища двадцяти чотирьох праведників. Один з них Михайло Чорновол є нашим сучасником. Й. Бутовецький у своєму щоденнику згадував про родину Чернових, яким вдалося врятувати його від гітлерівців. Семен та Анна Чернови залишилися рятівниками, звання «Праведник народів світу» вони не отримали. Серед таких – Антоніна Сапинська, Петро Чорногор, Лідія Грицевська (Даценко, 2015: 128–130). У 2021 р. на території Кропивницького з ініціативи Єфіма Мармера – голови єврейської громади міста, з'явився сквер Праведників народів світу.

3. Розділ 2. Калі Траш на Кіровоградщині: нові джерела

Малодослідженим епізодом нацистського геноциду на території Кіровоградщини є Калі Траш. У монографії І. Щупака, А. Уманського та А. Круглова наводиться документ, у якому згадується про вбивство «*шістьох асоціальних елементів (циган)*» (Щупак..., 2016: 129). Серед документів архіву Управління СБУ в Кіровоградській області є згадка про знищення 1 тисячі ромів (АТЗ УСБУ в Кіровоград. обл.: спр. 14.451, арк. 135). (Ця цифра є занадто завищеною). В архіві Обласного управління СБУ Кіровоградської області вдалося знайти інформацію про Калі Траш на Кіровоградщині в кримінально-слідчій справі Миколи Івановича Кухарського, причетного до розстрілів цивільного населення (АТЗ УСБУ в Кіровоградській області: спр. 14.451).

У селі Тернова Балка Компаніївського району німці ще в 1941 р. створили концентраційний табір юрисдикції СС та СД для знищення політичних ворогів рейху та «расово неповноцінних народів». У серпні 1943 р. до цього концтабору доправили ромів із села Аджамка Кіровоградської області. Приводом стало їх безпідставне обвинувачення у співпраці з партизанським загonom. По-перше, серед ромів були маленькі й грудні діти, які априорі не могли бути підпільниками. По-друге, ніякого партизанського загону біля Аджамки не існувало. Іншій групі ромів повідомили, що їх відправили на роботу до колгоспу. На території концентраційного табору ромам відвели окремий барак у глиняному сараї.

Допитані у 60-і рр. очевидці згадували, що впізнали ромів за зовнішністю та одягом, бачили їхніх дітей, які гуляли на території концтабору. Деякі в'язні ділилися з дітлахами їжею. Хліб для ромських дітей збирали також окремі поліцаї. У концтаборі в Терновій Балці роми пробули декілька днів.

Серпневим ранком 1943 року (точну дату встановити не вдалося) ромів під приводом роботи в полі вивели з табору за село в напрямку Будорацької Балки. В архівно-слідчих справах збереглася схема концентраційного табору «Тернова Балка», маршрут та місце розстрілу (АТЗ УСБУ в Кіровоградській області: спр. 14.451). Ромів підвели до вже виритої ями. Свідки та учасники розстрілу згадували, що ті, усвідомивши факт розстрілу, здійняли крик та почали чинити опір карателям. У той день було розстріляно 39 ромів. Участь у розстрілах брали як есесівці, так і представники поліції. Після розстрілу вбитих засипали землею. Цю сцену бачили свідки, а факт розстрілу визнали його учасники (АТЗ УСБУ в Кіровоградській області: спр. 14.451, арк. 82).

Це вбивство було актом спланованого геноциду, який підтвердила комісія, що розслідувала злочини

нацистів у Кіровоградській області. У висновках, які стосувалися злочинів окупантів на території Компаніївського району Кіровоградської області, зазначалося, що якщо росіян та українців розстрілювали за допомогу партизанам, то ромів нацисти вбивали як «*противных вместе с евреями немцам национальностями*» (АТЗ УСБУ в Кіровоградській області: спр. 14.451, арк. 39). Нині на місці розстрілу встановлено пам'ятник його жертвам.

4. Висновки. Цифри жертв Голокосту на Кіровоградщині є предметом дискусій. За даними окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» упродовж 1941–1942 рр. було вбито 9,7 тис. євреїв, а в 1943 р. не виявлено жодної жертви (Даценко, 2015: 57). Це не відповідає дійсності. Краєзнавець О. Жосан наводить факти розстрілів нацистами євреїв у 1943 р. Зокрема, на території Златополя та Мартоноші (у 1939 р. Златопільський р-н Кіровоградської області) було розстріляно 330 євреїв (Жосан, 2020: 396). Автори монографії «Голокост в Україні: «Райхскомісаріат «Україна», Губернаторство «Трансністрія» встановили, що в період нацистської окупації на території Кіровоградської області упродовж 1941–1943 рр. було закатовано близько 12,000 євреїв, що становить 45% їх довоєнної кількості (Щупак, ..., 2016: 141). «Музей єврейської історії» в Кропивницькому подає іншу цифру – 22,745 (Янишевська, 2006: 64).

Яка ж з них є найбільш наближеною до точної кількості жертв, бо встановити реальну цифру навряд чи можливо? На думку автора, найбільш точною до реалій є цифра 12,5 тис. жертв з колективної монографії А. Круглова, А. Уманського та І. Щупака. Чому? У статистиці окупантів, якою користувалися упорядники книги «Україна. Євреї в роки Другої світової війни», відсутня інформація про жертви серед єврейського населення Кіровоградщини в 1943 році, хоча вони мали місце. То ж під сумнів можна поставити їхні підрахунки по інших роках. Походження цифри 22,745 жертв, яку використовує музей «Євреї Єлисаветграда» в Кропивницькому, подається без посилання на джерела та методологію підрахунку їхньої кількості, тому видається завищеною.

Інший висновок стосується аналізу моделей поведінки неєврейських національних груп і дозволяє констатувати відсутність масових антиєврейських погромів у добу нацистської окупації, що мали місце в революційний період 1917–1921 рр. Натомість дослідникам вдалося зафіксувати більше двох десятків випадків праведництва на території Кіровоградської області.

Незважаючи на наявність ґрунтовних праць, підготовлених істориками, які комплексно досліджують проблему Голокосту, та книг краєзнавців, тема залишається перспективною для дослідників. Державний архів Кіровоградської області та архів Обласного управління СБУ Кіровоградської

області містять достатню кількість неопрацьованих або не досить опрацьованих документів, що сприяють підготовці праць з історії Голокосту на Кіровоградщині.

Подяки. Автор висловлює подяку Христині Пушкаренко та Марині Грач за допомогу у використанні матеріалів Архіву Управління СБУ в Кіровоградській області.

Література:

1. Архів тимчасового зберігання Управління СБУ в Кіровоградській області. Ф. 5, оп. 1, спр. 14. 451. Т. 17.
2. Голобородько В. Олександрія. Історія Задніпров'я. Північно-східне межиріччя Дніпра і Бугу з найдавніших часів до ХХІ століття. Олександрія : ТОВ «Діджибукс-прес», 2018. 342 с.
3. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939–1941 рр. Київ–Дніпропетровськ : Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.
4. Давлетов О. Підготовка «покоління вовків»: вишкіл майбутніх виконавців Голокосту (Нариси молодіжної політики НСДАП у 1922–1939 рр.). Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. 280 с.
5. Даценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Історико-публіцистичний нарис. Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2009. 304 с.
6. Даценко В. За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944). Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2015. 178 с.
7. Даценко В. Зелёная Брама: возвращение к легенде. Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2013. 460 с.
8. Жванко В. Барокові закартки Олександрії. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2016. 148 с.
9. Кіровоград у роки окупації: життя населення та окупантів (документи і спогади) / автор-укладач О. Жосан. Кропивницький : Ексклюзив-Систем, 2020. 560 с.
10. Кизименко П. Євреї в Єлисаветграді. *Пам'ять стенів*. Кіровоград : Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2004. 246 с.
11. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». В 2 ч. Дніпро : Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», ЧП «Лира-ЛТД», 2016. Ч. 1. 564 с.
12. Митрофаненко Ю. Фрагменти життя єврейської громади м. Єлисаветграда в епоху революцій (1917–1919 рр.). *Національні культури у процесі формування української нації* : збірник доповідей науково-практичної конференції. Кіровоград : ПП «Поліграф-Терція», 2006. 224 с.
13. Митрофаненко Ю. Єлисаветградські рятівники під час єврейського погрому в травні 1919 р. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Кропивницький : Центрально-Українське видавництво, 2018. Вип. Х. С. 267–272.
14. «Ми це пережили!». Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту / автор-упорядник М. Михайлюк. Кіровоград : Кіровоградський ТОВ «КОД», 2011. 211 с.
15. Петренко І. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944. Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.
16. Петренко І. Обком утік... (з історії організації «всенародної боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр.). Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2017. 524 с.
17. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Киев : Дулибы, 2015. 584 с.
18. Шевченко Б. У серпні 1941-го... Кропивницький : Поліграф-Сервіс, 2021. 80 с.
19. Шепель Ф. «Антонеску дав наказ...», або Чим займалася у роки Другої світової війни румунська комісія по переселенню. *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 390 с.
20. Янишевська Є. Катастрофа європейського єврейства (Холокост). Загальні дані. *Національні культури у процесі формування української нації* : збірник доповідей науково-практичної конференції. Кіровоград : ПП «Поліграф-Терція», 2006. 224 с.

References:

1. Arkhiv Upravlinnya SBU v Kirovohrads'kiy oblasti [Archive of the SBU Office in the Kirovohrad region]. F. 5, op. 1, spr. 14. 451, T. 17 [in Ukrainian].
2. Goloborodko, V. (2018). Oleksandriya. Istoryia Zadniprov'ya. Pivnichno-skhidne mezhyrichchya Dnipra i Buhu z naydavnishykh chasiv do stolittya [Alexandria. History of the Dnieper. The north-eastern interfluvium of the Dnieper and the Bug from ancient times to the XXI century]. Alexandria: LLC "Digibux-Press", 342 p. [in Ukrainian].
3. Hrynevych, V. (2012). Nepriborkane riznoholossya: Druha svitova viyna i suspil'no-politychni nastroyi v Ukrayini, 1939–1941 rr. [Unbridled dissent: World War II and socio-political sentiment in Ukraine, 1939–1941]. Kyiv–Dnipropetrovsk: Lira Publishing House, 508 p. [in Ukrainian].

4. Davletov, O. (2015). Pidhotovka “pokolinnya vovkiv”: vyshkil maybutnikh vykonavtsiv Holokostu (Narysy molodizhnoyi polityky NSDAP u 1922–1939 rr.) [Preparation of the “generation of wolves”: training of future Holocaust perpetrators (Essays on the youth policy of the NSDAP in 1922–1939)]. Dnepropetrovsk: Tkuma Institute. 280 p. [in Ukrainian].
5. Datsenko, V. (2009). Shchob pam'yataly. Kirovohradshchyna v roky Velykoyi Vitchyznyanoi viyny (1941–1945). Istoryko-publitsystychnyy narys [To be remembered. Kirovograd region during the Great Patriotic War (1941–1945). Historical and journalistic essay]. Kirovograd: Imex-LTD LLC. 304 p. [in Ukrainian].
6. Datsenko, V. (2015). Za te, shcho yevreyi... Trahediya Holokostu v mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dni-pri (1941–1944) [For the fact that Jews... The tragedy of the Holocaust in the interfluvium of the Southern Bug and the Dnieper (1941–1944)]. Kirovograd: Imex-LTD LLC. 304 p. [in Ukrainian].
7. Datsenko, V. (2013). Zelenaya Brama: vozvrashchenye k lehende [Green Gate: a return to legend]. Kirovograd: Imex-LTD LLC. 460 p. [in Russian].
8. Zhvanko, V. (2016). Barokovi zakapelky Oleksandriyi [Baroque droplets of Alexandria]. Kropyvnytskyi: LLC Imex-LTD. 148 p. [in Ukrainian].
9. Kirovohrad u roky okupatsiyi: zhyttya naselennya ta okupantiv (dokumenty i spohady) (2020) [Kirovograd in the years of occupation: life of the population and occupiers (documents and memories) / author-compiler O. Josan. Kropyvnytskyi: Exclusive-Systems. 560 p. [in Ukrainian].
10. Kizimenko, P. (2004). Yevreyi v Yelysavethradi. Pam'yat' stepiv [Jews in Yelisavetgrad. Memory of the steppes]. Kirovograd: Mavik Printing and Publishing Center. 246 p. [in Ukrainian].
11. Kruglov, A., Umansky, A., Shchupak, I. (2016). Kholokost v Ukraini: Reykhskomysaryat “Ukrayna”, Hubernatorstvo “Transnistriya”. V 2 ch. [The Holocaust in Ukraine: Reich Commissariat “Ukraine”, “Transnistria” Governorate]. In 2 parts. Dnipro: Ukrainian Institute for Holocaust Studies “Tkuma”, PE “Lira-LTD”. Part 1. 564 p. [in Russian].
12. Mytrofanenko, Yu. (2006). Frahmenty zhyttya yevreys'koyi hromady m. Yelysavethrada v epokhu revolyutsiy (1917–1919 rr.) [Fragments of the life of the Jewish community of Yelisavetgrad in the era of revolutions (1917–1919)]. *National cultures in the process of forming the Ukrainian nation: Proceedings of the scientific-practical conference*. Kirovograd: PE “Polygraph-Third”. 224 p. [in Ukrainian].
13. Mytrofanenko, Yu. (2018). Yelysavethrad'ski ryativnyky pid chas yevreys'koho pohromu v travni 1919 r. [Yelisavetgrad rescuers during the Jewish pogrom in May 1919]. *Between the Bug and the Dnieper. Scientific and local lore bulletin of Central Ukraine*. Kropyvnytskyi: Central Ukrainian Publishing House. Issue X. S. 267–272 [in Ukrainian].
14. “My tse perezhly!” (2011). Kirovohradshchyna i kirovohradtsi v roky Holokostu [“We survived it!”. Kirovograd and Kirovograd in the Holocaust] / Compiled by M. Mykhailiuk. Kirovograd: Kirovograd LLC “CODE”. 211 p. [in Ukrainian].
15. Petrenko, I. (2014). Natsysts'kyi okupatsiynyy rezhym na Kirovohradshchyni 1941–1944 [Nazi occupation regime in the Kirovograd region 1941–1944]. Kirovograd: Central Ukrainian Publishing House. 554 p. [in Ukrainian].
16. Petrenko, I. (2017). Obkom utik... (z istoriyi orhanizatsiyi “vsenarodnoyi borot'by proty natsystiv na Kirovohradshchyni v 1941–1943 rr.” [The Regional Committee fled... (from the history of the organization of the “nationwide struggle against the Nazis in the Kirovograd region in 1941–1943”)]. Kropyvnytskyi: LLC “Imex-LTD”. 524 p. [in Ukrainian].
17. Snyder, T. (2015). Krovavyye zemly: Evropa mezhdru Hytlerom y Stalynym.
18. [Bloody Lands: Europe between Hitler and Stalin]. K. : Dulybi. 584 p.
19. Shevchenko, B. (2021). U serpni 1941-go [In August 1941...]. Kropyvnytskyi: Polygraph Service. 80 p. [in Ukrainian].
20. Shepel, F. (2014). “Antonesku dav nakaz...”, abo Chym zaymalasya u roky Druhoyi svitovoyi viyny rumuns'ka komisiya po pereselennyu. *Nikhto ne khotiv pomrati, abo Represovanyy Yelysavet-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovohrad* [“Antonescu gave the order...”, or What did the Romanian Commission on Resettlement during World War II. Nobody wanted to die, or Repressed Yelisavet-Zinovievsk-Kirovo-Kirovograd]. Kirovograd: Imex-LTD. 390 p. [in Ukrainian].
21. Janiszewska, E. (2006). Katastrofa yevropeys'koho yevreystva (Kholokost). Zahal'ni dani [The Catastrophe of European Jewry (Holocaust). General data]. *National cultures in the process of forming the Ukrainian nation: Proceedings of the scientific-practical conference*. Kirovograd: PE “Polygraph-Third”. 224 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.01.2022
The article was received 03 January 2022

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У СВІТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Мищенко Михайло Григорович,
*магістр історії,
аспірант кафедри міжнародних відносин та
гуманітарних студій
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова
maykl2451@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2573-4794*

Мета роботи. Статтю присвячено процесу розвитку Постійних дипломатичних представництв Радянської України у світі другої половини XX століття.

Методи. Основою методологічного висвітлення дослідження є загальнонаукові та спеціально-історичні методи, а також наукові принципи. Розгляд структурних особливостей формування дипломатичного апарату Української Радянської Соціалістичної Республіки та Постійних представництв Радянської України здійснено за допомогою структурно-функціонального методу. Використання наукового методу системного аналізу дало змогу виявити та простежити порядок взаємозв'язку Постійних представництв України з іншими дипломатичними інституціями. Застосування історико-генетичного методу дало можливість простежити процес формування органів української дипломатії другої половини XX століття. Під час вивчення архівних матеріалів було використано метод джерелознавчого аналізу. Висвітлення процесу розвитку дипломатичних представництв Радянської України другої половини XX століття пов'язано з використанням проблемно-хронологічного та історико-порівняльного методів. У роботі використані такі наукові принципи: історизму, наступності, цілісності, системності, об'єктивності.

Результати. У статті проаналізовано основні аспекти розвитку та діяльності Постійних дипломатичних представництв Радянської України у другій половині XX століття. Показано процес співпраці фахівців дипломатичного апарату з державними органами Радянської України. Простежено процес зміни кількісного складу працівників дипломатичного корпусу Радянської України у другій половині XX століття. Розкрито особливості роботи українських дипломатів за кордоном. Висвітлено процес взаємодії українських дипломатів з українською діаспорою. Відображено вплив українського дипломатичного корпусу на формування й визначення основних напрямів міжнародної політики Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Висновки. Доведено, що, попри перебування України у складі СРСР, відбувався поступовий процес розвитку інституцій українського дипломатичного апарату та Постійних дипломатичних представництв Радянської України за кордоном у другій половині XX століття.

Ключові слова: ООН, ЮНЕСКО, Радянський Союз, дипломатія, міжнародні відносини, міжнародна організація.

DIPLOMATIC MISSIONS OF SOVIET UKRAINE IN THE WORLD OF THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Mishchenko Mykhailo Hryhorovych,
*Master of History,
Postgraduate Student at the Department of International
Relations and Humanities
National Pedagogical Dragomanov University
maykl2451@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2573-4794*

The purpose of the work. The article is devoted to the process of development of the Permanent Diplomatic Missions of Soviet Ukraine in the world of the second half of the XX century.

Methods. The basis of methodological coverage of this article are general and special-historical methods, as well as scientific principles. Consideration of the structural features of the formation of the diplomatic apparatus of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Permanent Missions of Soviet Ukraine is shown using the structural-functional method. The use of the scientific method of system analysis allowed to identify and trace the order of interrelation of the Permanent Missions of Ukraine with other diplomatic institutions. The application of the historical-genetic method allowed us to trace

the process of formation of the bodies of Ukrainian diplomacy in the second half of the XX century. The method of source analysis was used during the study of archival materials. Coverage of the process of development of diplomatic missions of Soviet Ukraine in the second half of the XX century is associated with the use of problem-chronological and historical-comparative method. The following scientific principles are used in the work, namely: historicism, continuity, integrity, systematics, objectivity.

Results. The article analyzes the main aspects of the development and activity of the permanent diplomatic missions of Soviet Ukraine in the second half of the XX century. The process of cooperation of specialists of the diplomatic apparatus with the state bodies of Soviet Ukraine is shown. The process of changing the number of employees of the diplomatic corps of Soviet Ukraine in the second half of the XX century is traced. The peculiarities of the work of Ukrainian diplomats abroad are revealed. The process of interaction of Ukrainian diplomats with the Ukrainian diaspora is highlighted. The influence of the Ukrainian diplomatic corps on the formation and determination of the main directions of international policy of the Ukrainian Soviet Socialist Republic is reflected.

Conclusions. It is proved that, despite the fact that Ukraine was part of the USSR, there was a gradual process of development of institutions of the Ukrainian diplomatic apparatus and Permanent Diplomatic Missions of Soviet Ukraine abroad in the second half of the XX century.

Key words: UN, UNESCO, Soviet Union, diplomacy, international relations, international organization.

1. Вступ

Сучасний процес формування міжнародних відносин світу пов'язаний із розв'язанням багатьох міжнародних проблем. Ефективне розв'язання важливих міжнародних питань залежить від якісної роботи працівників дипломатичної служби. Активний процес становлення української міжнародної дипломатичної діяльності триває останні 30 років. Налагодження Україною міжнародних контактів відбувається завдяки ефективній роботі працівників дипломатичного апарату. Особливої уваги потребує період другої половини XX століття. У зазначений час сформувалася нова система міжнародних відносин світу, яка вплинула на подальший розвиток української дипломатії, а також відбувалося становлення й розвиток дипломатичної служби та Постійних представництв Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) у світі.

Формування та розвиток закордонних дипломатичних представництв України зазначеного періоду не досить висвітлене в сучасній історіографії. У наявних наукових розвідках, які представлені працями радянських, українських і зарубіжних дослідників, зокрема М.М. Білоусова (Белоусов, 1982), В.М. Корецького (Корецкий, 1989: 333–336), В.А. Василенка (Василенко, 1984), Ю.С. Біленкової (Біленкова, 2014), Г.Й. Удовенка (Удовенко, 1984), В.В. Аспатуріана (Aspaturian, 1960), В.В. Хімея (Хімей, 2012), О.Г. Івченка (Івченко, 1987) та інших, відображено політико-правову сторону формування дипломатичної служби України. З огляду на це та з урахуванням нових матеріалів Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України необхідно розглянути процес становлення дипломатичного корпусу Радянської України у другій половині XX століття.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення історіографічної основи та вітчизняних архівних документів другої половини XX століття простежити процес формування

й діяльності Постійних представництв УРСР зазначеного періоду, а також висвітлити маловідомі факти їхньої дипломатичної діяльності.

2. Формування та розвиток дипломатичних представництв УРСР у 1944–1969 рр.

Відновлення дипломатичної діяльності України на міжнародній арені було пов'язане зі створенням у 1944 р. Народного комісаріату закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки. Формування української міжнародної політики у другій половині XX століття відбувалося на основі міжнародного та радянського законодавства (Мищенко, 2020). Основні засади міжнародної дипломатичної діяльності Радянської України були закріплені в Конституції СРСР 1936 р., Конституції УРСР 1937 р. та Конституції УРСР 1978 р. (Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 1977; Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1978).

За активної роботи українських дипломатів у 1950-х рр. в ООН було підготовлено низку міжнародних актів, які були прийняті Генеральною Асамблеєю ООН (Мищенко, 2019). Керівництво УРСР залучало до участі в міжнародних конференціях представників української інтелектуальної еліти, які допомагали сформувати багатоаспектне уявлення про Україну (Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 41636: 14). У зв'язку зі зростанням міжнародної діяльності Радянської України з лютого 1958 р. розпочинає свою роботу Постійне представництво Української Радянської Соціалістичної Республіки при ООН чисельністю в 9 осіб, з яких 3 – дипломатичні працівники, 6 – адміністративно-технічний персонал. Необхідно наголосити на тому, що основне завдання Постійного представництва УРСР при ООН полягало в реалізації Україною своєї міжнародної політики відповідно до українського, міжнародного та радянського законодавства (Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 871а: 5–23).

Чисельність Постійного представництва УРСР при ООН не була сталою. У 1959 р. кількість працівників Постійного представництва України при ООН було зменшено на одного штатного працівника, а в 1961 р. становила 10 осіб (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 1050: 6). У 1962 р. було відкрите Постійне представництво Української Радянської Соціалістичної Республіки при ЮНЕСКО в Парижі (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 1054: 7). Варто зазначити, що у своїй діяльності в міжнародних організаціях дипломатичні делегації та фахівці Постійного представництва Української Радянської Соціалістичної Республіки при ООН тісно співпрацювали з Академією наук Радянської України (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 1115: 5). Співпраця науковців із дипломатами-міжнародниками мала позитивний характер та сприяла ефективній діяльності українського дипломатичного корпусу на міжнародній арені.

Важливим складником здійснення Радянською Україною своєї міжнародної політики було інформування зарубіжних країн щодо досягнень у сферах науки, культури та техніки. Велику увагу Постійне представництво Української Радянської Соціалістичної Республіки при ООН приділяло роботі з українською еміграцією. Постійне представництво Радянської України встановило тісні контакти з Лігою американських українців. Співпраця з американськими українцями сприяла прямому обміну інформацією між республікою та українською діаспорою в США. Ефективна робота українських дипломатів допомогла налагодити зв'язок і співпрацю з друкованими виданнями української діаспори, а саме: «Громадський голос», «За синім океаном», «Українські вісті», «Карпатська Русь» (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 1269: 10–12). Наслідком цієї комунікації стало ознайомлення широкого кола іноземних читачів із життям Радянської України.

Варто зауважити, що Постійне представництво Української Радянської Соціалістичної Республіки при ООН у Нью-Йорку здійснювало практичну допомогу з організації зустрічей із працівниками міжнародних інституцій та окремими громадськими діячами, науковцями, дипломатичними делегаціями з України. У Секретаріаті ООН від Радянської України в 1963 р. працювали 11 людей. У Секретаріаті ООН за українською квотою працював 1 представник у Статистичному бюро, 1 – у Бюро операцій технічної допомоги, 1 – у Бюро загальних економічних досліджень, 2 – у Соціальному бюро, 1 – у Бюро персоналу, 1 – у Службі публікацій, 2 – у секції перекладачів, а також 1 стажист у Департаменті з політичних

питань і справ Ради Безпеки (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 1269: 14–16).

3. Особливості розвитку дипломатичних представництв УРСР у 1970–1980 рр.

У 1970 р. чисельність робітників Постійного представництва Радянської України при ООН була збільшена до 13 осіб (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 2307: 12). У 1971 р. у секретаріатах міжнародних організацій від України працювали 34 дипломати: у Секретаріаті ООН – 20, у Секретаріаті ЮНЕСКО – 10, у Міжнародному бюро праці – 4 (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 1842: 9). З 1972 р. розпочало свою роботу Постійне представництво Української Радянської Соціалістичної Республіки при Економічній організації ООН у Женеві. З 1976 р. було збільшено чисельність персоналу Постійного представництва Радянської України в місті Женеві. Кількісний склад Постійного представництва УРСР у місті Женеві становив 5 працівників, з яких 3 – дипломатичні працівники, 2 – адміністративно-технічний персонал (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 2310: 3). Станом на 1 січня 1979 р. від України за кордоном перебували 79 представників (67 дипломатів та 12 фахівців адміністративно-технічного персоналу). З них 16 працювали в Постійних представництвах Української Радянської Соціалістичної Республіки, 3 – у посольствах і генеральних консульствах Радянського Союзу, 2 – в інших закордонних радянських установах, 58 спеціалістів – у секретаріатах міжнародних організацій (Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 3754: 10).

У 70-х рр. XX століття українські дипломати активно представляли республіку на міжнародній арені. У 1970 р. Україна стала учасником Всесвітньої організації інтелектуальної власності, у 1972 р. – членом спеціального комітету з питань міжнародного тероризму, у 1975 р. – учасником Комітету з питань здійснення прав палестинського народу, у 1978 р. – учасником Комітету з питань інформації. Українська дипломатична делегація у 1972–1975 рр. брала активну участь у Комітеті з питань науки й техніки в цілях розвитку. Українські дипломати в 1977–1979 рр. були учасниками Програми ООН з питань навколишнього середовища (Мищенко, 2019).

У 1981 р. в Постійному представництві УРСР при ООН (м. Нью-Йорк) працювали 13 фахівців (9 дипломатів та 4 адміністративно-технічні працівники). Варто зазначити, що 5 службовців від Міністерства закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки працювали у складі Постійного представництва

Союзу Радянських Соціалістичних Республік при ООН, 2 українські фахівці працювали в Постійному представництві Радянської України в місті Женеві, 2 дипломатів від України працювали у складі Постійного представництва Радянського Союзу при ЮНЕСКО, ще 1 – у складі Посольства Союзу Радянських Соціалістичних Республік у Канаді. Загалом у складі міжнародних секретаріатів від України працювали 37 фахівців (34 дипломати та 3 адміністративно-технічні спеціалісти): в ООН – 23 дипломати та 3 фахівці адміністративно-технічного напрямку, у ЮНЕСКО – 5, у Міжнародній організації праці – 2, у складі Міжнародного агентства з атомної енергії – 3, у Всесвітньому поштовому союзі – 1 (Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 41636: 16–19).

Наприкінці 1982 р. по лінії Міністерства закордонних справ Радянської України за кордоном працювали 19 спеціалістів, з яких 13 фахівців – у Постійному представництві Української Радянської Соціалістичної Республіки при ООН (9 дипломатів і 4 особи адміністративно-технічної служби), 2 українські дипломати – у складі Постійного представництва Союзу Радянських Соціалістичних Республік при ООН, 2 українські фахівці брали участь у роботі Постійного представництва Союзу Радянських Соціалістичних Республік при ЮНЕСКО, 1 український дипломат працював у складі Постійного представництва Союзу Радянських Соціалістичних Республік при міжнародних організаціях міста Відня, ще 1 – у посольстві Радянського Союзу в Канаді (Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 44246: 29).

Варто зауважити, що основою дипломатичного корпусу України у другій половині ХХ століття були Постійні представництва Української Радянської Соціалістичної Республіки при міжнародних організаціях у таких містах, як Нью-Йорк, Женева, Відень. У другій половині 80-х рр. ХХ століття відбулося скорочення кількості дипломатів

у секретаріатах ООН відповідно до «Програми скорочення». Необхідно зазначити, що розвиток дипломатичної діяльності України у другій половині 80-х рр. ХХ століття істотно погіршився. Така ситуація була зумовлена ускладненням фінансування ООН та міжнародних організацій, що призвело до скорочення чисельності дипломатів. Водночас істотне значення для зменшення дипломатичної активності УРСР мав мораторій і вимога США стосовно зменшення чисельності дипломатичних представництв СРСР, УРСР та Білоруської РСР при міжнародних організаціях (Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, спр. 6473а: 1–8).

4. Висновки

Дипломатичне представництво Радянської України у світі другої половини ХХ століття було представлене роботою фахівців від УРСР у складі міжнародних організацій, інституцій, під час різних міжнародних сесій, семінарів тощо. Українські дипломати працювали в Постійному представництві України при ООН у Нью-Йорку, Постійному представництві України при Економічній організації ООН у Женеві, Постійному представництві України при ЮНЕСКО в Парижі. Завдяки ефективній роботі дипломатів Постійного представництва УРСР при ООН були налагоджені зв'язки з організаціями української діаспори США.

Працівники Постійних представництв Української Радянської Соціалістичної Республіки офіційно виступали від імені держави на міжнародній арені та представляли її інтереси. Українські дипломати працювали в посольствах і генеральних консульствах Радянського Союзу. Реалізація Радянською Україною міжнародної політики відбувалася на основі міжнародного та радянського законодавства. Чисельність працівників дипломатичного корпусу не була сталою та залежала від міжнародної активності України у світі, зовнішньополітичної кон'юнктури та від фінансування дипломатичної служби УРСР.

Література:

1. Aspaturian V.V. The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. Geneve ; Paris : E. Droz, 1960. 241 p.
2. Біленкова Ю.С. Внесок дипломатичного відомства УРСР у питання міжнародно-правового регулювання ядерних озброєнь (1945–1991 рр.). *Право і Безпека*. 2014. № 3. С. 7–13.
3. Белоусов М.М. Участие Украинской ССР во взаимодействии стран социализма в ООН. *Вестник Киевского университета. Серия «Международные отношения и международное право»*. 1982. № 14. С. 5–14.
4. Василенко В.А. Правові аспекти участі УРСР у міжнародних відносинах. Київ : Політвидав України, 1984. 124 с.
5. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 871а. 25 арк.
6. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1269. 38 арк.
7. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1842. 5 арк.
8. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік : Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 7 жовтня 1977 р. / Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77>.

9. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. № 888-IX / Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09>.
10. Корецький В.М. Избранные труды : в 2 кн. ; Институт государства и права Академии наук Украинской ССР. Киев : Наукова думка, 1989. Кн. 2. 500 с.
11. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1115. 17 арк.
12. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 6473а. 10 арк.
13. Міщенко М.Г. Формування та діяльність дипломатичної служби України в 1950–1970 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 149. № 10. Ч. 1 : Історичні науки. С. 127–130.
14. Міщенко М.Г. Міжнародна дипломатична діяльність УРСР в другій половині ХХ ст.: історико-правовий аналіз. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2020. Т. 31(70). № 1. С. 27–30.
15. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3754. 65 арк.
16. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 41636. 40 арк.
17. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 44246. 58 арк.
18. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2310. 43 арк.
19. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда : международный документ от 26 июня 1945 г. / Организация Объединённых Наций. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
20. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1054. 11 арк.
21. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1490. 14 арк.
22. Удовенко Г.Й. В інтересах миру і співробітництва. Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй. Київ : Знання, 1984. 45 с.
23. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ : РІЦ УАННП, 1987. 687 с.
24. Хімей В.В. УРСР у міжнародних відносинах періоду блокового протистояння. *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*. Чернігів : Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2012. № 5/6. С. 184–190.
25. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1050. 8 арк.
26. Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2307. 113 арк.

References:

1. Aspaturian, V.V. (1960). *The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy*. Geneva; Paris: E. Droz, 241 p. [in English].
2. Bilenkova, Yu.S. (2014). Vnesok diplomatichnoho vidomstva URSS u pytannia mizhnarodno-pravovoho rehuliuвання yadernykh ozbroien (1945–1991 rr.) [The contribution of the diplomatic mission of the Ukrainian SSR to the issue of international legal regulation of nuclear weapons (1945–1991)]. *Pravo i Bezpeka – Law and Security*, no. 3, pp. 7–13 [in Ukrainian].
3. Belousov, M.M. (1982). Uchastie Ukrainsoy SSR vo vzaimodeystvii stran sotsializma v OON [Participation of the Ukrainian SSR in the interaction of the countries of socialism in the UN]. *Vestnik Kievskogo universiteta. Seriya “Mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo” – Bulletin of Kyiv University. Series “International Relations and International Law”*, no. 14, pp. 5–14 [in Russian].
4. Vasylenko, V.A. (1984). *Pravovi aspekty uchasti URSS u mizhnarodnykh vidnosynakh [Legal aspects of the USSR's participation in international relations]*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 124 p. [in Ukrainian].
5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 871a, 25 p. [in Ukrainian].
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 1269, 38 p. [in Ukrainian].
7. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 1842, 5 p. [in Ukrainian].
8. Verkhovna Rada of the Union of Soviet Socialist Republics (1977). Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik: Zakon Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik vid 7 zhovtnia 1977 r. [Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republics: Law of the Union of Soviet Socialist Republics of October 7, 1977]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77> [in Ukrainian].
9. Verkhovna Rada of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1978). Konstytutsiia Ukrainsoi Radianskoï Sotsialistychnoi Respubliky: Zakon Ukrainsoi Radianskoï Sotsialistychnoi Respubliky vid 20 kvitnia 1978 r. № 888-IX [Constitution of the Ukrainian Soviet Socialist Republic: Law of the Ukrainian Soviet

- Socialist Republic of April 20, 1978 № 888-IX]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09> [in Ukrainian].
10. Koretskiy, V.M. (1989). *Izbrannyye trudy [Selected works]*, in 2 vols. Kyiv: Naukova dumka, vol. 2, 500 p. [in Russian].
 11. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 1115, 17 p. [in Ukrainian].
 12. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 6473a, 10 p. [in Ukrainian].
 13. Mishchenko, M.H. (2019). Formuvannia ta diialnist dyplomatychnoi sluzhby Ukrainy v 1950–1970 rr. [Formation and activity of the diplomatic service of Ukraine in 1950–1970]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gileia: scientific bulletin*, iss. 149, no. 10, part 1: Historical sciences, pp. 127–130 [in Ukrainian].
 14. Mishchenko, M.H. (2020). Mizhnarodna dyplomatychna diialnist URSS v druhii polovyni XX st.: istoryko-pravovyi analiz [International diplomatic activity of the USSR in the second half of the XX century: historical and legal analysis]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriya "Istorychni nauky" – Scientific notes of Taurida V.I. Vernadsky National University. Series "Historical Sciences"*, vol. 31(70), no. 1, pp. 27–30 [in Ukrainian].
 15. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 3754, 65 p. [in Ukrainian].
 16. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 41636, 40 p. [in Ukrainian].
 17. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 44246, 58 p. [in Ukrainian].
 18. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 2310, 43 p. [in Ukrainian].
 19. United Nations (1945). Ustav Organizatsii Ob'edinennykh Natsiy i Ustav Mezhdunarodnogo Suda: mezhdunarodnyy dokument ot 26 iyunya 1945 g. [Charter of the United Nations and Charter of the International Court of Justice: International Document of June 26, 1945]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 [in Russian].
 20. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 1054, 11 p. [in Ukrainian].
 21. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 1490, 14 p. [in Ukrainian].
 22. Udovenko, H.Y. (1984). *V interesakh myru i spivrobitnytstva. Ukrainka RSR v Orhanizatsii Obiednanykh Natsii [In the interests of peace and cooperation. Ukrainian SSR at the United Nations]*. Kyiv: Znannia, 45 p. [in Ukrainian].
 23. Ivchenko, O.H. (1987). *Ukraina v systemi mizhnarodnykh vidnosyn: istorychna retrospektyva ta suchasnyi stan [Ukraine in the system of international relations: historical retrospective and current state]*. Kyiv: RITs UANNP, 687 p. [in Ukrainian].
 24. Khimei, V.V. (2012). URSS u mizhnarodnykh vidnosynakh periodu blokovoho protystoiannia [USSR in international relations during the bloc confrontation]. *Sivrianskyi litopys: vseukrainskyi naukovyi zhurnal – Severiansky Chronicle: All-Ukrainian Scientific Journal*. Chernihiv: Chernihiv State Pedagogical University named after T.G. Shevchenko, no. 5/6, pp. 184–190 [in Ukrainian].
 25. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 1050, 8 p. [in Ukrainian].
 26. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], fund 1, description 2, case 2307, 113 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.02.2022
The article was received 03 February 2022

**ІСТОРІЯ МІСЬКОГО ДОЗВІЛЛЯ ЯК НЕВІД’ЄМНА
СКЛADOVA ЧАСТИНА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО АСПЕКТУ
КОНЦЕПЦІЇ «URBAN HEALTH» У КОНТЕКСТІ УРБАНІЗАЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)**

Опарін Олексій Анатолійович,

доктор медичних наук, професор,

завідувач кафедри терапії, ревматології та

клінічної фармакології

Харківської медичної академії післядипломної освіти

oparinaa@ukr.net

orcid.org/0000-0002-5501-3891

Арзуманова Тетяна Володимирівна,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри суспільних наук

Харківського національного медичного університету

dr_arzumanova@ukr.net

orcid.org/0000-0003-0820-5951

Мета роботи. Стаття присвячена аналізу ролі організації культурного дозвілля жителів Харкова на початку ХХ століття у формуванні концепції міського здоров’я. Урбанізаційні процеси, які зумовили перетворення протягом другої половини ХІХ століття Харкова на густозаселене промислове місто, актуалізували питання створення нової концепції «культури міського здоров’я».

Метою даної статті є аналіз культури дозвілля жителів Харкова як складової частини концепції «urban health» на початку ХХ століття на матеріалах міської преси. Автори ставлять завдання проаналізувати, як в досліджуваній період в міській культурі Харкова починає формуватися уявлення про «здоровий» спосіб проведення вільного часу, необхідність поширення традицій культурного дозвілля серед всіх верств населення міста, залучення містян до публічних просторів – місць проведення масових заходів. Вивчення зародження концепції «urban health» на прикладі великого міста в умовах швидких темпів урбанізації є також ключовою метою статті.

Головну увагу приділено висвітленню питань формування міської культури дозвілля, створення публічних просторів для проведення організованого вільного часу жителів міста, організації масових заходів з метою виховання традицій проведення свят, вихідних днів містянами на високому культурному рівні. Культурне дозвілля розглядалося місцевою владою та громадськістю як протидія поширенню алкоголізму та інших соціальних захворювань.

Результати та наукова новизна дослідження. Доведено, що урбанізаційні процеси в Харкові актуалізували проблему розвитку культури дозвілля серед мешканців Харкова як запоруки збереження фізичного та духовного здоров’я. Були зроблені кроки з розширення мережі паркових зон, організації масових культурних заходів для різних категорій населення, залучення харків’ян до участі в них. Харківські активісти в співпраці із міською владою популяризували спорт, музику, танці, театральне мистецтво, кінематограф, відвідання лекцій та бібліотек як напрями проведення вільного часу. Залучення харків’ян до даних заходів залежало від їх соціального стану та місця проживання. На жаль, серед незаможних неосвічених жителів окраїн провідною формою дозвілля залишалося зловживання алкоголем в дешевих питних закладах, що призводило до сварок, бійок, травмувань та криміналу. Піднесення освітнього та культурного рівня, розширення мережі публічних просторів, пропаганда здорового способу життя визначалися провідними напрямами формування «urban health» в Харкові на початку ХХ століття.

Ключові слова: «urban health», дозвілля, культурні заходи, публічний простір, комфортне середовище, урбанізація, здоров’я.

**HISTORY OF CITY LEISURE AS A LEADING COMPONENT
OF FORMATION OF THE HISTORICAL ASPECT OF THE “URBAN HEALTH”
CONCEPT IN THE CONTEXT OF URBANIZATION
(ON THE EXAMPLE OF KHARKIV AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)**

Oparin Olexiy Anatolyiovych,
*Doctor of Medical Sciences, Professor,
Head of the Department of Therapy, rheumatology
and clinical pharmacology
Kharkiv Medical Academy of postgraduate education
oparinaa@ukr.net
orcid.org/0000-0002-5501-3891*

Arzumanova Tetyana Volodymyrivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Social Sciences Department,
Kharkiv National medical university
dr_arzumanova@ukr.net
orcid.org/0000-0003-0820-5951*

The purpose of the work. The article is devoted to the analysis of the role of the organization of cultural leisure of Kharkiv residents in the early twentieth century in the formation of the concept of urban health. The urbanization processes that led to the transformation of Kharkiv into a densely populated industrial city during the second half of the 19th century raised the issue of creating a new concept of “urban health culture”.

The purpose of this article is to analyze the leisure culture of Kharkiv residents as part of the concept of “urban health” in the early twentieth century on the materials of the city press. The authors set the task to analyze how in the studied period in the urban culture of Kharkiv begins to form an idea of “healthy” leisure time, the need to spread traditions of cultural leisure among all segments of the population, involving citizens in public spaces – places of mass events. The study of the origin of the concept of “urban health” on the example of a large city in the context of rapid urbanization is also a key goal of the article.

The main attention is paid to the issues of formation of urban leisure culture, creation of public spaces for organized free time of city residents, organization of mass events to educate traditions of holidays, weekends by citizens at a high cultural level. Cultural leisure was seen by local authorities and the public as countering the spread of alcoholism and other social diseases.

Results and scientific novelty of the study. It is proved that urbanization processes in Kharkiv have brought to the fore the problem of developing leisure culture among Kharkiv residents as a guarantee of maintaining physical and spiritual health. Steps have been taken to expand the network of park areas, organize mass cultural events for different categories of the population, and involve Kharkiv residents in them. Kharkiv activists, in cooperation with the city authorities, promoted sports, music, dance, theater, cinema, lectures and libraries as leisure activities. Involvement of Kharkiv residents in these events depended on their social status and place of living. Unfortunately, among the poor uneducated residents of the suburbs, alcohol abuse in cheap drinking establishments remained the main form of leisure, leading to quarrels, fights, injuries and crime. Raising the educational and cultural level, expanding the network of public spaces, promoting a healthy lifestyle were determined by the leading directions of the formation of “urban health” in Kharkiv in the early twentieth century.

Key words: “urban health”, leisure, cultural events, public space, comfortable environment, urbanization, health.

Вступ. Урбанізаційні процеси, які зумовили перетворення протягом другої половини XIX століття Харкова на густозаселене промислове місто, актуалізували питання створення нової концепції «культури міського здоров'я». Піднесення міст було тісно пов'язано з появою низки хворіб, які несли справжню загрозу: скупчення людей, відсутність санітарних норм обумовлювали серйозні епідемії вірусних захворювань, а низький культурний рівень та бідність значної кількості жителів міст призводили до поширення соціальних хворіб (алкоголізм, венеричні хвороби, туберкульоз).

Серйозні загрози життю та здоров'ю жителів міст сприяли пошуку шляхів вдосконалення міської культури: активні містяни у співпраці з місцевою владою, лікарями, вченими, інженерами, будівельниками, архітекторами формували концепцію «urban health», яка передбачала створення нових правил виживання в місті, збереження фізичного та психологічного здоров'я, гармонійного розвитку людини в комфортному міському середовищі.

Наприкінці XIX – на початку XX століття головна увагу приділялася в Харкові проблемі санітарного стану міста, необхідності запровадження

централізованого водогону та каналізації, розширення мережі міського транспорту. Поряд із цими нагальними проблемами розвитку міста увагу також почали приділяти необхідності формування культури дозвілля в міському середовищі – провідної складової частини здоров'я «харьковців».

Метою даної статті є аналіз культури дозвілля жителів Харкова як складової частини концепції «urban health» на початку XX століття на матеріалах міської преси. Автори ставлять завдання проаналізувати, як в досліджуваній період в міській культурі Харкова починає формуватися уявлення про «здоровий» спосіб проведення вільного часу, необхідність поширення традицій культурного дозвілля серед всіх верств населення міста, залучення містян до публічних просторів – місць проведення масових заходів. Вивчення зародження концепції «urban health» на прикладі великого міста в умовах швидких темпів урбанізації є також ключовою метою статті.

Спеціального дослідження, присвяченого формуванню дозвілля жителів Харкова в дискурсі збереження та підтримання фізичного і психічного здоров'я, немає. Започаткував вивчення історичного аспекту концепції «urban health» в Харкові І.Ю. Робак, висвітливши питання впливу санітарного розвитку міста на рівень захворюваності та смертності його жителів, причини поширення соціальних захворювань (Робак, 2007; Робак, 2009).

Дослідниця А.О. Боженко поєднала урбаністичний підхід (розгляд формування міського простору) та антропологічний підхід (дослідження поведінки мешканців міста) в аналізі благоустрою міста, формуванні «міського способу життя», ключовою складовою частиною якого було дозвілля (Боженко, 2018).

У наукових працях В.А. Алькова детально розглянуто організацію дозвілля мешканців Харкова на початку XX ст., зроблено акцент на актуальності «культурного розвитку народу», в тому числі через культурні заходи, доступні всім верствам населення (в першу чергу, незаможним та неписьменним робітникам, жителям околиць міста) (Альков, 2012; Альков, 2013).

Джерелом дослідження виступили міська преса Харкова, переважно газети «Южный край» та «Утро», які детально висвітлювали не тільки події, а й ставлення харківської спільноти до необхідності розвитку культури дозвілля як складової частини збереження фізичного та духовного здоров'я мешканців міста. Місцева преса, на наш погляд, виступила унікальним історичним джерелом, що безпосередньо віддзеркалювала не тільки повсякдення жителів міста, а й рефлексії різних верств населення щодо культурних подій, які відбулися в місті, висвітлювала потреби містян щодо формування комфортного міського середовища. Жодне інше джерело не зберегло таку

повну та змістовну інформацію про зародження та подальший розвиток ідей «харьковців» щодо «міського здоров'я» та ролі культурного дозвілля в його формуванні.

Роль публічного простору Харкова у формуванні традицій організації «здорового» дозвілля містян. Дозвілля «харьковців» на початку XX століття залежало від місця їх проживання та соціального статусу: різниця між центром міста та околицями була величезною. Прискорені темпи урбанізації Харкова розширили його кордони за рахунок включення околиць до складу міста: Іванівки, Клочків, Журавльовки, Гончарівки, Москалівки, Холодної Гори, Лисої Гори, Панасівки тощо), що обумовило значний контраст між рівнем благоустрою територій, рівнем культурних потреб, способом повсякдення жителів центру та околиць.

Центр міста, який був представлений переважно інтелігенцією, верствами заможних жителів міста, на початку XX століття мав сформовані традиції проведення свят та вихідних. Матеріали преси свідчать про значний вибір заходів, які мала можливість відвідати харківська публіка. Провідним центром культурного життя з весни до осені були парки та сади, благоустрій яких міська влада вважала пріоритетом в розвитку публічних архітектурних просторів, які мали б стати зонами «тяжіння» населення. Паркові зони вважалися тим публічним простором, який був призначений для проведення вільного часу всіх категорій населення, отже, в них мали бути створені умови для розваг, «культурного дозвілля», «об'єднання» жителів Харкова.

На початку XX століття парки та сади в Харкові були приватними, вони пропанували організацію дозвілля на комерційній основі (Сад «Буфф», Сад «Баварія», Сад «Тіволі», Сад зібрання прикажчиків, Літній сад комерційного клубу).

У літній період насичена культурна програма була в Саду зібрання прикажчиків: виступи військового оркестру, демонстрації кінематографу, спектаклі російського драматичного театру (режисер С. Корсаков) та українського – (режисери І. Горський та Г. Розумовський) у літньому відкритому театрі.

Отже, для членів зібрання (700 осіб) та їх родин були запроваджені цікаві розваги. У 1908 році клуб заплатив 5000 карбованців на утримання та благоустрій Саду. Для сторонньої публіки була призначена доступна плата за вхід – 25 копійок для дорослих та 15 копійок для дітей (Утро, 4 травня 1909 р.).

Заможні «харьковці» активно відвідували Сад зібрання прикажчиків й через танцювальні програми та фейерверки. Так, на Трійцю в 1909 р. в Саду було дуже багато відвідувачів. «В театрі йшла постановка «Нахмарило», а після вистави

виступав малоросійський хор. Публіка аплодувала виступу акторів. Великий інтерес викликали картини сінематографу. В саду на естраді грав військовий оркестр під управлінням В. Катанського. Гру музикантів високо оцінювали відвідувачі та гучно аплодували» (Утро, 19 травня 1909 р.). «На сцені літнього театру виступає малоросійська трупа під проводом Саксаганського та має великий успіх глядачів» (Утро, 3 травня 1911 р.).

Із початку травня 1909 р. Літній Сад комерційного клубу приваблював багато харківської публіки, чому сприяла відмінна погода. Оркестр під управлінням Черкацького виконував п'єси легкого жанру, які були до вподоби харків'янам. Концертні відділення чергувалися з картинами кінематографу. «Розваги були для усіх, хто бажав гуляти на свіжому чистому повітрі та при цьому ще й послухати музику, та переглянути кіно» (Утро, 10 травня 1909 р.).

Прекрасним місцем для прогулянок був і Університетський сад. Жителів міста приваблювала в ньому можливість подивитися на тварин. Харківські журналісти відмічали, що пташник товариства акліматизації в Університетському саду активно відвідувався харківською публікою. На свята та вихідні його відвідувало понад тисячу осіб, в будній день – до ста відвідувачів. У 1909 р. пташник поповнився молодого левицею. Для публіки відкрито було акваріум. «Харьковці» через газету намагалися звернути увагу керівництва на вкрай недопустимий стан клітки для вовків та необхідність заповнити водою штучне озеро у вольєрі для качок, лебедів та лелек (Утро, 6 жовтня 1911р.).

Влада Харкова, розуміючи необхідність створення міського публічного простору, заявила про створення міського парку: місце для нього було відведено наприкінці вулиці Сумської, а урочище відкриття було заплановано на весну 1911 р. Хоча вже з 1909 р. багато містян вже гуляло в парку, де було облаштовано літні павільйони для продажу молока, фруктових вод, холодних закусок (Утро, 5 квітня 1909 р.).

Відкриття трамвайного руху до міського парку 7 квітня 1911 р. в рази збільшило кількість його відвідувачів. Сучасники свідчили, що трамвайні вагони були забиті, а ввечері їхали переважно інтелігенти, мешканці районів вулиць Пушкінської та Сумської. Весною 1911 р. парк було розчищено, встановлено 200 нових дерев'яних лавок із спинками. На другий день Пасхи в 1911 р. в парку було відкрито буфет, а також дитячий майданчик для ігор. Гранітом було замощена дорога до трамвайної зупинки. Алеї парку було посипано піском (Утро, 8 квітня 1911 р.).

Парк користувався великою популярністю, однак в ньому не було організовано культурних програм (як, наприклад, в платних садах

зібрання прикажчиків та комерційного клубу). Тому мешканці Харкова звернулися до міської влади з проханням вирішити дане питання. Так, в грудні 1911 р. в губернську управу було подано заяву за підписом 100 жителів міста про необхідність облаштування в міському парку достатньої кількості лавочок та організації одного чи двох оркестрів. Просили за вхід до парку збирати по 2 копійки, що дозволило б організувати музику та благоустрій парку (Утро, 18 грудня 1911 р.).

Безкоштовний вхід до парку, на жаль, приваблював маргіналів, які поводитися себе недостойно та псували майно. На шпальтах харківських газет регулярно з'являлися статті про такі неподобства. Так, буквально через декілька днів після відкриття міського парку в травні 1911 було надруковано, що «відвідувачі коять потворні вчинки: підпалили хвою, яку зібрали двірники, – згоріло декілька дерев. Зламали маківку дорогої ялинки рідкою породи, яку подарували парку меценати. На алеях парку вже багато понівечених лавок» (Утро, 11 травня, 1911 р.).

Харківська влада багато уваги приділяла розвитку парків, благоустрою скверів, озелененню міста. Загальний нагляд за парками та скверами належав так званій садовій комісії, яка складалась з гласних міської думи.

Садова комісія обирала опікунів скверів, до яких входили мешканці прилеглих до них районів. Слід відзначити, що завдяки міському управлінню Миколаївський, Театральний, Скобелевський та Павловський сквери мали доглянутий вид і були доступні для відпочинку жителів Харкова.

Члени садової комісії через газети зверталися до жителів міста і зазначали, що у них опускаються руки від дикості та некультурності деяких харків'ян. Дерева ламаються, а квіти, висаджені на клумбах, автоматично розкрадаються. Так, за одну ніч в Павловському сквері, весною 1909 р. було викрадено 39 кущів герані. «Поліцейські не можуть постійно чергувати біля клумб, необхідно щоб самі містяни зберігали й охороняли зелені насадження свого міста!» – писали опікуни парків. Зазначалося, що батьки дітей дозволяють їм гратися не тільки на дитячих майданчиках, але й на клумбах, що призводить до знищення останніх (Утро, 6 червня, 1911 р.).

Однак «харьковці» залишалися байдужими до прохань, тому в парках запроваджувалося цілодобове чергування. Наприклад, із грудня 1911 р. ввелися денні та нічні зміни чергування охоронців «Миколаївського міського парку з метою попередити вирубку дерев та розкрадання майна» (Утро, 8 грудня 1911 р.).

Сади та парки стали місцем організації дитячого дозвілля. У пресі регулярно зазначалось, що Харків відноситься до числа міст з найгіршими умовами проживання дітей. У місті були відсутні

дитячі садки, ігрові майданчики. Діти були вимушені гратися на вулиці та міських бульварах, іноді в шкільних і приватних садочках. Кореспонденти наголошували на необхідності дітям проводити багато часу на свіжому повітрі, гратися в рухливі ігри. Тому звертали увагу громадськості та батьків на потребу організації дозвілля дітей в парках та садах міста.

Одним із перших масових заходів для дітей в Харкові було Дитяче свято – благодійний захід на користь вищих жіночих курсів на початку травня 1909 року. Незважаючи на холодну погоду, діти були абсолютно у захваті, бо організатори доклали багато зусиль, щоб свято пройшло з успіхом. Малюки мали змогу кататися верхи на завітчаних поні, віслюках, в кареті, запряженій биком. Великим попитом користувалися каруселі. Багато радості малечі подарували танці, які були організовані педагогом та об'єднали маленьких харків'ян з усіх кутчків міста у велику команду. Діти з радістю брали участь у колективних іграх та командних змаганнях, які викликали непідробне захоплення.

Після закінчення балу діти не хотіли розходитися та благали батьків погуляти в саду ще. В огляді заходу в газеті зазначалося, що в Харкові вперше було організовано таке свято саме для дітей, які завжди обходилися увагою. Організатори були впевнені, що понад 3 тисячі маленьких харків'ян назавжди запам'ятають ці фантастичні емоції. І хоча вхід коштував 15 копійок, організатори заробили 1500 карбованців на благодійність (Утро, 10 травня 1909 р.).

Значну увагу приділяли дитячим іграм та гімнастиці під керівництвом досвідченого тренера в саду зібрання прикажчиків (Утро, 19 травня 1909 р.).

Влада докладала зусиль до формування традиції міських культурних масових заходів, підготовка та проведення яких детально висвітлювалися в пресі з метою залучити якомога більшу кількість відвідувачів. Так, 17 травня 1909 р. в Університетському саду було влаштовано грандіозне народне гуляння, дитяче свято та розіграш лотереї, збори від якої планувалося передати на потреби нужденних студентів університету. У лотереї розіграні були теля, столовий сервіз та маса цікавих «закордонних речей».

Для розваги публіки виступав студентський хор, спортивне товариство «Сокіл» з програмою акробатичних та силових вправ групами спортсменів. Бажаючи показати свої вміння на трапеціях поряд із спортсменами. Вдалі виступи аматорів викликали бурю аплодисментів у публіки.

Під час гуляння виступало 5 військових оркестрів музики. На естраді бажаючи могли танцювати під популярні мелодії. Було облаштовано призовий стовп, зверху якого прикріпили дзвоник.

Тому, хто зміг би видертися на стовп та подзвонити в дзвоник, планувалося подарувати призи – самовар та годинник. Стовп з призами викликав багато інтересу, однак підкорити його не могли, тому що половина стовпу була намазана салом. Коли було ясно, що завдання неможливо виконати, за допомогою піску вирішили почистити стовп від сала. Після чого його підкорив хлопець, який став щасливим володарем годинника.

Велика увага була приділена дитячій програмі: організовані танці на спеціально облаштованому дитячому танцювальному майданчику, командні дитячі ігри проводились під керівництвом лікаря Малащенко. За невисоку плату діти могли покататися на святково вдягнених тваринах: поні, віслюках. Працювали дитячі каруселі.

Вхід на свято був платний, але ціна була доступною: для дорослих квиток коштував 20 копійок, для дітей – 10.

Гуляння відвідало 25.000 харків'ян. Прибуток від заходу становив 15000 карбованців, які були передані на благодійність.

Відмінною рисою народного гуляння була присутність на заході харківського губернатора та інших представників влади. Губернатор проводив розіграш лотереї та був в парку з ранку до пізньої ночі. Таким чином чиновники намагалися залучати жителів міста до створення нової форми дозвілля в місті, пропагувати нові цінності культурного життя.

Реклама свята в пресі, тяжіння харківської публіки до нечастих культурно-масових заходів викликали ажіотаж в Університетському саду: «Публіки було так багато, що вона заповнила не тільки алеї Університетського саду, а й витоптала всі газони». Організатори не були підготовлені до такої кількості гостей, про що свідчить той факт, що в буфеті, де продавалися закуски та прохолодні напої, товар закінчився дуже швидко (Утро, 19 травня, 1909 р.).

Отже, садово-паркові зони Харкова «були центром дозвілля, «святковим місцем», та виконували роль «консолідації міської спільноти» (Боженко, 2018: 12).

Значною культурною подією в травні 1909 року в Харкові стало проведення іншого масового заходу – свята весни, яке організовувало товариство електротехніків та товариство сільського господарства на харківському іподромі. 24 травня з третьої години пополудні харків'яни «на власних екіпажах, на візниках, на ваньках, в автомобілях» почали з'їжджати на іподром. Сучасники відмічали грандіозну роботу художників, які змогли декорувати таку велику архітектурну споруду: трибуни були перевиті зеленню та прикрашені різнокольоровими прапорами.

Свято почалося з урочистої ходи під аплодисменти публіки: процесію очолювали три

вершники в костюмах козаків, за ними слідувала рожева колісниця «Емблема весни», разом із «весною» в рожевому костюмі. Далі на великій повозці, запряжений волами, їхала «Емблема» товариства сільського господарства, також на ній сиділи косарі, жінці в українських костюмах. Хор виконував українські народні пісні.

Слідом за емблемою товариства сільського господарства везли емблему товариства електротехніків: «солідна дама» в тілі, за задумкою авторів, мала зображати безпосередньо електротехніку (за відгуками в пресі дана алегорія залишилася незрозумілою для глядачів).

Наступними проїхала руська трійка, віз із українськими жінками в народних костюмах, провели верблюдов. Ходу продовжили харківські гімназисти та приватні екіпажі харків'ян. Фурор викликали екіпажі, прикрашені ірисами, конваліями (в білому екіпажі з конваліями та ромашками сиділи дами в білих нарядних сукнях). Найбільший захват публіки викликав дитячий екіпаж, запряжений маленьким віслюком.

За кінними екіпажами прослідувала процесія з чотирьох автомобілів. Потім настала черга велосипедистів, серед яких увагу глядачів притягла єдина жінка на велосипеді, яка зовсім не відставала від чоловіків. Ходу завершив виступ мотоциклістів. Через бурні овації публіки ходу повторили ще раз.

Під час антракту можна було придбати квіти та працював буфет. Після антракту виступали хлопці-гімназисти з програмою гімнастичних вправ, далі був виступ членів гімнастичного товариства, французька боротьба та змагання в бігу на 1 та 1,5 версти, які також дуже зацікавили публіку. Наприкінці вечора були вручені премії за найкраще оформлення екіпажів.

Під час свята виступали три оркестри, які по черзі виконували улюблені композиції. Свято знімалося для кінематографу та знімали процесію професійні фотографи та фотографи аматори (Утро, 26 травня 1909 р.).

У газетах писали, що перший досвід проведення в місті свята за зразком закордонних слід вважати вдалим. Зазначалося, що в майбутньому слід залучати більше учасників, ціну квитків зробити більш доступною для харків'ян. Але в цілому автори відгуків визнавали, що в харківському суспільстві люди практично не вміють проводити вільний час, веселитися, тому так багато похмурних обличч (Утро, 26 травня 1909 р.; Южний край, 26 травня 1909 р.).

Масові гуляння «харьковців» в травні 1909 р. багато обговорювалися в місті, їх резонанс був дуже значним. Досвід масових заходів показував прагнення жителів міста проводити свій вільний час культурно брати участь в концертах, розвагах, вчив благодійності.

Становлення традицій «культурного дозвілля» мешканців Харкова

В осінньо-зимовий період мешканці Харкова також мали змогу проводити з користю вільний час, беручи участь в різноманітних цікавих заходах, які організовувалися в місті. Хоча в пресі часто лунали заклики до влади розширити кількість приміщень для публічних заходів, яких відверто бракувало.

Великим попитом користувалися наукові та науково-популярні лекції, які читали викладачі вищих учбових закладів Харкова, фахівці в різних галузях. Зазвичай вони проводились в аудиторіях університету або в залі міської публічної бібліотеки і збирали глядачів різних верств населення. Так, наприклад, 3 жовтня 1909 р. в хімічній аудиторії університету відбувся «хімічний семінар», який провів проф. Ю. Коршунов, який ознайомив присутніх з новітніми хімічними теоріями, досягненнями хімічної науки. Вся аудиторія була заповнена молоддю обох статей, студентства міста (Утро, 6 жовтня 1911 р.).

У листопаді 1911 р. лекція А. Покровського в актовій залі університету на тему «Мистецтво первісних людей» збрала багато глядачів, переважно молодь міста. Плата за вхід дозволила зібрати кошти на допомогу нужденним учням II школи харківського товариства писемності (Утро, 18 листопада 1911 р.).

18 листопада 1911 р. в залі бібліотеки відбулася лекція мандрівниці А. Корсіні, яка колоритно і цікаво розповідала про подорож Єгиптом. Розповідь супроводжувалася демонстрацією унікальних фотографій пам'яток культури Давнього Єгипту та фотографіями сучасних міст та сіл країни. Розповідь про давні храми, сфінксів, піраміди доповнювалася легендами та міфами єгипетської цивілізації. Публіка переривала розповідь довгими оваціями. Зала була переповнена публікою (Утро, 19 листопада, 1911 р.).

Зазвичай лекції читали безкоштовно, а зароблені гроші за продаж квитків передавали на благодійні заходи.

Харків на початку XX століття можна було назвати студентським містом, і для даної категорії населення проводилися спеціальні заходи. «Коли кількість студентів університету рахувалась сотнями, тоді в місті проводилися загально-студентські вечори, а зараз, коли студентів рахують в місті тисячами, один загальний вечір не може всіх об'єднати». Кількість студентських вечорів постійно зростала. «В 1909 р. курсові старости скоротили кількість вечорів, якщо в минулі роки їх проводилося по 20-25 на рік, в 1909 було проведено до 10». 12 жовтня 1909 р. відбувся перший студентський вечір в оперному театрі для студентів природничих наук. Було поставлено оперу «Тоска», після якої було організовано танці та благодійний базар (Утро, 10 жовтня 1911 р.).

Поліетнічність Харкова також відбилась на організації дозвілля мешканців міста: етнічні спільноти регулярно проводили національні культурні заходи.

Так, 9 грудня в залах Комерційного клубу відбувся грузинський вечір за участю грузинського композитора К. Поцхверашвілі. Кошти були направлені на утримання бідних студентів-грузинів Харківського університету. Програма вечора складалась з опери «Підступна Тамара» та виступу хору студентів-грузин під акомпанемент грузинського оркестру під керівництвом К. Поцхверашвілі. Хор виконав чотирьох-голосні грузинські народні пісні. Наприкінці вечора були показані народні національні танці на естраді (Южний край, 2 грудня 1909 р.).

Вечір караїмів проводився в листопаді 1911 р. Харківське караїмське благодійне товариство запрошувало до театру зібрання прикажчиків на щорічний вечір. Була показана вистава – комедія «Звідки сир-бор загорівся». Після вистави продовжили вечір національні танці та благодійний базар. Гроші, виручені з продажу національних караїмських блюд та солодоців, планувалося передати на лікування студентів – караїмів. Національний культурний вечір караїмів користувався інтересом у мешканців Харкова (Утро, 20 листопада 1911 р.).

У листопаді 1911 р. також харків'яни запрошувалися на виставу польською мовою («Легко-важна сестра») до «Польського будинку».

Значною популярністю мешканців Харкова користувалися українські культурні вечори, білети на які миттєво розкуповувалися. Наприклад, Український музикально-танцювальний вечір планувалося провести 3 грудня 1911 р. в приміщенні громадської бібліотеки. Через газету запрошували всіх бажаючих. Збори від проведення заходу планувалося передати на рахунок бібліотеки.

Концертне відділення складалося із творів українських композиторів Лисенка, Заремби, Стеценка, Сокальського. Виконував пісні чоловічий хор заводу Гельферих – Саде. Після музичного виступу вечір продовжило танцювальне відділення – з гопак-ом та «метелицею». Працював буфет – у вигляді української пічки. Багато гостей були в національних костюмах (Утро, 20 листопада 1911 р.).

Заняття спортом та відвідання спортивних змагань поступово займали також важливе місце в дозвіллі жителів міста на початку XX століття. Наприклад, щонеділі в цирку Муссурі проводився ранок гімнастичного товариства. Цирк був повністю заповнений глядачам, які гучно аплодували спортсменам. Починали спортсмени виступ з парадної ходи – понад 150 учасників стрічкою перебудовувалися в різні фігури. Далі були вправи на брусах, турніках, різних знаряддях. Виступи закінчувалися змаганнями у боротьбі (Утро, 20 жовтня 1911 р.).

Дозвілля околиць Харкова: культура маргінальних районів vs формування традицій здорового тверезого способу життя.

Культурне життя околиць міста, населених переважно робітничим класом – вихідцями з сільських регіонів у першому – другому поколінні, значно відрізнялося від дозвілля мешканців в центральній частині міста. За згадками сучасників, вільний час у віддалених районах проводили за чаркою в шинках, грою в карти або просто гуляли вулицями. Брак доступного транспортного сполучення із центром мінімізував залучення населення окраїн міста до культурного проведення дозвілля, участі в народних гуляннях, відвідання парків, театрів, виставок. Тому новини про певні зміни в традиціях околиць попадали на сторінки газет. Наприклад, було надруковано інформацію про організацію футбольних змагань на Журавлівці. «Молодь Журавлівки настільки захоплена даною грою, що збираються на змагання команд, забувши про пусте проведення часу на вулицях». Жителі відмітили, що з появою футболу значно скоротилося вуличне гуляння молоді на свята та вихідні, що призводило до бійок, сварок, алкоголізму. Автори статті вказували, що «спорт вплинув на дозвілля околиці, де зазвичай вільний час проводять в пивних та закусочних» (Утро, 14 травня 1911).

Культурне просвітництво розглядалося харківською спільнотою також як значний крок до подолання алкоголізму, інших соціальних хворіб у віддалених районах міста. Значну роль у цій справі відводилася популяризації книг та розвитку бібліотечної справи. Наприклад, перша читальня – бібліотека імені М. Некрасова на Москалівці – була відкрита в 1908 р. і за рік обслужила понад 1.000 читачів, які відносилися до найбільш бідних верств населення. Читачі могли користуватися книжками безкоштовно. Робітники бібліотеки також працювали на благодійній основі. Джерелом поповнення книжкового фонду бібліотеки було проведення спектаклів, виставок, на які запрошувалися жителі міста, щоб допомогти цій благородній справі (Утро, 16 жовтня 1911 р.).

Висновки. Таким чином, урбанізаційні процеси в Харкові актуалізували проблему розвитку культури дозвілля серед мешканців міста як запоруки збереження фізичного та духовного здоров'я. Були зроблені кроки з розширення мережі паркових зон, організації масових культурних заходів для різних категорій населення, залучення харків'ян до участі в них. Харківські активісти в співпраці із міською владою популяризували спорт, музику, танці, театральне мистецтво, кінематограф, відвідання лекцій та бібліотек як напрями проведення вільного часу. Залучення містян до даних заходів залежало від їх соціального стану та місця проживання. На жаль, серед незаможних неосвічених жителів окраїн

провідною формою дозвілля залишалося зловживання алкоголю в дешевих питних закладах, що призводило до сварок, бійок, травмувань та криміналу. Піднесення освітнього та культурного

рівня, розширення мережі публічних просторів, пропаганда здорового способу життя визначалися провідними напрямками формування «urban health» в Харкові на початку ХХ століття.

Література:

1. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок ХVIII ст. – 1916 р.). Харків : ХДМУ, 2007. 346 с.
2. Робак І.Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (ХVIII ст. – початок ХХ ст.) : дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2009. 438 с.
3. Альков В.А. Харків наприкінці ХІХ – початку ХХ століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації : автореферат дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2012. 20 с.
4. Альков В.А. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2013. № 1088. С. 30–38.
5. Боженко А.О. Формування міського способу життя у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (на матеріалах м. Харкова) : автореферат дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2018. 23 с.
6. Южний край. Періодичне видання. Харків, 1909–1911.
7. Утро. Періодичне видання. Харків, 1909–1911.

References:

1. Robak, I. (2007). Orhanizatsiia okhorony zdorovia v Kharkovi za imperskoi doby (pochatok XVIII st. – 1916 r.) [The organization of health care in Kharkov during the imperial era (early XVIII century - 1916)]. Kharkiv : XDMU, 346 p. [in Ukrainian].
2. Robak I. (2009). Istorychni umovy orhanizatsii ta spetsyfika rozvytku okhorony zdorovia v Kharkovi (XVIII st. – pochatok KhKh st.). Dys. ... d-ra ist. nauk. Kyiv, 438 p. [in Ukrainian].
3. Alkov V. (2012). Kharkiv naprykintsi KhIKh – pochatku KhKh stolittia: dozvillia miskykh meshkantsiv v umovakh modernizatsii. Avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk. Kharkiv, 20 p. [in Ukrainian].
4. Alkov V. (2013). Transformatsiia kharkivskoho klubnoho dozvillia v umovakh modernizatsiinykh peretvoren druhoi polovyny KhIKh – pochatku KhKh st. // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. # 1088. pp. 30-38. [in Ukrainian].
5. Bozhenko A. (2018). Formuvannia miskoho sposobu zhyttia u druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKh stolittia (na materialakh m. Kharkova). Avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk. Kharkiv, 23 p. [in Ukrainian].
6. Yuzhnyi krai. Periodychne vydannia. Kharkiv, 1909-1911.
7. Utro. Periodychne vydannia. Kharkiv, 1909-1911.

Стаття надійшла до редакції 04.01.2022
The article was received 04 January 2022

УДК 930.1(477) :94(100) «1939/1945»:341.485 (411.16)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-11>

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОКОСТУ

Рижева Надія Олександрівна,
*докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри історії
Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського
ryzheva.nadiya@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8379-4325*

Сугацька Наталія Василівна,
*кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри гуманітарних дисциплін
Миколаївського інституту права
Національного університету
«Одеська юридична академія»
sugatska@ukr.net
orcid.org/0000-0001-7252-0724*

Мета дослідження – проаналізувати певне коло науково-джерельних розвідок та охарактеризувати етапи, напрямки і підходи дослідження Голокосту у вітчизняній історіографії. Сучасне наукове поле за визначеною проблематикою включає досить вагомий різноплановий доробок. Авторки цієї розвідки не ставили за мету охопити весь її потенціал і сконцентрували свою увагу на тих роботах, що представляють, на їхній погляд, певне заглиблення в тематичну площину. У процесі опрацювання історіографічних розробок зверталася увага на роботи, що формують загальноукраїнське науково-джерельне поле, із акцентуванням на дослідженнях регіональної специфіки Голокосту на Півдні України.

Методи: роботу виконано в контексті проблемно-тематичної історіографії, використано методи аналізу та синтезу, що дозволило здійснити певну систематизацію історико-наукових розробок. Порівняльно-історичний метод сприяв виявленню закономірностей та специфічних регіональних особливостей теми. Комплексно застосовано й загальнонаукові методи, аналітичний, статистичний, логічний та інші.

Результати. Об'єктивне дослідження українськими науковцями подій Голокосту відбувається на засадах визначення їх наслідків та уроків загальнолюдського значення. У сучасному науковому доробку виразно кристалізується сутність нацистського геноциду щодо єврейського населення як одного із найганебніших явищ у цивілізаційній історії. Повноцінне знання реальних подій Голокосту та усвідомлення їх трагічних наслідків мають слугувати попередженням і стимулом для унеможливлення відродження таких явищ у перспективі.

Висновки. У вітчизняній історіографії аналіз репресивної політики окупантів, спрямованої на винищення єврейського населення в період Другої світової війни, дозволяє формувати як багатовекторний погляд на розвиток новітньої історії України, так й визначити трагічні події Голокосту за регіональними реаліями. Створене в Україні за тематикою дослідження історико-наукове поле обіймає значний потенціал для продовження напрацювань у майбутньому.

Ключові слова: історичне джерело, класифікація, методологічні підходи, наукові розробки, монографії, дисертаційні роботи, регіональна історія.

MODERN UKRAINIAN HOLOCAUST HISTORIOGRAPHY

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the History Department
V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
ryzheva.nadiya@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8379-4325*

Sugatska Nataliia Vasylivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Humanities,
Mykolaiv Institute of Law of the National University
"Odessa Law Academy"
sugatska@ukr.net
orcid.org/0000-0001-7252-0724*

The purpose of the study is to analyze a range of scientific and source research and describe the stages, directions and approaches to the study of the Holocaust in national historiography.

The modern scientific field on the issue includes a significant number of diverse achievements.

The authors of the study did not aim to cover its full potential and focused their attention on those works that represent, in our opinion, a certain deepening into the thematic plane. In the process of elaborating historiographical developments, attention was paid to the works that form the all-Ukrainian source-scientific field with an emphasis on studies of the regional specifics of the Holocaust in the South of Ukraine.

Methods: the work was performed in the context of problem-thematic historiography, methods of analysis and synthesis were used, which allowed to carry out a certain systematization of historical and scientific developments. The comparative-historical method helped to identify patterns and specific regional features of the topic. General scientific methods, analytical, statistical, logical and others are also comprehensively applied.

Results. An objective study of Holocaust events by Ukrainian scholars is based on the determination of their consequences and lessons of universal significance. The essence of the Nazi genocide against the Jewish population as one of the most shameful phenomena in the history of civilization is clearly crystallized in modern scientific work. Full knowledge of the real events of the Holocaust and awareness of their tragic consequences should serve as a warning and incentive to prevent the revival of such phenomena in the future.

Conclusions. In domestic historiography, the analysis of the occupiers' repressive policies aimed at the extermination of the Jewish population during World War II allows us to form a multi-vector view of the recent history of Ukraine and identify the tragic events of the Holocaust by regional realities. The historical and scientific field created in Ukraine about the research has considerable potential for further research in the future.

Key words: historical source, classification, methodological approaches, scientific developments, monographs, dissertations, regional history.

Вступ.

Науково-дослідний простір історичної науки України неможливо уявити без усвідомлення найбільш складних за наслідками подій, що стали реаліями Другої Світової війни – нацистський геноцид щодо єврейського населення Європи. Саме тому сучасні алгоритми історіографічних розробок збереження історичної пам'яті Голокосту визнаються *актуальними* та стають важливими дороговказами для всього людства: по-перше, застереженням про надзвичайно коротку відстань, що може спрямувати суспільство, навіть те, що декларує демократичні гасла до геноциду, по-друге, переконливим заклик до об'єднання та протидії до нього.

Мета – аналіз історіографічного доробку українських науковців за вузловими акцентами подій Голокосту. Руйнація стереотипів історичного минулого, які склалися протягом десятиліть,

сприяла критичному переосмисленню науковцями накопиченого раніше матеріалу в доволі розлогих за змістом та напрямками наукових доробках з проблем Голокосту в певних регіонах України. Наявні в наш час здобутки дозволяють здійснити їх певну систематизацію та показати ті напрями, що потребують поглибленого вивчення в майбутньому. У відповідності до сучасного розуміння *методології дослідження*, що сформувалася з метою теоретичного забезпечення ефективності проведення в рамках історичної науки досліджень, авторки представлені розвідки визначили принципи та методи історіографічного пізнання. За акцентами проблемно-тематичної історіографії використано методи аналізу та синтезу, що дозволило систематизувати певне коло сучасних історико-наукових розробок. Виявленню закономірностей та специфічних особливостей регіональної тематики сприяв порівняльно-історичний

метод, застосовувалися й загальнонаукові методи, а саме аналітичний, статистичний, логічний та інші. У представленій статті *логіка дослідження* історіографічного матеріалу побудована за принципами комплексності джерел та історизму. З точки зору історіографії, кожна нова праця з історії Голокосту (монографії, статті, дисертаційні дослідження та інше) є певним знанням про розвиток української історичної науки. Історіографічні напрацювання концентрують конкретні результати та відповідні доробки дослідницької діяльності історика або групи істориків.

Розділ 1. Визначення змістовних акцентів історіографічної проблематики

Формування історіографічної проблематики, пов'язаної з трагедією європейського єврейства в часи Другої світової війни, почалося в 40-х роках ХХ ст. У наш час об'єктивне висвітлення всього комплексу наявних архівних джерел та матеріалів не втратило актуальності та набуло безперервного характеру. Чисельна вагомість праць, які безпосередньо чи побіжно висвітлюють проблему нацистського геноциду щодо єврейського населення Європи (українських євреїв у тому числі), має певну систематизацію як за тематикою, так й за хронологією дослідження.

В Україні історіографічні напрацювання здебільшого поділяються на наступні групи: зарубіжна історіографія, радянська історіографія 40–80-х рр. ХХ ст., дослідження істориків діаспори, сучасна українська історіографія. У поданій статті провідні акценти надаються сучасним науковим дослідженням із наголосом на регіональний контекст.

Активне дослідження історії Голокосту в Україні розпочалося в 90-ті рр. ХХ ст. На першому етапі (1991–1996 рр.) йшов процес пошуку джерельного матеріалу та визначення певних наукових акцентів (Коваль, 1991; Левітас, Шимановський, 1991; Попович, 1994: 160–164). Дослідники намагалися ввести в науковий обіг максимальну кількість документальних матеріалів, які були доступними на той період. У перших розвідках помітне відчуття певної емоційної шокваності авторів від фактів і документів, що були ними віднайдені під час роботи над темою. Дослідників хвилювало питання, чому стало можливим масове знищення єврейського населення?

Науково-дослідне поле України у цей час розширюється публікаціями документальних та мемуарних матеріалів про події, пов'язані з нацистським геноцидом по відношенню до єврейського населення. Етапним явищем у науковому та суспільному житті стало перше вітчизняне видання «Чорної книги» (1991 р.) – збірки свідчень, листів та інших документів тих, хто пережив Голокост. Зауважимо, матеріали до видання було систематизовано та підготовлено в 1944–1946 рр.

упорядниками В. Гроссманом та І. Еренбургом. Проте майже 45 років «Чорна книга» була «невідомою» для широкого кола зацікавлених дослідників СРСР. У видання входять документи та свідчення про реальні події часів нацистської окупації в Україні (Черная книга, 1991).

Джерельно-персоніфікованим доповненням досліджень Голокосту стало трьохтомне видання «Очерки еврейского героизма» (упорядник і редактор С. Авербух), де зібрано матеріали про євреїв – героїв Радянського Союзу та кавалерів ордена Слави, учасників бойових дій, підпільного та партизанського руху (Очерки еврейского героизма, 1995).

У науково-дослідному полі з'являються й книги, що відтворювали реалії Півдня України: збірник документів і матеріалів про єврейське населення на Миколаївщині (Еврейское население на Николаевщине, 1996), спогади одесита Д. Стародинського (Стародинский, 1991). На безумовну увагу заслуговує книга С. Борового, присвячена долі єврейського населення Одеси (Боровой, 1991).

Систематизація джерельних матеріалів супроводжувалася й першими спробами узагальнення та постановки методологічної проблематики, що було зроблено в статтях М. Ковалю «Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.)» (Коваль, 1992: 25–32) та М. Поповича «Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки» (Попович, 1994). Варто звернути увагу на колективне дослідження «Евреи Украины (Краткий очерк истории)» в якому зроблено спробу вписати події Катастрофи в загальний контекст історії єврейського населення України (Горовский, Хонигсман, Найман, Елисаветский, 1995: Частина 2)

У роботах М. Ковалю антиєврейський нацистський геноцид визнається складовою частиною трагічних подій Другої світової війни на території України (Коваль, 1992: 25–32; 1995). Вчений не уникає гострих питань про участь української колаборації в актах масового знищення євреїв та ставлення більшості українців до єврейського населення в часи окупації. Одним із головних прагнень дослідника є розкриття або принаймні визначення «білих плям» у рамках зазначеного історичного періоду. М. Коваль визнає, що становище євреїв у часи окупації було набагато трагічніше, ніж іншого населення. Зокрема, він зазначає: «Необхідно підкреслити, що єврейська Катастрофа є частиною загальної трагедії, яку пережив народ України, що став жертвою нацистських душогубів. Якщо слов'ян, зокрема українців, убивали за політичними ознаками, то євреїв – лише за те, що вони євреї» (Коваль, 1999: 163).

Дослідження з названої проблематики набувають нових форм на другому етапі, який розпочався

в 1997 р. Зокрема, триває процес поглибленого вивчення та узагальнення регіональної тематики. У цьому контексті безумовну увагу заслуговують дослідження: Я. Хонігсмана про долю єврейства на Львівщині та в Західній Україні (Хонігсман, 1998; 2003); Ж. Ковби, в якому аналізується ситуація в Східній Галичині (Ковба, 1998; 2000: 46–48); С. Орлянського про Голокост на Запоріжжі (Орлянський, 1999; 2003). Останній вносить нові акценти до регіональних досліджень подій Голокосту. У його роботах на підставі залучення максимальної кількості джерел різного походження логічно пов'язуються події, що відбувалися в Запорізькому регіоні із загальноукраїнською ситуацією. Крім того, в роботах відбувалося порівняння місцевої специфіки з загальноукраїнськими реаліями Катастрофи.

Події у Бабиному Яру, відомості про українців, які, ризикуючи власним життям, рятували євреїв у період окупації, знайшли відображення в книгах Ф. Левітаса, М. Шимановського (Левитас, Шимановский, 1991), І. Левітаса (Левитас, 2001). У доробку Л. Сушона мовою свідчень та документів відтворено «життя євреїв в Аду» на території Трансністрії (Сушон, 1998). Різні аспекти подій Катастрофи у Криму аналізуються М. Тяглим (Тяглий, 2001: 55–70; 2005: 28–42). Наведені матеріали дозволяють прослідкувати як трагічні події, так й героїзм пересічних громадян України.

У більшості проаналізованих робіт автори наголошували, що Голокост мав трагічний характер у межах усієї України, у той же час певні події в кожному регіоні визначалися своїми особливостями, які потребують окремого дослідження для більш глибокого і всебічного розуміння масштабів та наслідків цього явища.

Особливе місце займають роботи С. Єлисаветського (Єлисаветский, 1998; 2000: 120–124; 2001: 70–75; 2002) основною ідеєю яких є те, що євреї були не тільки жертвами в роки війни, але й брали активну участь у партизанському, підпільному русі та інших проявах руху Опору окупантам. Розглядаються питання про ставлення до євреїв партизан та підпільників.

Розділ 2. Актуалізація наукових розробок Голокосту за сучасною науковою парадигмою

Розширення кола предметної проблематики та залучення до її дослідження нової когорти науковців супроводжувалось певною дискусією щодо рівня аналізу та форми подання матеріалу. На майже цілковиту відсутність нових методологічних підходів у розробці проблематики Голокосту неодноразово звертав увагу С. Орлянський, який стверджував, що «нам катастрофічно не вистачає дослідників, які можуть професійно працювати в різних галузях юдаїки», а через відсутність серйозної наукової школи дослідження в царині Голокосту перебувають під загрозою дилетантизму

та профанації (Орлянський, 2003: 43). Протилежну думку висловлювала І. Погребінська, яка вважала, що «...саме в цій галузі найбільш широко охоплені всі аспекти теми: від історіографічного аналізу, накопичення великого фактичного матеріалу до концептуального осмислення теми. Є всі підстави стверджувати, що за останні роки сформувалася українська школа дослідників ШОА на території нашої країни. Цей науковий напрямок використовує сучасні методологічні підходи і є глибоко інтегрованим у міжнародні дослідження з даної тематики» (Погребінська, 1999: 97). Наявні на той час реалії та перспективи вивчення українськими істориками проблематики Голокосту так оцінював С. Єсельчик: «Прийде час, коли цю роботу буде, в основному, завершено і наша історіографія повинна буде виробити цілісну картину Катастрофи в Україні, яка передбачає високий рівень теоретичних узагальнень» (Єсельчик, 1998: 22). У вказаному контексті певним кроком вперед стали статті кримського дослідника М. Тяглого (Тяглий, 2001: 55–70; 2005: 28–42) про наслідки та ефективність антисемітської пропаганди, яку здійснювала німецька окупаційна влада; роботи А. Подольського щодо рефлексій Голокосту (Подольський, 1998: 86–94; 1999: 26–38).

Кристалізації науково-дослідного поля безумовно сприяли інформаційно-довідкові доробки вітчизняних істориків, серед яких виділимо роботи під редакцією О. Круглова (Єврейський геноцид на Україні в період окупації... 1995; Круглов 1997; Сборник документов и материалов... 2002). Вони стали своєрідною спробою класифікації та узагальнення документального і дослідницького матеріалу. На той час роботи такого рівня визнавалися на пострадянському просторі новачками. Заслугою О. Круглова стає публікація значної кількості нових джерел. Дослідник переклав та обробив 204 німецьких документи, які визнаються надбанням українських дослідників та активно залучаються до роботи.

У другій половині 90-х рр. XX та на початку XXI ст. дослідження визначеної проблематики сягає нового рівня – починаються пошуки форм об'єктивного аналізу та узагальнення матеріалу в дисертаційних роботах науковців України. У 1996 р. А. Подольським захищена дисертаційна робота з проблем Голокосту (Подольський, 1996). Наступне дисертаційне дослідження з цієї тематики здійснив Ф. Левітас. Науковець зробив спробу узагальнити фактичний матеріал з проблем Голокосту в Україні, а також висвітлити участь євреїв у русі Опору (Левітас, 1997). Автор аргументовано доводить, що політика радянського керівництва напередодні та на початку війни не дозволила організувати евакуацію населення і тим самим сприяла розширенню масштабів геноциду.

Фонди Державного архіву Вінницької області стали ґрунтовною основою джерелознавчого аналізу історії Голокосту дослідницею Ф. Винокуровою, що знайшло комплексне відображення у її дисертаційній роботі (Винокурова, 2003). У дослідженні проаналізовано основні положення та напрямки нацистської політики тотального фізичного та психологічного знищення євреїв, організації гетто та робочих таборів, показано різні форми протистояння євреїв окупантам. Зібрані та класифіковані архівні документи кристалізувалися великою кількістю «живих свідчень».

Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. став предметом дисертаційного дослідження Н. Сугацької. Авторка зосереджує увагу на подіях Катастрофи в південній частині рейхскомісаріату Україна та генерал-губернаторства Транснїстрія. Окремий розділ дослідження присвячений питанню відношення населення окупованих територій до антиєврейської політики окупантів (Сугацька, 2006).

На початку ХХІ ст. в українській історіографії зростає інтерес до проблематики, пов'язаної з роллю, місцем, соціальною базою та масштабами колаборації, участю колаборантів у подіях Голокосту та ставленням українського населення до подій масового знищення євреїв. Ці питання довгий час замовчувалися через те, що більшість документів була недоступною для дослідників, та й сама постановка зазначених питань вважалася «незручною» для українських істориків. Аналіз доробку новітньої історіографії у висвітленні проблем колабораціонізму в часи нацистської окупації здійснено в статті О. Марушенка (Марушенко, 2003: 47–62). Автор зазначив, що вказана проблема залишається однією з найскладніших та найменш вивчених у вітчизняній історіографії. Дослідники через недостатність джерельної бази мають певні труднощі у здійсненні об'єктивного аналізу цього непростого явища. Це, в свою чергу, стоїть на заваді до створення повноцінної картини подій Голокосту в Україні.

Звернемо увагу, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у широкому науково-суспільному загалі приходить розуміння того, що об'єктивне, всебічне висвітлення такого складного явища, як Голокост має сприяти зняттю взаємних упереджень та звинувачень між двома народами. Їх історичний шлях *протягом століть* мав як позитивні, так і негативні реалії й відповідно «свою міфологію», від якої варто позбавитись прийдешнім поколінням. За допомогою оприлюднення джерел та об'єктивного аналізу тих подій, що відбувалися в конкретні проміжки часу, потрібно відтворити дійсне історичне поле для майбутніх науково-неупереджених розробок.

Спроби підійти до висвітлення зазначених та інших проблем за новими акцентами здійснено в статтях Ж. Ковби «Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду Другої світової війни» (Ковба, 2000: 46–48), Б. Забарка «Транснїстрія: Боль нашей памяти» (Забарко, 2002), І. Гусева «Ещё раз о спасении детей из гетто Транснїстрии» (Гусев, 2003: 18–21), В. Нахмановича «Проблемы и перспективы украинского Холокостоведения» (Нахманович, 2002: 3–4).

В українському голокостознавстві прискорилося й інтенсивність досліджень регіонального характеру. Події на Миколаївщині та Херсонщині аналізуються у статті І. Шайкіна і М. Зябка про геноцид у єврейських землеробських колоніях Півдня України (Шайкін, Зябло, 1999: 152–186). Великий обсяг фактичного та статистичного матеріалу у цьому регіоні містить стаття С. Єлисаветського «Холокост на Юге Украины (1941–1944 гг.). Николаевская, Херсонская, Запорожская области» (Елисаветский, 2002: 11). Події на Одещині в роки Другої світової війни відтворили М. Якупов та В. Щетников. У монографії вони висвітлюють питання створення гетто і концтаборів нацистами та знищення єврейського населення (Якупов, Щетников, 2004). Певним аспектам участі колаборантів у масовому знищенні єврейського населення присвячена наукова стаття М. Козирєвої (Козирєва, 2002: 153–156). Робляться спроби вписати Катастрофу у загальний контекст подій Другої світової війни на Півдні України. У цьому відношенні варта уваги колективна монографія «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 рр.», в якій окремих розділ присвячено подіям Голокосту (Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни, 2004). Це одна з перших спроб узагальнити документальні матеріали та висвітлити об'єктивну картину трагічних подій у регіоні. На особливу увагу заслуговує колективна праця «Судьбы евреев Николаевщины в период Великой отечественной войны 1941–1945 гг.», один із розділів якої присвячений подіям Голокосту на Миколаївщині. Автор цього розділу В. Шукін не лише детально висвітлює трагічні події в місцях страти євреїв, а й піднімає питання про збереження історичної пам'яті про Голокост (Шукін, 2012: 48–85).

Загалом, перші десятиріччя ХХІ ст. характеризуються як поглибленням вже визначених, так й пошуком нових напрямків дослідження проблематики. У нашій роботі ми акцентуємо на найбільш, на наш погляд, значущій для двох народів історії, а саме – діяльності Праведників народів світу, які в часи нацистської окупації, ризикуючи власним життям, рятували євреїв від смерті. У 2016 році Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» видано довідник за редакцією

І. Щупака, який містить впорядковану інформацію щодо українських Праведників народів світу (Праведники народів світу, 2016). Дослідниками Н. Сугацькою, Л. Ташлай, В. Шукіним створено довідник, що містить історії порятунку євреїв на Миколаївщині, відомості про Праведників, а також спогади євреїв, які пережили Голокост (Праведники народов мира. Праведники Украины. Спасители. Николаевская область, 2021). Трагедія Голокосту крізь призму реальних подій розкривається ще в одному виданні 2021 р. – «Праведники народів світу. Україна» (Юффе, Євсюков, 2021). Наукова кристалізація даної тематики свідчить про безумовну її актуальність у майбутньому.

Висновки.

Отже, відтворена історіографічна картина Голокосту розглядається нами як складова частина загального історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі. В умовах розбудови державності України в науково-дослідному полі набули важливого значення питання всебічного дослідження маловідомих сторінок

історії, пов'язаних із нацистським антиєврейським геноцидом в період Другої світової війни. Вітчизняна історіографія подій Голокосту на території України, за сюжетно-змістовними спрямуваннями, свідчить про увагу істориків до різних аспектів проблеми. Трагічні реалії Голокосту розглядаються в тісному взаємозв'язку з процесом формування багатовекторного погляду на розвиток новітньої історії України. Саме тому відбувається активізація досліджень в цій галузі, що дозволяє передбачати появу найближчим часом нових відкриттів, які поглиблюють наше розуміння теми. Актуалізація таких досліджень обумовлена й нагальною потребою створення ґрунтовних теоретичних праць, в яких розуміння та застосування термінології Голокосту подаватиметься в різних контекстах українській історіографії. Дослідження цієї проблематики є вимогою часу, зважаючи на те, що сучасною історичною наукою в основному опрацьовані методологічні підходи та накопичений досвід роботи з фактичними та джерельними матеріалами.

Література:

1. Боровой С. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. *Историчні зошити*. 1991. № 4. 217 с.
2. Винокурова Ф.А. Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. : дис. ... канд. іст. наук ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2003. 225 с.
3. Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.А., Найман А.Я., Елисаветский С.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Киев : Украинский институт менеджмента и бизнеса, 1995. В 2-х ч. Ч. 2. 272 с.
4. Гусев И. Еще раз о спасении детей из гетто Транснистрии. *Голокост і сучасність. Науково-педагогічний бюлетень Українського Центру вивчення проблем Голокосту*. Київ, 2003. травень-червень (№ 3). С. 18–21.
5. Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944 гг. / авт.-сост. А.И. Круглов. Харьков; Иерусалим, 1995. 291 с.
6. Еврейское население на Николаевщине: Документы и материалы / ред. П.Н. Тригуб. Николаев : Атолл, 1996. 193 с.
7. Екельчик С. Некоторые теоретические проблемы современной историографии Катастрофы. *Еврейское население Юга Украины: Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы*. Харьков; Запорожье, 1998. С. 22–29.
8. Елисаветский С. Полвека забвения. Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1945). Киев, 1998. 399 с.
9. Елисаветский С. Партизанское движение на Украине и отношение к евреям. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье : Диво, 2000. Вып. 4. С. 120–124.
10. Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1990–2000). *Холокост: Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике* : Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Москва : «Пробел – 2000», 2001. С. 70–75.
11. Елисаветский С. Холокост на юге Украины (1941–1944) (Николаевская, Херсонская, Запорожская области). *Голокост і сучасність. Науково-педагогічний бюлетень Українського Центру вивчення проблем Голокосту*. 2002. листопад-грудень (№ 6). С. 11.
12. Забарко Б. Транснистрия: боль нашей памяти. *Зеркало недели*. 2002. 10–17 мая.
13. І. Юффе, О. Євсюков. «Праведники народів світу. Україна». Київ : «Наш Формат», 2021. 392 с.
14. Коваль В.С. Путь к Бабьему Яру. *Историчні зошити*. Киев : Ін-т історії України АН УРСР. 1991. № 5. 55 с.
15. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 25–32.

16. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ : Вища шк., 1995. 194 с.
17. Коваль М.В. Україна крізь віки : у 15 т. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 12 : Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). 336 с.
18. Ковба Ж. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв’язання єврейського питання». Київ : Сфера, 1998. 296 с.
19. Ковба Ж. Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду Другої світової війни. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожжє : Диво, 2000. Вып. 4. С. 46–48.
20. Козирєва М.Е. Участь німецьких колоністів у масовому знищенні єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації. *Шестые Запорожские еврейские чтения*. Запорожжє : Диво, 2002. С. 153–156.
21. Круглов А.И. Нацистский геноцид евреев Украины 1941–1944 : Хроника событий. Харьков, 1997. 216 с.
22. Левитас И.М. Праведники Бабьего Яра. Киев : Еврейский Совет Украины, 2001. 256 с.
23. Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр: Страницы трагедии. Киев : «Слід і Ко», 1991. 55 с.
24. Левітас Ф.Л. Євреї України в роки Другої світової війни : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.05 ; Ін-т національних відносин і політології НАН України. Київ, 1997. 272 с.
25. Марущенко О.В. Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ : Інститут історії НАН України, 2003. Вип. 7. С. 47–62.
26. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) / М.М. Шитюк, М.О. Багмет та ін. Миколаїв : Квіт, 2004. 503 с.
27. Нахманович В. Проблемы и перспективы украинского «Холокостоведения». *Голокост і сучасність. Науково-педагогічний бюлетень Українського Центру вивчення проблем Голокосту*. Київ, 2002. Листопад-грудень (№ 6). С. 3–4.
28. Орлянский С.Ф. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). 1941–1945 гг. Запорожжє, 1999. Вып. 5. 62 с.
29. Орлянский С.Ф. Холокост на Запорожжє. Запорожжє, 2003. 63 с.
30. Очерки еврейского героизма : в 3 т. / сост. – ред. С.Л. Авербух. Київ : Київська єврейська міська громада, 1995. Т.1 . 720 с.; Т. 2. 525 с.; Т. 3. 512 с.
31. Погребінська І. Основні тенденції розвитку сучасної юдаїки в Україні. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожжє : Диво, 1999. Вып. 3. С. 93–101.
32. Подольський А. Євреї України в роки нацистської окупації. Спроба історіографічного аналізу. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ, 1998. Вип. 4. С. 86–94.
33. Подольський А. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії : нові підходи. *Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні*. Київ, 1999. С. 26–38.
34. Подольський А. Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941 – 1944 рр. : дис. ... канд. іст. наук ; Інститут національних відносин і політології. Київ, 1996. 171 с.
35. Попович М. Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 5-8. С. 160–164.
36. Праведники народів мира, Праведники Украины, спасители: Николаевская область / ред.-сост. Н.В. Сугацкая, Л.Б. Ташлай, В.В. Щукин, С.Н. Сугацкий. 2-е изд., исправл. и дополн. Николаев : издатель Шамрай П.Н., 2021. 144 с.
37. Праведники народів світу: довідник / за ред. І.Я. Щупака. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. 224 с.
38. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. Киев : Институт иудаики, 2002. 485 с.
39. Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания. Одесса : ТПП «Хайтех», 1991. 112 с.
40. Сугацька Н.В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук ; Миколаївський держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. Миколаїв, 2006. 189 с.
41. Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). Одесса : РИО АО кинокомпания «Юг», 1998. 230 с.
42. Тяглый М. Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и ее место в системе мероприятий Холокоста. *Холокост: Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Москва : «Пробел – 2000», 2001. С. 55–70.

43. Тяглий М. Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами территориях СССР: историография и методика изучения вопроса. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2005. № 1. С. 28–42.
44. Хонигсман Я.А. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933 – 1945 гг. Львов : Манускрипт, 1998. 350 с.
45. Хонігсман Я.А. Янівське пекло: Короткий нарис Янівського концтабору у Львові. Львів : Манускрипт, 2003. 64 с.
46. Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг. : в 2 т. / пер. с идиш / сост. В. Гроссман, И. Эренбург. Київ : «Оберіг», 1991. 615 с.
47. Шайкин И.М., Зябко М.Н. Нацистский геноцид в еврейских земледельческих колониях Юга Украины. *Очерки по истории Холокоста и Сопротивления в Украине*. Киев : Институт политических и этнонациональных исследований НАНУ 1999. С. 152–186.
48. Щукин В.В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. *Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* / под ред. М. Д. Гольденберга. Николаев : Издатель П.Н. Шамрай, 2012. С. 48–85.
49. Якупов Н.М., Щетников В.П. Подвиг Одессы. Одесса : КП ОГТ, 2004. 231 с.

References:

1. Borovoy S. (1991). Hybel evreiskoho naseleniya Odessy vo vremia fashystskoi okkupatsyy. [The death of the Jewish population of Odessa during the Nazi occupation] *Istorychni zoshyty – Historical information*, 4 [in Russian].
2. Vynokurova F. A. (2003). Fondy Derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti yak dzherelo z istorii doli yevreiv pid chas nimetsko-rumunskoi okupatsii 1941–1944 rr. [Funds of the State Archives of Vinnytsia region as a source on the history of the fate of Jews during Kyiv the German-Romanian occupation of 1941–1944] Candidate's thesis. Kyiv : NAN Ukrainy, In-t ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho [in Ukrainian].
3. Gorovsky F. Ya., Khonigsman Ya. A., Naiman A. Ya., & Elisavetsky S. Ya. (1995). Evrey Ukrayny [Jews of Ukraine]. (Vols. 1-2). Kyiv : Ucraina Institutum Management et Negotia [in Ukrainian].
4. Gusev I. (2003). Eshche raz o spasenyy detei yz hetto Transnystryi [Iterum de liberis e ghetto Transnistri]. *Holocaustum et modernus – Holocaustum et modernus*, 3, 18-21. [in Ukrainian].
5. Kruglov A. I. (1995). Evreiskyi henotsyd na Ukrayne v peryod okkupatsyy v nemetskoj dokumentalystyke 1941–1944 hh [The Jewish Genocide in Ukraine during the Occupation in German Documentaries 1941–1944]. Kharkov ; Yerusalyim, [in Ukrainian].
6. Trigub P. X. (1996). Evreiskoe naselenye na Nykolaevshchynе [Jewish population in Mykolaiv region]. Nikolaev: Atoll [in Ukrainian].
7. Ekelchik S. (1998). Nekotorye teoretycheskiye problemy sovremennoi ystoriyohrafyy Katastrofy. [Some theoretical problems of modern historiography of the Holocaust]. *Evreiskoe naselenye Yuha Ukrayny: Ezhehodnyk. Yssledovaniya, vospomynaniya, dokumenty – Multitudo Judaica Australis Ucrainae: Yearbook. Investigationes, commentaria, documenta – Jewish population of the South of Ukraine: Yearbook. Research, memoirs, documents*, 22–29. Kharkov ; Zaporozhye [in Ukrainian].
8. Elisavetsky S. (1998). Polveka zabveniya. Evrey v dvyzhenyy Soprotivleniya y partyzanskoi borbe v Ukrayne (1941–1945). [Half a Century of Oblivion: Jews in the Resistance Movement and Partisan Struggle in Ukraine (1941–1945)]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Elisavetsky S. (2000). Partyzanskoe dvyzhenie na Ukrayne y otnoshenye k evreiam [Partisan movement in Ukraine and attitude towards Jews]. *Zaporozhskyye evreiskyye chteniya – Zaporizhzhyya Jewish Readings*, 4, 120-124. Zaporozhye: Admirabilis [in Ukrainian].
10. Elisavetsky S., & Burmistrov K. Yu. (2001). Yssledovanye ystoriyy Kholokosta v Ukrayne v ukraynskoi ystoriyohrafyy (1990–2000). [Research of the history of the Holocaust in Ukraine in Ukrainian historiography (1991–2000)] *Kholokost: Doklady na Vosmoi Ezhegodnoi mezhdunarodnoi mezhdystsyplynarnoi konferentsyy po yudayke – Holocaustum. Materyaly Vosmoj Ezhegodnoj Mezhdunarodnoj Mezhdystsyplynarnoi konferentsyy po yudayke*, 70–75, Moskva : «Probel [in Russian].
11. Elisavetsky S. (2002). Xolokost na yuge Ukrayny (1941–1944) (Ny`kolaevskaya, Xersonskaya, Zaporozhskaya oblasti). *Golokost i suchasnist`*. [Holocaustum ad meridiem Ucrainae (1941–1944) (Nikolaev, Khereson, Zaporozhye regiones)]. *Holocaustum et modernus. Scientifica et pedagogica Bulletin Investigationis Holocaustae Ucrainae Centri – Holocaustum et modernus. Scientifica et pedagogica Bulletin Investigationis Holocaustae Ucrainae Centri*, 6, 11 [in Ukrainian].
12. Zabarko B. (2002). Transnystryia: bol nashei pamiaty [Transnistria: the pain of our memory] *Zerkalo nedely-Mirror of the week*, 10–17 maia [in Ukrainian].

13. Ioffe I., Yevsiukov O. (2021). Pravednyky narodiv svitu. Ukraina [Righteous of the peoples of the world. Ukraine]. Kyiv : «Nash Format»
14. Koval V. S. (1991). Put k Babemu Yaru. [Way to Babi Yar. Historical information.] Istorychni zoshyty – Historical information, 5, 55. Kyev : In-t istorii Ukrainy AN URSR [in Ukrainian].
15. Koval M. V. (1992). Natsystskyi henotsyd shchodo yevreiv ta ukrainske naseleattia (1941 – 1944 pp.) [Nazi genocide against the Jews and the Ukrainian population (1941 – 1944 pp.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, 25-32 [in Ukrainian].
16. Koval M. V. *Ukraina: 1939 – 1945: malovidomi i neprochytani storinky istorii [Ukraine: 1939 – 1945: few houses and unread sides of history]*. Kyiv : Vyshcha shk. [in Ukrainian].
17. Koval M. V. (1999). *Ukraina kriz viky [Ukraine crisis wiki]*. (Vols. 1-15) : Ukraina u Druhii svitovii ta Velykii Vitchyzniani viinakh (1939 – 1945 rr.). Kyiv : Vydavnychiy dim «Alternatyvy» [in Ukrainian].
18. Kovba Zh. (1998). Povedinka mistsevoho naseleattia Skhidnoi Halychyny v roky «ostatochnoho rozviazannia yevreiskoho pytannia» [The Behavior of the Local Population of Skhidnaya Galicia in the Years of “Residual Development of the Jewish Nutrition”]. Kyiv : Sfera [in Ukrainian].
19. Kovba Zh. (2000). Kolaboratsiia ukraintsiv i doli yevreiv na terenakh Ukrainy periodu Druhoi svitovoi viiny [Collaboration of Ukrainians and the Share of Jews on the Terens of Ukraine during the Other Light War] *Zaporozhskye evreiskye chtenyia- Zaporizhzhya Jewish Readings*, 4, 45-48, Zaporozhe : Dyvo, [in Ukrainian].
20. Kozryieva M. E. (2002). Uchast nimetskykh kolonistiv u masovomu znyshchenni yevreiskoho naseleattia na terytorii Mykolaivshchyny pid chas fashystskoi okupatsii [The fate of the German colonists in the massively impoverished Jewish population on the territory of Mykolaiv region under the hour of fascist occupation] *Shestye Zaporozhskye evreiskye chtenyia – Sixth Zaporozhye Jewish Readings*, 153-156, Zaporozhe : Dyvo [in Ukrainian].
21. Kruhlov A. Y. (1997). Natsystskyi henotsyd evreev Ukrainy 1941 – 1944 : khronyka sobytyi [Nazi genocide of the Jews of Ukraine 1941 – 1944: chronicle of events]. Kharkov [in Ukrainian].
22. Levytas Y. M. (2001). Pravednyky Babeho Yara [The Righteous of Babi Yar] Kyev : Evreiskyi Sovet Ukrainy [in Ukrainian].
23. Levytas F., Shymanovskiy M. (1991). Babyi Yar: stranytsi trahedyi [Babi Yar: pages of tragedy]. Kyev : «Slid i Ko» [in Ukrainian].
24. Levitas F. L. (1997). Yevrei Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Jews of Ukraine in the fates of the Other world war]. Doctors thesis. In-t natsionalnykh vidnosyn i politolohii NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
25. Marushchenko O. V. (2003). Suchasna ukrainska istoriografii i problema kolaboratsionizmu v roky nimet-sko-fashystskoi okupatsii Ukrainy [Modern Ukrainian historiography and the problem of collaborationism in the fate of the German-fascist occupation of Ukraine]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy- Storinky military history of Ukraine*, 7, 47-62. Kyiv : Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
26. Shytiuk M. M., & Bahmet M. O. (2004). Mykolaivshchyna v roky Velykoi Vitchyzniano viiny: 1941 – 1944 (Do 60-richchia vyzvolennia oblasti vid nimet-sko-rumunskykh okupantiv) [Mykolaivshchyna during the Great Vitchiznian War: 1941 – 1944 (Until the 60th century, the permission of the region from the German-Romanian occupiers)]. Mykolaiv : Kvit [in Ukrainian].
27. Nakhmanovych V. (2002). Problemy y perspektyvy ukraynskoho «Kholokostovedenyia» [Problems and Prospects of Ukrainian “Holocaust Studies”]. *Holokost i suchasnist – Holocaust and modernity*, 6, 3-4 [in Ukrainian].
28. Orlianskyi S. F. (1999). Materyaly k ystoriy yevreiskoi obshchyny Aleksandrovsk (Zaporozhia). 1941 – 1945 hh. [Materials for the history of the Jewish community of Aleksandrovsk (Zaporozhye). 1941 – 1945] 5. 52, Zaporozhe [in Ukrainian].
29. Orlianskyi S. F. (2003). Kholokost na Zaporozhe [Holocaust in Zaporozhye] Zaporozhe [in Ukrainian].
30. Averbukh S. L. (1995). Ocherky yevreiskoho heroizma [Essays on Jewish Heroism]/ (Vols. 1-3). Kyiv : Kyivska yevreiska miska hromada [in Ukrainian].
31. Pohrebinska I. (1999). Osnovni tendentsii rozvytku suchasnoi yudaiky v Ukraini [The main trends in the development of modern youth in Ukraine]. *Zaporozhskye evreiskye chtenyia – Zaporizhzhya Jewish Readings*, 3, 93-103, Zaporozhe : Dyvo [in Ukrainian].
32. Podolskyi A. (1998). Yevrei Ukrainy v roky natsystskoi okupatsii. Sproba istoriografichnoho analizu [Jews of Ukraine in the fate of the Nazi occupation. A test of historiographical analysis]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh ta etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy – Scientific Notes to the Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 4, 86-94, Kyiv [in Ukrainian].
33. Podolskyi A. (1999). Doslidzhennia z istorii Holokostu v suchasni ukrainskii istoriografii : novi pidkhody. [Follow-up from the history of the Holocaust in modern Ukrainian historiography: new approaches.] *Katastrofa i opir ukrainskoho yevreistva – Catastrophe and Opir of Ukrainian Jewry*, 26-38, Kyiv [in Ukrainian].

34. Podolskyi A. (1996). Natsystyskyi henotsyd shchodo yevreiv Ukrainy 1941–1944 [Nazi genocide of Jews in Ukraine 1941–1944]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
35. Popovych M. (1994). Yevreyskyi henotsyd v Ukraini: istoriia ta uroky [Jewish genocide in Ukraine: history and lessons] *Filosofska i sotsiologichna dumka – Philosophical and sociological thought*, 5-8, 160-164 [in Ukrainian].
36. Suhatskaia N. V., Tashlai L. B., Shchukyn V. V., & Suhatskyi S. N.. Pravednyky narodov myra, Pravednyky Ukrainy, spasytely: Nikolaevskaia oblast [Righteous Among the Nations, Righteous Among the Nations, Saviors: Mykolaiv region]. Nikolaev: Shamray P. N. [in Ukrainian].
37. Shchupaka I. Ya. (2016). Pravednyky narodiv svitu: dovidnyk [Righteous among the nations]. Dnipro : Ukrainyskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma» [in Ukrainian].
38. Kruhlov A. (2002). Sbornyk dokumentov y materialov ob unychtozhenyy natsystamy evreev Ukrainy v 1941–1944 hodakh [Collection of documents and materials on the destruction of the Jews of Ukraine by the Nazis in 1941-1944]. Kyev : Ynstytut yudayky [in Ukrainian].
39. Starodynskyi D. (1991). Odesskoe hetto: Vospomynaniya [Odessa Ghetto: Memoirs]. Odessa : TPP «Khait-ekh» [in Ukrainian].
40. Suhatska N. V. (2006). Henotsyd proty yevreiskoho naselennia Pivdnia Ukrainy v roky nimetsko-rumunskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Genocide against the Jewish population of Pivdnia of Ukraine during the fate of the German-Romanian occupation (1941 – 1944)]. Candidate's thesis. Mykolaiv : Mykolaivskyi derzh. un-t im. V.O. Sukhomlynskoho [in Ukrainian].
41. Sushon L. (1998). Transnistriya: evrey v adu. Chernaia knyha o Katastrofe v Severnom Prychernomore (po vospomynaniyam y dokumentam) [Transnistria: Jews in hell. Black book about the Catastrophe in the Northern Black Sea region (according to memoirs and documents)]. Odessa : RYO AO kynokompanyia «Iuh» [in Ukrainian].
42. Tiahlyi M. (2001). Natsystskaia antysemytskaia propahanda v okkupyrovannom Krymu y ee mesto v systeme meropriyatiy Kholokosta [Nazi anti-Semitic propaganda in the occupied Crimea and its place in the system of Holocaust events]. *Kholokost: Doklady na Vosmoi Ezhegodnoi mezhdunarodnoi mezhdystsyplynarnoi konferentsyy po yudayke – The Holocaust: Papers at the Eighth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies*, 55-70 Moskva : «Probel – 2000» [in Russian].
43. Tiahlyi M. (2005). Antysemytskaia propahanda na okkupyrovannykh natsystamy terrytoryakh SSSR: ystoriyohrafiya y metodyka yzucheniya voprosa [Anti-Semitic propaganda in the territories of the USSR occupied by the Nazis: historiography and methods of studying the issue]. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti- Holocaust and modernity. Studios in Ukraine and world*, 1, 28-42 [in Ukrainian].
44. Khonyshman Ya. A. (1998). Katastrofa evreistva Zapadnoi Ukrainy: Evrey Vostochnoi Halytsyy, Zapadnoi Volyny, Bukovyny y Zakarpatia v 1933–1945 hh. [The catastrophe of the Jews of Western Ukraine: Jews of Eastern Galicia, Western Volhynia, Bukovina and Transcarpathia in 1933–1945]. Lvov : Manuskrypt [in Ukrainian].
45. Khonyshman Ya. A. (2003). Yanivske peklo: Korotkyi narys Yanivskoho kontstaboru u Lvovi [Yanivsky inferno: A short sketch of the Yanivsky camp near Lvov]. Lvov : Manuskrypt [in Ukrainian].
46. Hrossman V, & Erenburh Y. (1991). Chernaia knyha. O zlodeiskom povsemestnom ubyistve evreev nemetsko-fashystskymy zakhvatychkamy vo vremenno okkupyrovannykh raionakh Sovetskoho Soiuzu y v laheriakh Polshy vo vremia voyny 1941–1945 hh [47. Black book. About the villainous widespread murder of Jews by Nazi invaders in the temporarily occupied regions of the Soviet Union and in the camps of Poland during the war of 1941–1945]. (Vols. 1-2). Kyiv : «Oberih» [in Ukrainian].
47. Shaikyn Y. M., Ziabko M. N. (1999). Natsystyskyi henotsyd v yevreyskykh zemledelcheskykh koloniyakh Yuha Ukrainy [Nazi genocide in the Jewish agricultural colonies of the South of Ukraine]. *Ocherky po ystoriy Kholokosta y Soprotivleniya v Ukrainy – Essays on the history of the Holocaust and Resistance in Ukraine*, 152–186 [in Ukrainian].
48. Shchukyn V. V. & Holdenberha M. D. (2012). Trahycheskaia khronyka Kholokosta na zemliakh Nikolaevskoi oblasti [Trahycheskaia khronyka Kholokosta na zemliakh Nikolaevskoi oblasti] *Sudby evreev Nikolaevshchyny v peryod Velykoi Otechestvennoi voyny 1941–1945 hh. – The fate of the Jews of Nikolayevshchina during the Great Patriotic War of 1941–1945*, 48-85 [in Ukrainian].
49. Iakupov N. M., Shchetnykov V. P. (2004). Podvyh Odessy [The feat of Odessa]. Odessa : KP OHT [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.02.2022
The article was received 07 February 2022

УДК 929Маркевич:378.4(477.74-21)"1880/1895"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-12>

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСІЯ МАРКЕВИЧА (1847–1903): ДО 175-РІЧЧЯ ІСТОРИКА

Синявська Олена Олександрівна
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
o_sinyavska@onu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-7247-3590

Мета. Стаття присвячена аналізу науково-педагогічної діяльності відомого одеського історика та громадського діяча Олексія Івановича Маркевича (1847–1903). **Методи.** Основу дослідження становили методи критики, аналізу та оцінки джерел, архівної евристики, біографічний метод, історико-типологічний та історико-порівняльний методи, метод опису історичних подій. **Результати.** У результаті дослідження, яке побудоване на аналізі історіографічних, наративних та документальних джерел, з'ясовано, що педагогічну діяльність Олексій Маркевич розпочав у 1870-х роках після завершення навчання на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, викладаючи історію та російську словесність в Одеському комерційному училищі, Одеському інституті шляхетних дівчат та Маріїнській жіночій гімназії. З 1880 до 1895 року він працював у Новоросійському університеті, активно займаючись науковою роботою і вдосконалюючи свої лекторські здібності. Перебуваючи під впливом концептуальних ідей Володимира Антоновича, Олексій Маркевич заклав основи українознавства в Одеському університеті у другій половині XIX ст., підготував і прочитав низку лекцій з історії України та південного регіону, пропагуючи позитивістські засади та народницькі ідеї. З 1884 року історик перебував під наглядом поліції за свою лекційну діяльність і в 1895 році був звільнений з університету, офіційно – за «станом здоров'я», фактично – через спробу ввезення зі Львову до Російської імперії забороненої Емським указом нелегальної літератури. **Висновки.** Зроблено висновки, що науково-педагогічна діяльність посідала одне з провідних місць у житті Олексія Маркевича. Він пройшов шлях від приват-доцента до професора Новоросійського університету, на основі наукових досліджень вдосконалив читання обов'язкових лекцій з російської історії, вперше в історії університету розробив і запровадив навчальні курси з історії південного регіону. Звільнення з університету перервало його університетську кар'єру, але не лекційну діяльність. До кінця життя він залишався блискучим викладачем та оратором, працюючи лектором у народних аудиторіях та виступаючи на публічних читаннях.

Ключові слова: історія, Олексій Маркевич, викладацька діяльність, Новоросійський університет, XIX – початок XX ст.

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF OLEKSIY MARKEVYCH (1847–1903): TO THE 175TH ANNIVERSARY OF THE HISTORIAN

Syniavska Olena Oleksandrivna
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History
of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University
o_sinyavska@onu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-7247-3590

Purpose. The article is devoted to the analysis of scientific and pedagogical activity of the famous Odessa historian and public figure Oleksiy Ivanovych Markevich (1847–1903). **Methods.** The research was based on methods of criticism, analysis and evaluation of sources, archival heuristics, biographical method, historical-typological and historical-comparative methods, the method of describing historical events. **Results.** As a result of the study, which is based on the analysis of historiographical, narrative and documentary sources, it was found that Alexei Markevich began teaching in the 1870s after graduating from the Faculty of History and Philology of Novorossiysk University, teaching history and Russian literature at Odessa Commercial School, Odessa Institute of Noble Girls and Mariinsky Women's Gymnasium. From 1880 to 1895 he worked at Novorossiysk University, actively engaged in scientific work and improving his lecturing skills. Influenced by Volodymyr Antonovych's conceptual ideas, Oleksiy Markevych laid the foundations of Ukrainian studies at Odessa University in the second half of the 19th century, prepared and gave a series of lectures on the history of Ukraine and the southern region, promoting positivist principles and populist ideas. Since 1884, the historian has been

under police surveillance for his lecturing activities, and in 1895 he was dismissed from the university, officially for “health reasons”, in fact for attempting to import illegal literature from Lviv into the Russian Empire banned by the Ems Decree. **Conclusions.** It is concluded that scientific and pedagogical activity occupied one of the leading places in the life of Alexei Markevich. He went from private associate professor to professor at Novorossiysk University, improved his lectures on Russian history on the basis of scientific research, and for the first time in the history of the university developed and implemented training courses on the history of the southern region. His dismissal from the university interrupted his university career, but not his lectures. Until the end of his life he remained a brilliant teacher and orator, working as a lecturer in public auditoriums and speaking at public readings.

Key words: history, Oleksiy Markevych, teaching activity, Novorossiysk University, XIX – early XX centuries.

1. Вступ

«Одеса знала його чудово, він своєю діяльністю цілком належав їй», – так писав про відомого одеського історика та громадського діяча один із його сучасників (Левитский, 1906). Своїм колегам-історикам, студентам і пересічним одеситам Олексій Іванович Маркевич (17 березня 1847 – 05 червня 1903 рр.) був відомий як людина глибокої ерудиції та високої культури. Відома постать Олексія Маркевича і сучасним історикам: йому присвячені статті в енциклопедичних виданнях (Ясь, 2009; Синявська, 2009), біоісторіографічні огляди, дослідження його наукової діяльності та історичних поглядів (Попова, 2017; Синявська, 2003).

17 березня 2022 року виповнюється 175 років від дня народження вченого – хороший привід не тільки згадати Олексія Маркевича як провідного історика Південної України, а і більш детально познайомитися з ним як викладачем і педагогом. Мета цієї статті – проаналізувати науково-педагогічну діяльність Олексія Івановича Маркевича, який 15 років був викладачем Новоросійського університету (тепер – Одеського національного університету імені І.І. Мечникова). Для досягнення мети авторкою проаналізовані історіографічний доробок, наративні та документальні джерела, зокрема, архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державного архіву Одеської області. Основні завдання дослідження: прослідкувати початок викладацької діяльності Олексія Маркевича в Одесі, дослідити його науково-педагогічну діяльність та тематику лекційних курсів у Новоросійському університеті, визначити причини звільнення з університету, розкрити формат та зміст його просвітницької діяльності.

Методологічна основа дослідження побудована на принципах об’єктивності та історизму із застосуванням методів аналізу історичних джерел, зокрема, методів критики, аналізу та оцінки джерел, архівної евристики, біографічного методу, історико-типологічного та історико-порівняльного методів, опису історичних подій.

2. Початок викладацької діяльності

Олексій Маркевич народився на Полтавщині і був представником старовинного роду Марковичів-Маркевичів. Він належав до гілки Федора

Марковича, нащадком якого був і видатний український історик, етнограф, поет і музикант Микола Маркевич, автор знаменитої «Історії Малоросії».

Інтерес до гуманітарних наук проявився у Олексія Маркевича у 1860-х роках, коли він навчався в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька. Там його більше цікавили історичні заняття, ніж юриспруденція. Саме там він знайшов свого першого наставника, професора Івана Лашнюкова, якому вдалося зацікавити здібного учня дослідженнями російської історії XV–XVII ст. К школі Лашнюкова, як слушно відзначав історик Іван Линниченко, Маркевич міг би впорядкувати і систематизувати свої знання, навчитися писати “non multa sed multum” (Линниченко, 1904: 15), але від’їзд професора з Ніжина зіграв вирішальну роль: Маркевич залишив ліцей і приїхав в Одесу до Новоросійського університету, де, провчившись всього півтора року вільнослухачем, успішно склав випускні іспити у 1869 році (Протоколи, 1869). Наступні роки в його житті – викладацька діяльність у середніх навчальних закладах: він працював учителем історії та географії в Таганрозькій гімназії, викладав історію та російську словесність в Одеському комерційному училищі, був учителем російської словесності в Одеському інституті шляхетних дівчат та майже 10 років викладав історію в Одеській Маріїнській жіночій гімназії.

Одночасно з викладацькою діяльністю Маркевич активно займався науковою роботою. В 1874 р. він успішно склав іспити на ступінь магістра, а в травні 1879 р. успішно захистив магістерську дисертацію в Університеті св. Володимира в Києві, опонентами від історико-філологічного факультету були призначені Володимир Антонович та Володимир Іконников. У цьому ж році Маркевич звернувся до ректора Новоросійського університету Миколи Головкінського з проханням дозволити йому як приват-доценту читати курс російської історіографії. Перші – випробувальні – лекції «Историческая критика в трудах новейших русских историков» (за призначенням факультету) і «Удельная система» (за власним вибором) знайшли схвальний відгук університетських професорів, Вченої ради історико-філологічного факультету та Вченої ради університету, Олексій Маркевич отримав звання приват-доцента Новоросійського університету (Протоколи, 1880).

3. Університет

Науково-педагогічна діяльність Олексія Маркевича як університетського викладача заслуговує особливої уваги, він стрімко і впевнено просувався службовими сходинками, але при цьому залишався вірний своїм переконанням. Розпочавши університетську кар’єру читанням лекцій з історії Росії, історіографії та джерелознавства, чималу увагу вчений приділяв темам з історії України та краєзнавства, що все більше захоплювало його. Але це викликало занепокоєння керівництва, тим більш, що в першій половині 1880-х років прокотилася хвиля репресій щодо університетської спільноти.

Історіографам Одеського університету відоме листування попечителя Одеського навчального округу з міністром народної освіти щодо лекцій Олексія Маркевича. У листопаді 1884 р. попечитель Одеського навчального округу Петро Лавровський повідомляв міністра народної освіти Івана Делянова, що історико-філологічний факультет Новоросійського університету дозволив приват-доценту Олексію Маркевичу читання лекцій «История Юго-Западной Руси». Він вважав за необхідне запропонувати Маркевичу для лекційного курсу вибрати іншу тему. Міністр звернувся до таємного радника, директора департаменту народної освіти Олексія Георгієвського щодо сумнівів попечителя про політичну благонадійність Маркевича. У своїй відповіді Георгієвський зауважив, що попечитель повинен знати ступінь благонадійності викладача, а за його наукові якості та зміст його лекцій повинен відповідати факультет. У результаті Делянов відповів Лавровському, що за університетським статутом 1884 р. дозвіл на читання лекцій залежить від попечителя, а не міністра, а пропозиція вибрати іншу тему для лекційного курсу не відповідає нормам існування приват-доцентури (Сватиков, 1917: 70). Отак ланцюжковим листуванням можновладців і вирішувалася доля науковців та викладачів. Для Олексія Маркевича ця справа завершилася благополучно, але вся його подальша діяльність автоматично потрапила під пильне око урядовців.

За роки викладання в Новоросійському університеті Маркевичем були прочитані лекції, які охоплювали майже всю історію України. І в цьому він був піонером на півдні загалом та в університеті зокрема. Він був особисто знайомий з видатним істориком Володимиром Антоновичем ще з часу захисту своєї першої дисертації та перебував під впливом його поглядів. В особистому фонді Маркевича, що зберігається в Державному архіві Одеської області, зберігся рукопис вступної лекції вченого до одного із його університетських курсів, в якому простежуються позитивістські засади та вплив народницької концепції Антоновича (Держархів Одеської обл., ф. 150, оп. 1, спр. 76,

арк. 2). І українознавчою тематикою, на наш погляд, він захопився саме з легкої руки Володимира Боніфатійовича, який, як відомо, одним із перших став викладати історію українських земель з університетської кафедри.

Аналіз щорічних оглядів викладання в Новоросійському університеті дозволяє стверджувати, що в 1883/84 навчальному році він читав спеціальні курси «История Юго-Западной Руси с XIII по XVI вв.» та «История Юго-Западной России до конца XVIII в.»; у 1885/1886 навчальному році – «История Юго-Западной России в XVII в. (время борьбы с Польшей)» та «Ознакомление с источниками и пособиями того же периода», в другому семестрі 1886/1887 навчального року – «История Юго-Западной России во II половине XVII в.»; у 1887/1888 році – «Чтение с комментарием повествовательных сочинений по истории Юго-Западной России XVI–XVII вв.» та «История Новороссийского края со второй половины XVIII в.»; у 1889/1890 навчальному році – «Историческая география и этнография Южной Руси» та «Внутренний быт Западно-Русского государства в первой половине XVII в.»; у 1893/1894 році – «История Новороссийского края во второй половине XVIII в.» (Обозрение преподавания в ИНУ, 1885–1895). Крім того, Маркевич проводив практичні заняття, на яких студенти знайомилися з джерелами і літературою до спецкурсів, та додаткові консультації. Його список рекомендованої студентам літератури досить широкий: твори Миколи Костомарова «Богдан Хмельницкий», «Гетманство Выговского», «Руина», «Мазепа»; Володимира Антоновича «Последние времена казачества на Правобережной стороне Днепра», Ореста Левицького «Внутренняя история Малороссии в половине XVII в.», Дмитра Бантиш-Каменського «История Малой России» та ін.

Багаті на зміст, живі, часто з тонким сарказмом проти абсолютизму і російського централізму, лекції Олексія Маркевича приваблювали молодь. Серед студентів, які слухали його лекції, були майбутні член Одеської молодієї громади Дмитро Сигаревич, секретар Таврійської вченої архівної комісії Федір Лашков, громадський діяч Леонід Рубінштейн. І хоча через різні обставини Маркевич не створив своєї школи, все ж популярність його лекцій серед студентства була велика. За спогадами сучасників, він підтримував постійний зв’язок зі студентами, проводив вдома додаткові консультації, давав їм змогу користуватися книжками зі своєї величезної бібліотеки (Дорошевич, 1905).

Викладаючи в університеті, Олексій Маркевич продовжував наукову роботу. У жовтні 1888 р. він успішно захистив докторську дисертацію і вже у січні 1889 р. був призначений екстраординарним професором кафедри російської історії Новоросійського університету (Держархів Одеської обл.,

ф. 45, оп. 8, спр. 16, арк. 119). У цей час яскраво виявляється різноплановість та широта наукових інтересів Маркевича як історика. Він продовжував займатися дослідженням російської історії, розробкою джерелознавчих та історіографічних проблем, здійснював археографічні публікації. Разом із тим з кінця 1880-х років учений віддавав перевагу вивченню історії південного регіону; його внесок у краєзнавчий рух важко переоцінити, адже вчений став першим історіографом Новоросійського університету, стояв біля витоків історіографічної дискусії щодо віку Одеси–Хаджибея, опублікував багато архівних матеріалів та низку статей з історії Півдня України, склав змістовні біографії низки своїх відомих сучасників. Цей аспект діяльності вченого вже досліджено у сучасній історичній літературі, зокрема, і авторкою цієї статті.

4. Звільнення

У грудні 1894 р. виповнилося 25 років педагогічної та наукової діяльності Олексія Маркевича. Викладацька та наукова діяльність вченого була в розквіті, але в 1895 р. сталася подія, яка зіграла вирішальну роль у подальшому житті Олексія Маркевича та негативно позначилася на його академічній кар'єрі. Влітку 1895 р. Олексій Іванович разом з дружиною Любов Семенівною, повертаючись із відпочинку в Марієнбаді, зупинився у Львові у Михайла Грушевського, з яким підтримував дружні стосунки. Там він придбав багато нових українських книг для наукової роботи. Перетинаючи кордон Австро-Угорщини і Росії, він, як згадував Грушевський, «поховав деякі, більш небезпечні книжки до свого убрання. З того вийшла халепа, бо його обшукали, знайшли книжки і арештували» (Грушевський, 1903: 4). Ось як описує цю «халепу» одеський громадянин, що був близько знайомий з Маркевичем, Євген Чикаленко: «Професор Маркович, ... купуючи українські книжки, розговорився з директором книгарні. І висловився негативно про російський уряд, який забороняє українську літературу та ще й підпирає в Галичині зрадників свого народу, отих москвофілів. Це зараз було донесено до львівського російського консула, а той доніс далі. На границі Марковича потрусили уважніше, ніж завжди, і відібрали багато заборонених у Росії книжок» (Чикаленко, 2003: 18).

Звернімося до архівних документів. Матеріали Жандармського управління міста Одеси свідчать про те, що 9 серпня 1895 р. на станції Волочицьк професор Олексій Маркевич з дружиною були затримані та взяті під варту у зв'язку зі спробою таємно провезти через кордон нелегальну літературу «злочинного політичного характеру». Серед конфіскованих у подружжя Маркевичів книг були твори Михайла Драгоманова «Листи на Наддніпрянську Україну», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Віра і громадські

справи», «Австро-руські спомини»; Пантелеймона Куліша «Хуторська поезія», «Староруські думки і співи»; Івана Нечуя «Просвіти»; примірники «Русалки Дністрової», твори Лассалля, Софії Ковалевської, Віри Засулич (ЦДІАУ, ф. 385, оп. 1, т. 1, спр. 489, арк. 3, 6). Вже в Одесі 16 серпня 1895 р. прокурором Одеської судової палати була відкрита справа зі звинувачення Маркевича у перевезенні через кордон забороненої літератури та проведено слідство. На квартирі вченого було зроблено обшук та вилучено з його бібліотеки твори Михайла Драгоманова, Тараса Шевченка, Петра Чаадаєва, Миколи Чернишевського, часописи «Громада», «Колокол», «Свобода» та ін. (ЦДІАУ, ф. 419, оп. 1, т. 2, спр. 2066, арк. 7–8). В результаті дізнання був зроблений висновок: Олексій Маркевич звинувачувався в злочині за ст. 251 Уложения про покарання і брався під арешт строком на 3 місяці, після закінчення строку арешту він мав перебувати під наглядом поліції (ЦДІАУ, ф. 419, оп. 1, т. 2, спр. 2066, арк. 23).

Від арешту Олексія Івановича врятувало втручання високих посадових осіб, зокрема, брата Володимира Маркевича, таємного радника, який працював у міністерстві юстиції, та сенатора Андрія Марковича (сина відомого історика Миколи Маркевича), заступника голови Імператорського Людинолюбивого товариства. 28 лютого 1896 р. Жандармське управління міста Одеси отримало розпорядження департаменту поліції та міністерства юстиції припинити «справу Маркевича» та відмінити міру покарання, встановивши додаткову цензуру за науковою літературою, яка надходила до Олексія Маркевича з-за кордону. Справа була закрита, але за наказом міністра народної освіти Івана Делянова Олексій Маркевич, який ще в 1884 році був визнаний «політично неблагонадійним» викладачем, 24 грудня 1896 р. був звільнений з Новоросійського університету «за станом здоров'я» без права читати лекції (Держархів Одеської обл., ф. 150, оп. 1, спр. 2, арк. 42–43). Так закінчився університетський період у житті вченого.

5. Публічні лекції

Примусова відставка стала великим ударом для Олексія Івановича. Він неодноразово звертався до міністра народної освіти з проханням повернутися до викладацької роботи в університеті. В 1896 р. вчений подав клопотання у вищі інстанції призначити його ординарним професором та дозволити читати лекції в університеті. «Така можливість для мене стане нагородою за моє 15-літнє сердечне служіння на благо Новоросійського університету», – писав він (Держархів Одеської обл., ф. 150, оп. 1, спр. 133, арк. 1). У 1903 р. Маркевич знову звертався до міністра з проханням зняти заборону на читання лекцій в університеті, але жодне його клопотання не було задоволене і на кафедрі йому так і не вдалося

повернутися. Лише частково опала була знята наприкінці 1890-х рр., коли Маркевичу дозволили проводити публічні лекції та без додаткової цензури отримувати наукові видання.

Опинившись поза університетом, Олексій Маркевич усе ж продовжував працювати як лектор, активно займаючись просвітницькою роботою. В 1890-х роках великої популярності в Одесі набули народні читання, що проводилися Одеським слов'янським благодійним товариством. Увійшовши до складу товариства в 1887 р., Олексій Маркевич брав активну участь у його просвітницьких заходах. Найбільше популярних лекцій він прочитав в Одеській Народній аудиторії, яка була збудована на Старопортофранківській вулиці. Роботу Народної аудиторії очолював громадівець Іван Руденко, лекції в ній читали, крім Маркевича, викладачі Новоросійського університету Олександр Кирпичников, Георгій Афанасьєв, Володимир Яковлев, громадівці Антін Синявський, Антін Крижанівський та ін. (Отчет о деятельности Лекционного комитета, 1901: 367).

Тематика популярних лекцій, прочитаних Олексієм Маркевичем, була досить широкою. У циклі його виступів у Народній аудиторії були лекції на літературні, історичні, краєзнавчі теми, в лекції на тему «На заре ХХ в.» він розмірковував над матеріальними і духовними здобутками людства на зламі віків. Історик володів талантом цікаво і просто викладати величезний запас своїх знань. Сучасники відзначали колосальну пам'ять, начитаність і свободу слова вченого, що дозволяло йому майже без спеціальної підготовки читати лекції на будь-яку тему із галузі історії чи літератури.

Маркевич не обмежувався читанням лекцій у народних аудиторіях, він виступав і на загальнодоступних літературних вечорах, які влаштовували різні громадські об'єднання та благодійні організації. Як блискучий лектор він був відомий далеко за межами Одеси, із задоволенням їздив в інші міста з метою публічних виступів. Маркевич отримував запрошення від благодійних

та просвітницьких організацій прочитати лекції в Катеринославі, Кишиневі, Севастополі, Бендерах (Линниченко, 1904: 21) і завжди відкликався на такі запрошення.

Напружена наукова і громадська робота в останні роки життя Олексія Маркевича, постійні від'їзди позначилися на здоров'ї вченого. 5 червня 1903 р. він помер від інсульту. Йому було лише 56 років, попереду ще могли бути роки плідної діяльності. Після смерті історика було започатковано клопотання назвати міську бібліотеку-читальню його іменем, але справа до кінця так і не була доведена через історію з арештом і звільненням з університету – відповідні документи зберігаються в Державному архіві Одеської області (Держархів Одеської обл., ф. 150, оп. 1, спр. 139).

6. Висновки.

Таким чином, можемо стверджувати, що науково-педагогічна діяльність посідала одне з провідних місць у житті Олексія Маркевича. Розпочавши свою викладацьку діяльність після завершення навчання в Новоросійському університеті у статусі викладача середніх навчальних закладів Одеси, він за декілька років повернувся в Alma mater, здобувши статус університетського викладача. Реалії вищої освіти ХХІ ст. висувають низку вимог до сучасного викладача ЗВО – півтора століття тому університетський викладач також повинен був мати відповідність статусу та нормам. Олексій Маркевич пройшов шлях від приват-доцента до професора Новоросійського університету, на основі наукових досліджень удосконалив читання обов'язкових лекцій з російської історії, вперше в історії університету розробив і запровадив навчальні курси з історії південного регіону. Звільнення з університету (офіційно – за станом здоров'я, фактично – через політичну неблагонадійність) перервало його університетську кар'єру, але не лекційну діяльність. До кінця життя він залишався блискучим викладачем та оратором, працюючи лектором у народних аудиторіях та виступаючи на публічних читаннях.

Література:

1. Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1903. Т. 55. С. 1–14.
2. Державний архів Одеської області. Ф. 45 (Новоросійський університет). Оп. 8. Спр. 16.
3. Державний архів Одеської області. Ф. 150 (Особистий фонд О.І. Маркевича). Оп. 1. Спр. 2; 76; 133; 139.
4. Дорошевич В.М. Профессор Маркевич. *Литераторы и общественные деятели*. Москва, 1905. С. 96–101.
5. Левитский А. Из студенческих воспоминаний. *Вестник воспитания*. Москва, 1906. № 8. С. 83–117.
6. Линниченко И.А. Алексей Иванович Маркевич: Биографические воспоминания и список трудов. Одесса, 1904. 48 с.
7. Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете за 1865/66–1868/69, 1875/76, 1885/86–1904/05, 1908/09–1916/17. Одесса, 1885–1895.
8. Отчет о деятельности Лекционного комитета Одесской Городской аудитории за 1897–1900 гг. Одесса, 1901. 113 с.
9. Попова Т.Н. Алексей Иванович Маркевич: личность и творчество. *Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика*. Одесса : Бондаренко, 2017. С. 157–179.

10. Протоколы заседания Совета Императорского Новороссийского университета. 1869, 23 декабря; 1880, 27 марта.
11. Сватиков С.Г. Опальная профессура 80-х гг. *Голос минувшего*. 1917. № 2. С. 69–71.
12. Синявська О.О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. Одеса : Астропринт, 2003. 116 с.
13. Синявська О.О. Олексій Маркевич – історіограф Одеського університету. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 29. Одеса : Друкарський дім, 2020. С. 210–222.
14. Синявська О.О. Маркевич Олексій Іванович, 1847–1903. *Одеські історики*. Т. 1: початок XIX–середина XX ст. Одеса : Друкарський дім, 2009. С. 226–229.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 385 (Жандармське управління м. Одеси). Оп. 1, т. 1. Спр. 489.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 419 (Прокурор Одеської судової палати). Оп. 1, т. 2. Спр. 2066.
17. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907): Док.-худ. вид. / Передм. В. Шевчука. Київ : Темпора, 2003. 416 с.
18. Ясь О.В. Маркевич Олексій Іванович. *Енциклопедія історії України*. Т. 6: Ла–Мі. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_O_I (дата звернення: 01.02.2022).

References:

1. Hrushevskyy, M. (1903). Pamyaty Oleksiya Markevycha [In memory of Alexei Markevich.]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*. T. 55. S. 1–14 [in Ukrainian].
2. Derzhavnyy arkhiv Odeskoyi oblasti [State archive of Odesa region]. F. 45 (Novorossiyskyy universytet). Op. 8. Spr. 16 [in Russian].
3. Derzhavnyy arkhiv Odeskoyi oblasti [State archive of Odesa region]. F. 150 (Osobystyy fond O.I. Markevycha). Op. 1. Spr. 2; 76; 133; 139 [in Russian].
4. Doroshevich, V.M. (1905). Professor Markevich [Professor Markevich]. *Literaturny i obshchestvennyye deyateli*. Moscow, s. 96–101 [in Russian].
5. Levitskiy, A. (1906). Iz studencheskiy vospominaniy [From student memories]. *Vestnik vospitaniya*. Moscow, № 8. S. 83–117 [in Russian].
6. Linnichenko, I.A. (1904). Aleksey Ivanovich Markevich: Biograficheskiye vospominaniya i spisok trudov [Alexei Ivanovich Markevich: Biographical Memoirs and a List of Works]. Odesa. 48 s. [in Russian].
7. Obozreniye prepodavaniya v Imperatorskom Novorossiyskom universitete [Review of teaching at the Imperial Novorossiysk University] za 1865/66–1868/69, 1875/76, 1885/86–1904/05, 1908/09–1916/17. Odesa, 1885–1895 [in Russian].
8. Otchet o deyatelnosti Lektsionnogo komiteta Odesskoy Gorodskoy auditorii za 1897–1900 gg. [Report on the activities of the Lecture Committee of the Odessa City Auditorium for 1897–1900]. Odesa, 1901. 113 s. [in Russian].
9. Popova, T.N. (2017). Aleksey Ivanovich Markevich: lichnost' i tvorchestvo [Alexei Ivanovich Markevich: personality and creativity]. *Zhizneopisanie uchenogo-istorika na perekrestke istoriograficheskikh traditsiy. Teoriya. Metodologiya. Praktika*. Odesa: Bondarenko. S. 157–179 [in Russian].
10. Protokoly zasedaniya Soveta Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta [Minutes of the meeting of the Council of the Imperial Novorossiysk University]. 1869, 23 dekabrya; 1880, 27 marta [in Russian].
11. Svatykov, S.H. (1917). Opalnaya professura 80-kh hh. [Disgraced professorship of the 80's.]. *Holos mynuvsheho*. № 2. S. 69–71 [in Russian].
12. Syniavska, O.O. (2003). Istoryk Oleksiy Ivanovych Markevych: zhyttya ta diyalnist [Historian Oleksiy Ivanovych Markevych: life and activity]. Odesa: Astroprynt. 116 s. [in Ukrainian].
13. Syniavska, O.O. (2020). Oleksiy Markevych – istoriograf Odeskoho universytetu [Oleksiy Markevych – historian of Odesa University]. *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraeyeznavchyy naukovyy al'manakh*. Vyp. 29. Odesa: Drukars'kyi dim. S. 210–222 [in Ukrainian].
14. Syniavska, O.O. (2009). Markevych Oleksiy Ivanovych, 1847–1903 [Markevich Oleksiy Ivanovych, 1847–1903]. *Odeski istoriky*. T. 1: pochatok XIX–seredyna XX st. Odesa: Drukars'kyi dim. S. 226–229 [in Ukrainian].
15. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 385 (Zhandarmske upravlinnya m. Odesy). Op. 1, t. 1. Spr. 489 [in Russian].
16. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 419 (Prokuror Odeskoyi sudovoyi palaty). Op. 1, t. 2. Spr. 2066 [in Russian].
17. Chykalenko, E.H. (2003). Spohady (1861–1907): Dok.-khud. vyd. [Memoirs (1861–1907): Doc. view] / Peredm. V. Shevchuka. Kyiv: Tempora. 416 s. [in Ukrainian].
18. Yas, O.V. (2009). Markevych Oleksiy Ivanovych [Markevich Oleksiy Ivanovych]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 6: La–Mi*. Kyiv: Naukova dumka. 790 s. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_O_I (Last accessed: 01.02.2022) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 04.02.2022
The article was received 04 February 2022

ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ГЛОБАЛЬНОГО МІСТА: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Фицик Лариса Анатоліївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання*

*Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини*

larysa_fytsyk@ukr.net

orcid.org/0000-0001-5953-2018

Мета. Стаття присвячена аналізу трансформаційних процесів, які відбуваються в культурному просторі сучасного європейського глобального міста. Особлива увага зосереджена на виділенні його структурних елементів через призму культурних процесів, а також факторів, які впливають на модернізацію міського культурного середовища на прикладі найбільших західноєвропейських міст.

Методи. Методологія дослідження спирається на принципи історизму та об'єктивності. Ураховуючи багатогранність та багатофункціональність сучасного європейського глобального міста, використано системний та комплексний підхід до його дослідження. Для розвідки залучено як загальні методи (метод системно-структурного аналізу, аналізу і синтезу), так і спеціальні методи: культурно-семантичний, культурно-історичний, соціокультурний та статистичний. За допомогою культурно-семантичного методу вивчалася культурне середовище міста, а об'єктом у ньому виступала його предметно-просторова складова. Із метою виявлення змін у культурному просторі міст, які відбувалися протягом останнього десятиліття, використано історико-культурний метод. У дослідженні використовувався соціокультурний метод, за допомогою якого розглядалася динаміка розвитку культурного середовища міста у взаємозв'язку з його соціальною динамікою (соціокультурними процесами, які відбуваються у його середовищі). Статистичний метод дав змогу зафіксувати кількісні показники наповнення культурного простору найбільших глобальних міст, без чого неможливий його ґрунтовний аналіз.

Результати. Результати проведеного дослідження дозволили дійти висновку, що сучасне європейське глобальне місто стає не тільки важливим центром світової економічної та політичної системи, а й культурним феноменом, який набуває дедалі більшого європейського та світового значення. Акцентована увага на тому, що його культурний простір слід розглядати як певну систему в просторі та часі, яка створює можливості для творчого, насиченого духовного життя кожного окремого його мешканця, та форму, у якій проходить життя міської культури. Виявлено, що історична трансформація європейського глобального міста – від індустріального до постіндустріального, створила його нову топографію, у результаті чого культурний простір розширився, значно ускладнилася його структура, кількісні та якісні параметри. Проаналізовано наповненість культурного простору найбільших західноєвропейських міст. Встановлено, що найкращі показники у цьому напрямі демонструють Лондон і Париж.

Висновки. За підсумками проведеного дослідження можна зробити висновки, що культурний простір глобальних мегаполісів постійно трансформується та модернізується, вдало поєднуючи в собі, з одного боку, історико-культурні пам'ятки минулого, а з іншого – сучасні елементи інноваційної та креативної творчої культури. Встановлено, що на його трансформацію впливають процеси глобалізації, інтернаціоналізації та джентрифікації, які проявляються у появі багатьох цікавих ініціатив, що свідчить про децентралізацію, наповненість та доступність міського культурного простору.

Ключові слова: мегаполіси, урбанізація, інтернаціоналізація, модернізація, джентрифікація, інноваційні процеси, творчі індустрії.

TRANSFORMATION OF THE CULTURAL SPACE OF THE EUROPEAN GLOBAL CITY: MODERN TRENDS

Fytsyk Larysa Anatoliivna,

*Candidate of Historic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
and Teaching Methods*

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Larysa_fytsyk@ukr.net

orcid.org/0000-0001-5953-2018

Purpose. The aim of this paper is to analyze the transformational processes taking place in the cultural space of a modern European global city. Particular attention is paid to highlighting its structural elements through the prism of cultural processes, as well as factors influencing the modernization of the urban cultural environment on the example of the largest Western European cities.

Methods. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. Considering the versatility of the modern European global city, a systematic and integrated approach to its study was used. The study involves both general methods (the method of system-structural analysis, analysis and synthesis) and special methods: cultural-semantic, cultural-historical, socio-cultural and statistical. With the help of the cultural-semantic method, the cultural environment of the city was studied, with the subject-spatial environment being its object. In order to identify changes in the cultural space of cities that have occurred over the past decade, the cultural-historical method was used. Socio-cultural method helped examine the dynamics of the cultural environment of the city in relation to its social dynamics (socio-cultural processes occurring in its environment). The statistical method made it possible to record quantitative indicators of the content of cultural space of the largest global cities, which made possible its detailed analysis.

Results. The results of the study led to the conclusion that the modern European global city is becoming not only an important center of the world economic and political system, but also a cultural phenomenon that is gaining more and more European and global significance. The emphasis is on the fact that its cultural space should be considered as a certain system in space and time, which creates opportunities for the creative, rich spiritual life of each of its individual inhabitants, and the form in which the life of urban culture takes place. It was revealed that the historical transformation of the European global city – from industrial to post-industrial – created its new topography, as a result, the cultural space expanded, its structure, quantitative and qualitative parameters became much more complicated. The fullness of the cultural space of the largest Western European cities is analyzed. It has been established that the best indicators in this area are demonstrated by London and Paris.

Conclusions. Based on the results of the study, it can be concluded that the cultural space of global megacities is constantly transforming and modernizing, successfully combining, on the one hand, historical and cultural sights of the past, and on the other hand, modern elements of innovative and creative culture. It has been established that its transformation is influenced by the processes of globalization, internationalization and gentrification, which are manifested in the emergence of many interesting initiatives, which indicates decentralization, completeness and accessibility of urban cultural space.

Key words: megacities, urbanization, internationalization, modernization, gentrification, innovation processes, creative industries.

1. Вступ

У сучасному світі відбуваються потужні урбанізаційні та глобалізаційні процеси, у результаті чого міста ХХІ століття стали суттєво відрізнятися від індустріальних міст. Вони перетворюються у мегаполіси і, врешті-решт, стають глобальними містами, які набувають транснаціонального, світового значення. Міста-гіганти створюють ефективні інструменти глобалізації, сприяють появі безлічі нових форм соціальної та культурної активності. Абсорбуючи у собі традиції місцевого населення та приїжджих людей, вони стають центрами концентрації культур і місцями збереження культурної спадщини багатьох народів. Особливо активну роль у світових глобалізаційних процесах беруть європейські міста. За таких умов неабиякої актуальності набуває дослідження сучасних тенденцій, які відбуваються в культурному просторі європейських глобальних міст та їх впливу на соціально-політичне та соціально-культурне життя міських жителів.

Дослідження процесів трансформації, які відбуваються в культурному просторі сучасних європейських міст, пов'язане з інтересом сучасних істориків-урбаністів та культурологів до проблем соціальної історії та культури європейських країн, зокрема до соціально-культурних аспектів європейської урбанізації. Без таких досліджень неможливо зрозуміти культурний потенціал

та особливості європейського глобального міста, ціннісну систему європейської культури постіндустріальної доби та роль міст як культурних осередків та носіїв культурно-історичного процесу.

Новизна дослідження полягає в аналізі трансформаційних процесів у культурному просторі західноєвропейських глобальних міст та виділенні факторів, які на них впливають.

Мета наукового дослідження полягає в аналізі трансформаційних процесів, які відбуваються в культурному просторі сучасного європейського глобального міста. Досягненню мети сприяє виконання таких **завдань**: виділення його структурних елементів через призму культурних процесів, а також аналіз факторів, які впливають на модернізацію міського культурного середовища на прикладі найбільших західноєвропейських міст.

Методи дослідження. Методологія дослідження спирається на принципи історизму та об'єктивності. Враховуючи багатогранність та багатофункціональність сучасного європейського глобального міста, використано системний та комплексний підходи до його дослідження. Для розвідки залучено як загальні методи (метод системно-структурного аналізу, аналізу і синтезу), так і спеціальні методи: культурно-семантичний, культурно-історичний, соціокультурний та статистичний. За допомогою культурно-семантичного методу вивчалось культурне середовище міста,

а об'єктом у ньому виступало його предметно-просторове середовище. Із метою виявлення змін у культурному просторі міст, які відбувалися протягом останнього десятиліття, використано історико-культурний метод. У дослідженні використовувався соціокультурний метод, за допомогою якого розглядалася динаміка розвитку культурного середовища міста у взаємозв'язку з його соціальною динамікою (соціокультурними процесами, які відбуваються у його середовищі). Статистичний метод дав змогу зафіксувати кількісні показники наповнення культурного простору.

2. Культурний простір сучасного європейського глобального міста як категорія

Сучасне європейське глобальне місто є важливим елементом світової економічної системи, відіграє ключову роль для усіх регіонів нашої планети та серйозно впливає на політичні та соціально-економічні процеси (Матвеева, 2015: 93). За влучним висловом амстердамських урбанологів К. Куртіт та П. Найкампа у статті «На честь мегаполісів у глобальному світі» (2013), «в умовах тотальної урбанізації саме таке місто виступає локомотивом та «вузлом» глобального розвитку (Kourtit, Nijkamp, 2013: 168).

Нині у сучасному європейському мегаполісі можна побачити глибинні процеси, які відбуваються у суспільстві. Європейські мегаполіси стають платформою, де відбуваються масштабні процеси інтеграції. Цьому, на думку А. Бергсона, «сприяють імміграційні процеси та глобалізація» (Бергсон, 2011: 58). Однак поступальний розвиток постіндустріальних міст неможливий без формування якісного сучасного культурного середовища, яке має забезпечити зростаючі культурні потреби населення. Не можна не погодитися із твердженням М. Шилехіної, що місто сьогодні активно транслює у суспільстві культурні процеси та стає безпосереднім носієм культури (Шилехина, 2017: 39). Тому, на думку В. Захарової, «важливо вивчати глобальні міста з точки зору не тільки економічних і політичних процесів, але й культурних перетворень, які у них відбуваються» (Захарова, 2017: 27).

Сучасне європейське глобальне місто, як і будь-яке інше, слід розглядати, на нашу думку, з одного боку, як певний населений пункт, у якому сконцентроване населення, адміністративні споруди, об'єкти ділової активності, виробничої, соціальної та культурної інфраструктури, а з іншого – як особливий культурний транстериторіальний простір Європи і світу, у якому, за влучним висловом С. Ільїних та А. Табаркова, «склалися якісно інші соціальні та культурні взаємозв'язки між індивідами, ніж у жителів малих і середніх міст» (Ильиных, Табарков, 2016: 81).

Новий тип міста, сформований у 90-х рр. XX ст. у результаті глобалізаційних процесів, на

переконання американської соціологині С. Сассен, все частіше акумулює у собі та активно транслює існуючі у соціумі культурні процеси, відтворює актуальні культурні сенси суспільства та розкриває ціннісну систему своєї культури (Sassen, 1991: 20). Тому його слід розглядати як певну систему, яка, на думку О. Олійник, «має складатися з таких складових, як міська ідентичність, спосіб життя, забудова, неповторний рельєф, зовнішня реклама, мода та ін.» (Олійник, 2019: 174).

Категорія культурного простору міста впродовж останнього століття у силу об'єктивних обставин (індустріалізації, модернізації, інтеграції та глобалізації) зазнала певної модифікації. Якщо раніше вона розглядалася як створене людьми протягом тривалого історичного періоду штучне середовище проживання та самореалізації, то з позицій сучасної науки вона містить у собі такі елементи культури міста, як норми та цінності певного міського співтовариства, його соціальну психологію, спосіб життя, менталітет.

У цьому контексті заслуговує на увагу визначення культурного простору сучасного міста, насамперед, у просторово-часовому вимірі російського культуролога А. Флієра як «певної ціннісної форми, у якій відображений такий самий зміст, як і в самій культурі» (Флиер, 2000: 31). Цікавою є теза Г. Фесенка, суть якої полягає у тому, що культурний простір глобального міста постає сьогодні як освоєний людиною в тих чи інших параметрах важливий для неї ціннісно-смісловий світ, який набуває характерної ідентичності (Фесенко, 2013: 265). Деякі сучасні дослідники до трактування вказаної категорії додають соціальні спільноти та взаємозв'язки між ними в умовах так званих «кам'яних джунглів» (Гацук, 2015: 21).

Загалом, можна констатувати, що культурний простір глобального європейського міста слід розглядати як певну систему в просторі та часі, яка створює можливості для творчого, насиченого духовного життя кожного окремого його мешканця, та форму, у якій проходить життя міської культури.

3. Структура культурного простору європейського глобального міста та характеристика його елементів

Історична трансформація європейського міста – від індустріального до постіндустріального – створила його нову топографію, у результаті чого значно ускладнилася структура міського культурного простору. Поряд з традиційними елементами (ландшафтною забудовою, пам'ятками архітектури, монументами, музеями, бібліотеками, художніми галереями, виставковими залами тощо) його складовими частинами стали також нові архітектурні стилі міських районів, особливості планування площ та парків. Минуле у поєднанні з принципово новими рисами, привнесеними в архітектурно-просторове

середовище сучасного міста (концертні зали, галереї мистецтв, кінотеатри, артхаузи тощо), формує незабутній образ міста та уособлює у собі матеріальну та духовну культуру багатьох поколінь його мешканців.

Кожне глобальне місто, на думку Г. Фесенка, «стало своєрідним культурним феноменом, який набуває дедалі більшого значення» (Фесенко, 2013: 59). Реальністю стало те, що в постіндустріальну добу на місці «кам'яних джунглів» сформувався новий урбанізований простір, особливістю якого є прагнення міст задовольнити потреби усіх своїх мешканців у покращенні соціокультурного середовища та задоволення культурних потреб городян. Цьому у даний час особливо сприяють процеси інтеграції, глобалізації, джентрифікації та імміграції.

Кожне європейське місто має свій неповторний вигляд – колорит. Насамперед, ця унікальність досягається завдяки його стильовій єдності та досить складній просторовій структурі. Окрім музеїв, галерей, публічних зелених просторів, до неї входять об'єкти культурно-історичної спадщини, які надають містам характерні особливості. Кожне місто по-своєму їх визначає, порівнювати їх досить важко, однак чисельність споруд та пам'яток історичного значення у них досить велика: зокрема, тільки в Лондоні їх більше 20 тис., в Амстердамі – 16 тис. (Доклад, 2015: 49). Музеї та галереї давно вже стали символами культурної ідентичності міст (як приклад – паризький Лувр чи Дрезденська картинна галерея). За даними «Доповіді про культуру світових міст»

(2015 р.), опублікованої за результатами міжнародного проекту з вивчення культури глобальних міст, на 5 найбільш популярних музеїв у Лондоні та Парижі припадало у 2015 р. 20 млн. відвідувачів (Доклад, 2015: 46), тобто по 4 млн. у середньому на кожний.

Для аналізу стану міської культурної спадщини ми виділили із загального переліку її об'єктів, опублікованих у «Доповіді про культуру світових міст», дані про 6 найбільших глобальних західноєвропейських міст. Кількісні показники виокремлених об'єктів культурної спадщини за 2014 р. відображені у табл. 1. (Доклад, 2015: 50).

Як видно з таблиці, найбільша чисельність музеїв різних форм власності, художніх галерей та об'єктів культурної спадщини сконцентрована у найбільших глобальних містах – Парижі та Лондоні. Третє місце за рівнем забезпеченості об'єктами культурної спадщини займає Берлін, четверте – Амстердам.

Культурний простір європейського глобального міста формують також друковані видання та місця їх пропозиції. Бібліотеки глобальних міст щороку видають городянам величезну кількість книг. Так, у 2006 р. була відкрита Центральна публічна бібліотека в Амстердамі, яка на даний час стала однією з найбільших публічних бібліотек Європи (Доклад, 2015: 52). Так, за даними табл. 2, складеної з опублікованих джерел, перше місце з великим відривом за чисельністю публічних бібліотек займає Париж – 830, друге місце посідає Лондон – 383, на третьому місті – Берлін і Стокгольм (Доклад, 2015: 55).

Таблиця 1

Основні показники культурної спадщини найбільших глобальних західноєвропейських міст

Місто	Кількість державних музеїв	Кількість приватних музеїв	Кількість художніх галерей	Чисельність відвідувачів п'яти найпопулярніших музеїв, галерей (млн. осіб)	Кількість об'єктів культурної спадщини
Амстердам	8	143	182	4, 5	3
Берлін	18	140	421	4, 7	3
Лондон	11	162	85, 7	25, 3	4
Мадрид	7	52	299	8, 3	0
Париж	24	113	104, 6	23, 4	4
Стокгольм	29	70	120	4,1	3

Таблиця 2

Кількість бібліотек та книжкових магазинів у глобальних західноєвропейських містах

Місто	Кількість публічних бібліотек	Кількість публічних бібліотек на 100.000 осіб	Кількість книжкових магазинів	Кількість букіністичних магазинів
Амстердам	82	3	165	Дані відсутні
Берлін	88	2,5	245	4
Лондон	383	5	802	68
Мадрид	46	1,5	497	32
Париж	830	7	1625	282
Стокгольм	90	4,2	70	20

Бібліотеки – не єдине джерело пропозиції літератури. І хоча в епоху інформатизації поряд з паперовими варіантами книг все частіше з'являються їх електронні аналоги, чисельність книжкових магазинів усе ж залишається значною: у західноєвропейських містах можна знайти тисячі книжкових магазинів. Як видно з таблиці, найбільша їх чисельність у Парижі – 1625 та Лондоні – 802. Отже, як бачимо, трійка західноєвропейських лідерів за рівнем забезпеченості основними об'єктами культурної інфраструктури є незмінною.

Складовими елементами сучасного міського культурного простору є театр, кіно, музика, образотворче мистецтво, танець, які, власне, і виступають квінтесенцією міської культури. За даними статистики, столиця Великої Британії вже більше чотирьох століть залишається найважливішим центром театрального мистецтва (тут щорічно проходить більше 30 тис. театральних постановок). У галузі кіномистецтва пальму першості традиційно тримає Париж. У французькій столиці функціонує більше кінотеатрів, аніж у будь-якому іншому місті світу (більше 3000) (Доклад, 2015: 56). У багатьох глобальних містах розміщена величезна кількість концертних залів, концертних майданчиків, у яких часто проводяться концерти класичної, оркестрової та поп-музики. В останні десятиліття важливий сегмент культурного простору мегаполісів глобального значення становлять художні виставки і танцювальні майданчики.

4. Аналіз сучасних тенденцій у культурному просторі Лондона і Парижа

Проаналізуємо сучасні процеси та тенденції, які відбулися в культурному просторі найбільших глобальних міст Європи за останнє десятиліття. Насамперед, слід зазначити, що Лондон – місто, яке дуже вдало поєднує свою історичну пам'ять з нестримною креативністю та сучасною поп-культурою, яка динамічно розвивається. Як одна з найбільших глобальних столиць світу, вона є найбільш чутливою до впливу процесів глобалізації на своє культурне середовище. Цей вплив відчувається у різних напрямках: в організації та підтримці музейної справи, організації та просуванні проєктів культурних хабів, сучасних бібліотек, розвиток сучасного театрального та виставкового мистецтва. У багатьох напрямках саме Лондон є взірцем та законодавцем культурних інновацій.

Столичний культурний простір міста у 2012 р. поповнився такими об'єктами культурної спадщини, як приміщення, де проходив Лондонський кінофестиваль, та Новий Олімпійський парк королеви Єлизавети у східному Лондоні (один з найбільших парків у Європі, створених за останнє десятиліття, який згодом став основним майданчиком для проведення кінофестивалів та інших культурних заходів) (Доклад, 2015: 100), чудовими лондонськими школами мистецтв

та дизайну. За останні десять років були побудовані та відремонтовані державний оперний театр, галерея «Тейт Модерн», Британський інститут кіно, концертний зал «Раунд-хаус», реалізовувалися масштабні проєкти розширення Британського музею та реконструкції галереї «Тейт Британія». У 2018 р. розпочалася реконструкція знаменитої виставкової зали «Olympia London», яку архітектори перетворили у найбільший культурний комплекс країни (Студія, 2019).

Місто зазнає впливу інноваційних процесів: у британській столиці відбуваються безліч арт-ярмарків, в останні роки проводяться багато музичних фестивалів, розвивається креативна індустрія (індустрія розваг). Суттєво впливають на трансформацію культурного середовища міста процеси джентрифікації та інтеграції, започатковані у Лондоні ще в кінці минулого століття. Зазначимо, що вони не лише змінили структуру міського простору у раніше непривабливих районах міста, але й, насамперед, його урізноманітнили. Тенденція до культурного різноманіття полягає, зокрема, у тому, що були створені особливі культурні квартали, такі, зокрема, як «Сохо», у яких представники різних міських спільнот створили свої майстерні та студії (Доклад, 2015: 85).

Процес трансформації культурного простору, започаткований у 80-х роках минулого століття, є постійним та охоплює все більше районів міста. Так, у 2018 р. архітектори завершили роботу над новим арт-кварталом «Двір вугільних крапель» на місці вугільного складу у колишньому промисловому районі міста (Студія, 2019), а нещодавно був започаткований новий проєкт «Переможці нової лондонської премії 2020», спрямований на перетворення депресивного району Лафборо-Джанкшн на центр творчості. У рамках вказаного проєкту здійснювалася не лише архітектурна перебудова території, а й розміщення у перепланованих будівлях креативних центрів, мистецьких студій та нових відкритих публічних просторів (New, 2020).

Реалізація принципів архітектурного перепланування, спрямованого на модернізацію культурного простору старих промислових районів міста, відбувалася також і в рамках проєкту «Огляд висотних будівель Лондона», за яким, зокрема, у залізничних арках митцями та підприємцями був створений незалежний кінотеатр та студії художників (London's, 2020).

Схожі трансформації культурного простору відбуваються і в Парижі. Володіючи унікальними культурними надбаннями, це місто всіляко намагається уникнути перетворення в «музей під відкритим небом». У ньому, як і в Лондоні, будуються нові культурні об'єкти у периферійних районах, освоюються альтернативні форми мистецтва, що сприяє формуванню сучасного культурного

образу міста. Особлива увага приділяється ролі творчих індустрій для розвитку культурної інфраструктури міста.

Творчі індустрії у великих містах набувають великої популярності серед їх мешканців, адже, як відомо, проблема такого типу міст полягає, насамперед, у недостатніх комфортних умовах для існування індивідів, тобто у недостатності «вражень», чи як більш влучно зазначає Ч. Лендрі, «відсутності переживань». А «багатство переживань» (поділяємо думку дослідника) складається не лише з міського середовища, а й з можливостей городян його активно змінювати» (Лендрі, 2006: 24).

Тому однією з найбільш значних ознак простору глобального міста є орієнтація на інновацію. Яскравий приклад використання креативних індустрій, які змінюють не зовсім перспективний простір глобального міста на якісне, творче та сучасне середовище, продемонстрував Париж. Так, в рамках проєкту «Великий культурний Париж» у приміщенні покинутої електростанції в Сент-Дені було створено культурний центр під назвою «Європейське місто кіно», а в рамках іншого проєкту – «Паризький бульвар», – монументальні розписи за участю відомих стріт-художників. Вищевказані процеси свідчать про те, що історична трансформація міста супроводжується розвитком так званих «креативних індустрій» (Алексеева, 2020).

У добу інформаційного суспільства запровадження будь-якого роду інноваційних продуктів у місті має високу цінність. Слід зазначити, що, використовуючи усі переваги міжнародної репутації «культурної столиці світу», парижани активно підтримують баланс між старим і новим, змінюючи та модернізуючи старий культурний ландшафт міста, що проявляється, насамперед, у децентралізації та модернізації його культурного середовища. Прикладом такого роду трансформацій є, наприклад, реалізація масштабного проєкту на околиці міста, в 13 окрузі, спрямованого на те, щоб міський культурний простір став платформою для творчих колаборацій та відкритого доступу до культури для усіх його мешканців. Там, у покинутих промислових районах міста, у результаті діяльності колективу художників, громадянської активності та небайдужих містян, в рамках проєкту «Фабрики культури» створюється новий образ старих районів Великого Парижа. Для підтримки творчих ініціатив владою міста створені студії, зали для музичних репетицій, художні студії, виставкові зали та кінозали, внаслідок чого невпинно зростає роль регіону як творчого кластера (Soutien) (Алексеева, 2020).

В останні роки у місті з'явилися нові неоінституційні простори, в усіх районах функціонувала ціла мережа творчих кластерів, які ініціювали створення просторів для діяльності представників творчих професій (Доклад, 2015: 137). Подібні процеси відбуваються і в інших містах. Як бачимо, кожне європейське глобальне місто є особливим феноменом, має свій неповторний культурний образ, який постійно змінюється. Як культурний феномен воно, з одного боку, є матеріальним, а з іншого, як влучно зазначила І. Туліганова, це «віртуальна і навіть ефімерна реальність, яка живе як певна ідея» (Туліганова, 2013: 165).

5. Висновки.

Із наведеного вище можна зробити такі висновки:

Сучасне європейське глобальне місто стає не тільки важливим центром світової економічної та політичної системи, а й культурним феноменом, який набуває дедалі більшого європейського та світового значення.

Його культурний простір слід розглядати як певну систему в просторі та часі, яка створює можливості для творчого, насиченого духовного життя кожного окремого його мешканця, та форму, у якій проходить життя міської культури.

Історична трансформація європейського глобального міста – від індустріального до постіндустріального, створила його нову топографію, у результаті чого культурний простір розширився, значно ускладнилася його структура, кількісні та якісні показники.

На процеси трансформації культурного простору європейських міст впливають процеси глобалізації, інтернаціоналізації та джентрифікації.

Культурний простір глобальних мегаполісів постійно трансформується та модернізується, вдало поєднуючи в собі, з одного боку, історико-культурні пам'ятки минулого, а з іншого – сучасні елементи інноваційної та креативної творчої культури.

В європейських містах спостерігається стійка тенденція до появи багатьох цікавих ініціатив, що свідчить про децентралізацію, наповненість та доступність міського культурного простору. Найкращі показники у цьому напрямі демонструють Лондон і Париж.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо як у комплексному дослідженні культурного простору сучасних європейських міст, так і в локальних студіях, присвячених вивченню особливостей трансформації культурного образу окремих глобальних міст Західної Європи під впливом процесів інтеграції та імміграції.

Література:

1. Kourtit K., Nijkamp P. In praise of megacities in a global world. *Regional Science Policy & Practice*. 2013. Vol. 5, № 2. P. 167–182.
2. London's Tall Buildings Survey 2020. URL: <https://nla.london/insights/londons-tall-buildings-survey-2020>. (дата звернення: 19.01.2022)
3. New London Awards 2020 Winners. URL: <https://nla.london/awards/new-london-awards-2020-winners>. (дата звернення: 03.02.2022)
4. Sassen S. The global city New York, London, Tokyo. Princeton University Press, 1991. 397 p.
5. Soutien aux fabriques de culture en région Île-de-France. URL: <https://subventions.fr/guide-des-aides/soutien-fabriques-de-culture>. (дата звернення: 22.01.2022)
6. Алексеева З. (2020). Как во Франции спасают неблагоприятные районы. URL: <https://strelkamag.com/ru/article/kak-vo-francii-ozhivlyayut-neblagopoluchnye-raiony> (дата обращения к ресурсу: 20.01. 2020).
7. Берсон А. Европейский мегаполис и мультикультуризм: степень совместимости. *Современная Европа*. 2011. № 1. С. 57–70.
8. Гацук С.Ю. Архитектурно-пространственная композиция городского пространства как средство инкультурации. *Человек в мире культуры*. 2015. № 2. С. 20–23.
9. Доклад о культуре мировых городов, Москва, 2015. 120 с. URL: http://www.worldcitiescultureforum.com/assets/others/WCCR-2015_Russian.pdf. (дата звернення: 22.01.2022)
10. Доклад о преобразовании города средствами культуры. Москва, 2015. 107 с. URL: <http://miscp.ru/assets/docs/TCPR.pdf>. (дата звернення: 22.01.2022)
11. Захарова В.И. Социокультурное пространство мегаполиса. *Теория и практика общественного развития*. 2017. № 2. С. 25–27.
12. Ильиных С.А., Табарков А.В. Мегаполис как объект социологического исследования. *Дискуссия*. 2016. № 3(66). С. 8085.
13. Лэндри Ч. Креативный город. Москва : Классика – XXI, 2006. 399 с.
14. Матвеева О.Ю. Глобальные города – города, меняющие социально-культурное пространство. *Вестник науки Сибири*. 2015. № 1(16). С. 93–97.
15. Олійник О.М. Культурний простір, комунікація міста: співвідношення понять. *Культура і мистецтво у сучасному світі*, 2019. Вип. 20. С. 169–177.
16. Студия Томаса Хизервика превратит Лондон в новое культурное пространство. URL: <https://www.admagazine.ru/architecture/studiya-tomasa-hizervika-prevratit-olympia-london-v-novoe-kulturnoe-prostranstvo> (дата обращения к ресурсу: 7 февраля 2019).
17. Тулиганова И.В. Город как культурный ландшафт. *Вестник Поволжского института управления*. 2007. № 13. С. 163–168.
18. Фесенко Г. Креативні трансформації культурного ландшафту мегаполісів. *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 140. Теорія та історія культури. С. 59–64.
19. Фесенко Г. Культурний простір сучасного міста як цивілізаційний вимір. *Пространство литературы, искусства и образования – путь к миру, согласию и сотрудничеству между славянскими народами* : материалы VII междунар. науч.-практ. конф., г. Харьков, 20 декабря 2012 г. Харьков, 2013. С. 264–268.
20. Флиер А.А. Культурология для культурологов. Москва : Академический проект, 2000. 496 с.
21. Шилехина М.С. Культурное пространство современного города как объект междисциплинарного исследования. *Культура и образование: научный журнал вузов культуры и искусств*. 2017. № 2(25). С. 39–46.

References:

1. Kourtit K., Nijkamp P. (2013). In praise of megacities in a global world. *Regional Science Policy & Practice*. Vol. 5, № 2, pp. 167-182. [in England]
2. London's Tall Buildings Survey 2020. URL: <https://nla.london/insights/londons-tall-buildings-survey-2020> [in England]
3. New London Awards 2020 Winners. URL: <https://nla.london/awards/new-london-awards-2020-winners> [in England]
4. Sassen S. (1991). The global city New York, London, Tokyo. Princeton University Press, 397 p. [in England]
5. Soutien aux fabriques de culture en région Île-de-France. URL: <https://subventions.fr/guide-des-aides/soutien-fabriques-de-culture> [in England]
6. Alekseeva, Z. (2020). Kak vo Frantsyy spasaiut neblahopryiatnye raiony. [How unfavorable areas are being saved in France]. URL: <https://strelkamag.com/ru/article/kak-vo-francii-ozhivlyayut-neblagopoluchnye-raiony> (data obrashcheniya 20.01. 2020). [in Russian]

7. Berson A. (2011). Evropeyskiy mehapolys y multykulturyzm: stepen sovместymosty. [European megacity and multiculturalism: degree of compatibility]. *Sovremennaya Evropa*. №1, pp.57-70. [in Russian]
8. Hatsuk S. Yu. (2015). [Arkhytekturno-prostranstvennaya kompozitsiya horodskogo prostranstva kak sredstvo ynkulturyatsyy. [Architectural and spatial composition of urban space as a means of inculturation]. *Chelovek v myre kultury*. №2, pp. 20-23. [in Ukrainian]
9. Doklad o kulture myrovyykh horodov. [World cities culture report]. (2015). Moskva, 120 s. URL: http://www.worldcitiescultureforum.com/assets/others/WCCR2015_Russian.pdf [in Russian]
10. Doklad o preobrazovanykh horoda sredstvamy kultury. [Report on the transformation of the city through culture]. (2015), Moskva, 107 s. URL: <http://miscp.ru/assets/docs/TCPR.pdf> [in Russian]
11. Zakharova V. Y. (2017). Sotsyokulturnoe prostranstvo mehapolysa. [Sociocultural space of the megacity]. *Teoriya y praktika obshchestvennogo razvitiya*. №2, pp. 25-27. [in Russian]
12. Yllynykh S. A., Tabarkov A. V. (2016). Mehapolys kak obyekt sotsyologicheskogo issledovaniya. [Megapolis as an object of sociological research]. *Diskussiya*. № 3 (66), pp. 80–85. [in Russian]
13. Lendry Ch. (2006). Kreatyvnyi horod. [Creative city]. Moskva: Klassyka – XXI, 399 p. [in Russian]
14. Matveeva O. Yu. (2015). Hlobalnye horoda – horoda, meniaiushchye sotsyalno-kulturnoe prostranstvo. [Global cities changing the socio-cultural space]. *Vestnyk nauky Sybyry*. № 1 (16), pp. 93-97. [in Russian]
15. Oliinyk O. M. (2019). Kulturnyi prostir, komunikatsiia mista: spivvidnoshennia poniat. [Cultural space, city communication: the relationship of concepts]. *Kultura i mystetstvo u suchasnomu sviti*, Vyp. 20, pp. 169-177. [in Ukrainian]
16. Studiya Tomasa Khyzervyka prevratyt London v novoe kulturnoe prostranstvo. (2019). [Thomas Heatherwick Studio will turn London into a new cultural space]. URL: <https://www.admagazine.ru/architecture/studiya-tomasa-hizervika-prevratit-olympia-london-v-novoe-kulturnoe-prostranstvo> (data obrashcheniya 7 fevralia 2019). [in Russian]
17. Tulyhanova Y. V. (2007). Horod kak kulturnyi landshaft. [The city as a cultural landscape]. *Vestnyk Povolzhskogo ynstytuta upravleniya*. №13, pp. 163-168. [in Russian]
18. Fesenko H. (2013). Kreatyvni transformatsii kulturnoho landshaftu mehapolisiv. [Creative transformations of the cultural landscape of megacities]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T. 140. *Teoriia ta istoriia kultury*, pp. 59-64. [in Ukrainian]
19. Fesenko H. (2013). Kulturnyi prostir suchasnoho mista yak tsyvilizatsiinyi vymir. [Cultural space of the modern city as a dimension of civilization]. *Prostranstvo lyteratury, yskusstva y obrazovaniya – put k myru, sohlyasyu y sotrudnychestvu mezhdu slavianskymy narodamy: materyaly VII mezhdunar. nauch.-prakt. konf.*, h. Kharkov, 20 dekabria 2012 h. Kharkov, pp. 264 –268. [in Ukrainian]
20. Flyer A. Ya. (2000). Kulturolohiya dlia kulturolohov. [Culturology for culturologists]. Moskva: Akademicheskyy proekt, 496 p. [in Russian]
21. Shylekhyna M. S. (2017). Kulturnoe prostranstvo sovremennoho horoda kak obyekt mezhdystsyplinarnoho issledovaniya. [Cultural space of a modern city as an object of interdisciplinary research]. *Kultura y obrazovaniye: nauchnyi zhurnal vuzov kultury y yskusstv*. №2 (25), pp. 39 - 46. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 07.02.2022
The article was received 07 February 2022

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1992–2018 Р.)

Хоміцький Василь Романович,
здобувач кафедри всесвітньої історії
і релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка;
вчитель історії
Староолексинецької ЗОШ І-ІІІ
ст. Тернопільської обл.
vasulko1973@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9505-7266

Мета. У статті автор намагався дослідити становлення православних монастирів та інституту чернецтва в УПЦ КП періоду незалежності України. 1988 рік – знаковий рік, як ювілейний, так і переломний для церкви і українського чернецтва. Урядом УРСР Українському екзархату РПЦ була повернута частина культових споруд і територія Києво-Печерської Лаври. Наше дослідження концентрує свою увагу на процесі становлення і відродження монастирів і чернецтва загалом у Західній Україні. Актуальність вивчення діяльності монастирів на заданій території зумовлена недостатньою увагою науковців до цієї проблематики. У процесі дослідження знаходимо відповідь на питання руйнації і знищення монастирів і чернецтва як такого атеїстичною владою радянського періоду.

Чернецтво як феномен все більше привертає увагу пересічних людей. Аскетика – це та рушійна сила, яка допомагає ченцям звершувати свій нелегкий подвиг. У статті висвітлено особливості монастиря і скита. Проведений порівняльний аналіз як у міжконфесійному вимірі, так і в конфесійному.

Чернецтво – це підвалини Церкви. У статті автору вдалось зазначити характерну проблематику монастирів УПЦ КП – це недостатня кількість насельників. Недостатнє виконання монастирського правила і чернечих обов'язків тісно пов'язане із чисельністю насельників у монастирях. **Мета** статті – дослідити становлення православних монастирів та інституту чернецтва в УПЦ КП періоду незалежності України на території Західної України. **Методи.** Методологічна основа дослідження побудована на принципах об'єктивності та історизму із застосуванням методів аналізу історичних джерел, опису історичних подій, порівняння особливостей розвитку монастирів і чернецтва загалом як у міжконфесійному вимірі, так і у УПЦ КП загалом у період з 1992 до 2018 рр. **Результати.** З'ясовано, що чернецтво та монастирі розпочали своє відродження з постанням незалежності України. Проведений міжконфесійний аналіз росту чернецтва і монастирів. Виявлено, що регіонам активного поширення чернецтва стали області із найвищим рівнем релігійності населення та релігійних громад – Закарпатська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська. У конфесійному вимірі – УГКЦ. Серед УПЦ КП по єпархіях склалось дещо по-іншому. Лідером залишаються Волинська і Рівненська, а згодом це Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська. **Висновки.** Розглянувши особливості діяльності православних монастирів на території Західної України за часів незалежності України в 1992–2018 рр., встановлено, що процес формування чернецтва і їх монастирів перебуває в стадії відродження і становлення. Визначено основні інституційні зміни в житті монастирів та чернецтва західного регіону досліджуваного періоду.

Ключові слова: чернецтво, УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ МП, ігумен, архимандрит, єпископ, митрополит.

ACTIVITIES OF ORTHODOX MONASTERIES IN THE TERRITORY OF WESTERN UKRAINE (1992–2018 PP.)

Khomitsky Vasyl Romanovych,
*Postgraduate Student at the Department of World History
and Religious Studies
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical
University;
Teacher of History
Starooleksinets Secondary School of I-III grades
of the Ternopil region
vasulko1973@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9505-7266*

Goal. The article examines the formation of Orthodox monasteries and the institute of monasticism in the UOC-KP during the period of Ukraine's independence. 1988 was a significant year, both a jubilee and a turning point for the church and Ukrainian monasticism. The Government of the Ukrainian SSR returned to the Ukrainian Exarchate of the ROC part of the cult buildings and the territory of the Kiev-Pechersk Lavra. Our study focuses on the process of formation and revival of monasteries and monasticism in general in Western Ukraine. The urgency of studying the activities of monasteries in Western Ukraine is due to insufficient attention of scientists to this issue. The peculiarity of studying the activities of monasteries is due to lack of material and insufficient attention of scientists to this issue. In the process of research we find the answer to the question of the destruction and destruction of monasteries and monasticism as such, the atheistic authorities of the Soviet period. The **purpose** of the article is to investigate the formation of Orthodox monasteries and the institute of monasticism in the UOC-KP during the period of independence of Ukraine in Western Ukraine. Monasticism as a phenomenon is increasingly attracting the attention of ordinary people. Asceticism is the driving force that helps monks perform their difficult feat. The article highlights the features of the monastery and hermitage. A comparative analysis in the interfaith dimension and in the confessional. Monasticism is the foundation of the Church. In the article the author managed to note the characteristic problems of the monasteries of the UOC-KP, this is the insufficient number of inhabitants. Insufficient fulfillment of monastic rules and monastic duties is closely related to the number of inhabitants in monasteries. **Methods.** The methodological basis of the study is based on the principles of objectivity and historicism using methods of analysis of historical sources, description of historical events, comparison of the development of monasteries and monasticism in general both in the interfaith dimension and in the UOC-KP in general from 1992 to 2018. **Results.** It was found that monasticism and monasteries began their revival with the rise of Ukraine's independence. An interfaith analysis of the growth of monasticism and monasteries was conducted. It was revealed that the regions with the highest level of religiosity of the population and religious communities–Lviv, Zakarpattia, Ternopil, Ivano-Frankivsk became the region of active spread of monasticism. In the confessional dimension–UGCC. Among the UOC-KP, the situation in the dioceses was somewhat different. Volyn and Rivne remain the leaders, followed by Ivano-Frankivsk, Chernivtsi and Ternopil. **Conclusions.** Considering the peculiarities of the activity of Orthodox monasteries in Western Ukraine during the independence of Ukraine in 1992–2018, it was found that the process of formation of monasticism and their monasteries is in the process of revival and formation. The main institutional changes in the life of monasteries and monasticism of the western region of the studied period are determined.

Key words: monasticism, UOC-KP, UAOC, UOC-MP, abbot, archimandrite, bishop, metropolitan.

1. Вступ

Набуття Україною державного суверенітету та швидкий розвиток політичних і соціальних процесів усіх сферах мали неабиякий вплив у церковно-релігійній сфері, зокрема у становленні і розвитку монастирів і чернецтва. Більш ніж тисячолітній інститут українських християнських монастирів в кінці 80-х минулого ст. зазнав істотних змін, спричинених не стільки іманентними процесами в самому церковно-монастирському середовищі, скільки в політичній та духовній сферах, у системі загальнозначущих етнокультурних цінностей та пріоритетів.

Наше дослідження концентрує свою увагу на процесі становлення і відродження монастирів у Західній Україні. Монастирі є осердям церковного життя, що зберігають надбання аскетичної і культурної

чернецтва. Тому дослідження розвитку православних монастирів УПЦ КП в Західній Україні є актуальним для з'ясування їх витоків і діяльності.

Православне чернецтво є одним із феноменів, що привертає увагу дедалі ширшого кола дослідників. Найбільш вагому спробу осмислити цей процес представили відомі сучасні дослідники М. Бабій (Бабій) (1), М. Дегтярьов (Дегтярьов, 1999), В. Дятлов (Дятлов, 2013), Т. Кілессо (Каталог, 2013), А. Киридон (Солдатенко, 2013), В. Климов (Климов, 2008), І. Литвин (Литвин, 2006), Г. Надтока (Надтока, 1998), М. Реутов (Дегтярьов, 1999), В. Рожко (Рожко, 2009) та інші. Характерною особливістю вивчення діяльності монастирів досліджуваного періоду є фрагментарність, зумовлена браком матеріалу та недостатньою увагою науковців до цієї проблематики.

2. Мета дослідження

Метою статті передбачено розкриття особливостей становлення монастирів та чернецтва УПЦ КП в Західній Україні. Окреслена мета зумовила розв'язання таких завдань:

- 1) розкриття особливостей відродження православних монастирів;
- 2) дослідження процесу зростання чернецтва і розвитку монастирів УПЦ КП;
- 3) визначення основних аспектів діяльності монастирів УПЦ КП в Західній Україні.

Методологічна основа дослідження побудована на принципах об'єктивності та історизму із застосуванням методів аналізу історичних джерел, аналізу історичних подій, порівняння особливостей росту чернецтва як такого і особливостей відродження монастирів в період 1992–2018 рр. на території Західної України.

3. Гоніння й відродження чернецтва

Розуміючи виключне значення чернецтва для Церкви, радянська влада проводила послідовну політику скорочення кількості монастирів, а в діючих монастирях – скорочення кількості ченців. Упродовж 1960–1970-х рр. боролася за своє збереження Почаївська лавра, що є прикладом як жорсткого ставлення радянської влади до монастирів та чернецтва, так і чернечої відданості та самопожертви її братії та намісника ієромонаха о. Якова (Панчука) (Хоміцький, 2016: 259). Внаслідок цієї боротьби кількість насельників лаври скоротилась від 146 до 35 осіб (Зоря, 2001: 54–55). На початку 1980-х рр. в Україні залишались діючими лише два чоловічі монастирі з однойменною назвою Свято-Успенський – в Одесі і Почаєві. Діяло декілька жіночих монастирів – Троїцький (понад 130 черниць) у м. Корець, Покровський (127 черниць) в м. Києві та Миколаївський (116 черниць) у м. Мукачеві (Бабій).

Об'єктивно внутрішні і зовнішні процеси в церкві активізувалися після відзначення 1000-ліття введення християнства на Русі (1988 р.). Урядом УРСР Українському екзархату РПЦ (далі – Російська Православна Церква) була повернута частина комплексу культових споруд і територія Києво-Печерської лаври (Ближні та Дальні печери) для відновлення тут чоловічого монастиря та духовної семінарії. Це рішення створило прецедент на повернення культових споруд, майна колишнім власникам – релігійним організаціям. А згодом подібні рішення почали приймати й щодо інших об'єктів по всій території України (Іларіон, 1986: 64).

4. Відродження монастирів

Відродження монастирів та чернецтва стало можливим з часу проголошення незалежності України. Монастирі пережили справжній «бум» кількісного зростання чернецтва, який відбувся у 1990-х рр. Вже у 1992 р. загальна чисельність

монастирів в Україні досягла 55 і було зрозуміло, що це лише початок процесу монастирської інституалізації. У період з 1985–1995 рр. їх кількість зростала стрибкоподібно: на 1 січня 1995 р. в Україні діяло 152 монастирі, в яких проживало 3254 ченців та черниць. Отже, кількість насельників зросла у 17 разів. Практично половину загальноукраїнської кількості цих релігійних центрів (98) складали греко-католицькі та римо-католицькі монастирі. За десять років, станом на 1 січня 2005 р., кількість українських монастирів (православних, греко-католицьких, римо-католицьких, старообрядницьких) збільшилась більш як у два рази і досягла цифри 378. За цей період майже подвоїлась (в 1,9 рази) й чисельність ченців та черниць. На початок 2008 р. загальна кількість монастирів та їх насельників становила відповідно 421 та 6598 (Архів, 2007: 1).

Чернече служіння, яке набуло активного поширення у 1990-ті рр., мало продовження на початку нинішнього століття. Закономірно, що регіонами найбільшого зосередження монастирів різних конфесій стали області з найвищим рівнем релігійності населення та релігійних громад – Закарпатська (52 монастирі), Львівська (50 монастирів), Тернопільська (35 монастирів), Івано-Франківська (30 монастирів) (Архів, 2007: 1).

Найбільше насельників проживало також у монастирях цих областей: Львівській (874 ченців та черниць), Рівненській (514 ченців та черниць), Тернопільській (420 ченців та черниць), Закарпатській (458 ченців та черниць). Окремі монастирі продовжили давні монастирські традиції цих регіонів. Заснування інших монастирів стало результатом активного християнського місіонерства (Архів, 2007: 1).

5. Особливості монастирів і чернецтва УПЦ КП

Після постанови Української Православної Церкви Київського Патріархату (далі – УПЦ КП) в 1992 р. питання заснування монастирів та розвитку чернечого життя набуло актуальності у цій конфесії. Так, у Волинській єпархії на її території діяло декілька монастирів. Серед них чоловічі: в с. Соколи Рожищанського району, в с. Жидичин Ківерцівського району і в м. Луцьку і один жіночий монастир в Луцьку.

Від 23 липня 2003 р. Жидичинський монастир розпочав своє відродження, а від 2007 р. відродження розпочав Свято-Духівський (чоловічий) скит. Відтак у 2015 р. з ініціативи братії монастиря постав і жіночий скит, за 3 км від обителі у с. Липляни. У сучасний період на території Жидичинського монастиря будується Воскресенський собор (Цап, 2015: 188–204).

В УПЦ КП від 1992 р. українській мові, яка одночасно є богослужбовою, надається пріоритет. Братія Жидичинського монастиря займалась

перекладацькою діяльністю богослужбових текстів українською мовою. Оскільки приміщення монастиря були занедбані, у визначений період тривала їх реставрація. Враховуючи велику потребу парафіяльних храмів у забезпеченні просфорами для літургій, братія на території монастиря збудувала хлібню. Робота з молоддю в УПЦ КП була першочерговим завданням. І тому братія специфічно підійшла до вирішення даного питання. Відтак створила недільну школу, друкарню преп. Миколи Святоші. Велику роль у розвитку Церкви відіграє наукова діяльність. Ченці щороку організовували Миколаївські читання. Фонди бібліотеки є відкритими для всіх бажаючих. При монастирі створено офіційну вебсторінку «Студія прп. Миколи Святоші» і сайт «Чернецтво Волині», (РІСУ). Також при монастирі створено інститут лідерів для християнської молоді (19). При монастирі започаткували інформаційну платформу Σ (Схола) (Схола).

Чоловічий монастир в с. Жидичин – був одним із найбільших в УПЦ КП. Обитель мала два скити: Свято-Духівський в Жидичині і Петро-Павлівський в с. Липлянах. Скит, як зазначав намісник архимандрит Константин, є прикладом того, що для Бога важливі не якісь матеріальні речі, а чернеча молитва і подвиг. На території скита розміщено храм і дві каплички, а також будинок для проживання ченців. Тут проживає троє насельників. Також проводяться роботи з будівництва печери, де ченці в особливий спосіб будуть творити молитву. Особливість цього скита в тому, що тут насельник ієромонах о. Агапіт розводить голубів (РІСУ).

Життя в скиту різниться від монастирського й характеризується посиленням усамітнення та обмеження спілкування з прочанами. Від часу заснування скита монахи служили північну (полуношницю), інші богослужіння відбувались в монастирі. У даний час, окрім північної, монахи відправляють також акафісти – в середу й п'ятницю о 18 год. Також служать дві божественні літургії: в середу о 7 год. і з п'ятниці на суботу – опівночі. Раніше чернече життя скита було більш келійне, а зараз більше служать разом. Братія скита ходить в монастир на послух і на трапезу. У 2011 р. у спорудженому Свято-Духівському скиті була проведена зустріч патріарха УПЦ КП Філарета (Денисенко) зі всіма ченцями Волинської єпархії (Цап, 2015: 188–204).

Жіночий монастир св. Василя Великого, що в м. Луцьку, був заснований в 2009 р. Обитель чисельна: 11 сестер. П'ять сестер включно з ігуменею є черницями. Інші шість сестер є послушницями, з яких одна є рясофорною. Тут знаходиться два домових храми, в яких звершується добове коло богослужіннь. Черниці монастиря несуть різні послухи. У просфорні вони випікають щодня

близько 2 тис. просфор. Замовлення надходять для Волинської та інших єпархій. Послух у пекарні несуть чотири сестри. Для цієї роботи залучають також охочих мирян. При монастирі є швейна майстерня, де шиють ризи (священний одяг), а також повсякденне вбрання для священнослужителів – ряси і підрясники (Православ'я Волині).

У м. Луцьку на території заповідника «Старий Луцьк» з 2007 р. діє Замковий Свято-Архангельський чоловічий монастир, відомий як «Луцька тюрма». 1 липня 2001 р. будівля була повернута Волинській єпархії УПЦ КП, де засновано чоловічий монастир на честь Різдва Христового. З 2007 р. намісником цього монастиря є ієромонах Святополк (Канюк). У 2012 р. був освячений головний храм на честь Новомучеників і сповідників ХХ ст. Нині у монастирі проживають 8 насельників, з них 5 – у священничому сані (Цап). Територія монастиря складає близько 4 тис. кв. м., тому ченці використовують лише частину приміщення. У Волинській єпархії ініціювали створення хостелу (Бабій).

Зазначимо, що на початку 1990-х рр. в межах сучасної Володимирської і Турівської єпархії було відроджено Різдво-Христовий жіночий монастир. Її очолила ігуменя Варвара (Ігнатенко). Зі слів ігумені в умовах російсько-української війни усі турботи в монастирі спрямовані на підтримку військових та їх родин. Оскільки монастир названо на честь Різдва Христового, черниці опікуються дітьми. Двоє насельниць монастиря для них проводять різноманітні заходи (Волинь пост).

Священний синод УПЦ КП 13 травня 2017 р. прийняв рішення про відкриття ще двох нових монастирів у Волинській єпархії УПЦ КП: Хресто-Воздвиженський чоловічий монастир (м. Луцьк вул. Йова Конзелевича, 5) та Свято-Покровський жіночий монастир (с. Тростянець Ківерцівського району Волинської області) (Волинь 24).

Управління Волинської єпархії придбало ділянку в с. Тростянець зі старою хатою біля храму св. Трійці. Тимчасово тут проживають три черниці на чолі із намісницею обители – ігуменею Марією (Ігнатенко). Раніше вона виконувала послух намісниці монастиря у Володимирі. У Свято-Покровському монастирі будують домовий храм, келії, приміщення для прочан. Місце у с. Тростянець особливе тим, що поруч у храмі св. Трійці перебуває чудотворна ікона «Одигітрія», датована початком ХV ст. У 1889 р. ікона самооновилася. Керівництво єпархії, зважаючи на ці обставини, благословило, окрім статутних богослужінь, проведення цілодобових молій (Ледовок).

У заповіднику «Старий Луцьк» розміщений Хресто-Воздвиженський чоловічий монастир. Братський корпус був збудований у 1630–1640-х рр. Тривалий час він був політичним центром православного населення Волині, проте

на зламі XVII – XVIII ст. братство почало занепадати. Монастир залишився майже в первісному стані з поправкою на незначні ремонти (Волинські єпархіальні відомості).

Призначений митрополит Даниїл (Чокалюк) на Рівненську єпархію проявляв особливу турботу до чернецтва. Перший монастир, який прийшлося владиці відкрити, – це чоловічий монастир на Козацьких Могилах (с. Пляшева, Радивилівського р-ну). Чернеча молитва на місці Берестецької битви відновилась в липні 2002 р. Згодом з благословення владики Даниїла були засновані і відкриті монастирі: два жіночих (м. Дубно) і чоловічий (с. Панталія, Дубенського р-ну) (Кулініч).

З ініціативи влади та з підтримки церкви в урочищі Гурби біля братської могили УПА відбулось відкриття чоловічого монастиря. Створення національного пантеону бойової слави «Повстанські могили» на зразок комплексу в с. Пляшева – на честь пам'яті загиблим героям-козакам. Ініціатива була підтримана керуючим Рівненською єпархією митрополитом Даниїлом (Чокалюком), і 3 травня 2005 р. був закладений чоловічий монастир на Повстанських могилах (в урочищі Гурби, колишнього Здолбунівського р-ну) на місці однієї з найжорстокіших битв Української Повстанської Армії (УПА) з московським окупантом. З 2005 р. розпочалась розбудова монастиря. Відбулося перепоховання тлінних останків героїв-повстанців та ідентифікація їх імен з різних місць Гурбинського лісу до національного пантеону (Кулініч). На свято Покрови 2006 р. відбулось відкриття першої черги Пантеону та перепоховання 27 останків загиблих вояків. У 2007 р. відбулось відкриття другої черги Пантеону Героїв ще двох знайдених останків. Поряд із могилами повстанців на високому постаменті-колоні поставлено скульптуру Покрови Пресвятої Богородиці (Кулініч).

Будівництво головного дерев'яного храму обителі на честь Воскресіння Господнього було розпочато у 2010 р., а в Лазареву суботу, 23 квітня 2016 р., архієпископ Рівненський і Острозький Іларіон звершив чин великого освячення монастирського храму (Кулініч).

У с. Пляшева на Рівненщині на поч. XX ст. на острові Журавлиха було облаштовано найбільшу в Україні могилу козаків та селян, що загинули під час Берестецької битви. Тут був збудований Георгіївський собор, двохповерхове приміщення для проживання братії (з трапезною та архієрейськими покоями), будинок для дитячого притулку. У 9-ту П'ятницю після Пасхи, 2 червня 1914 р., відбулося урочисте освячення комплексу Козацьких Могил із заснованим тут монастирем-скитом, яке звершив єпископ Кременецький Діонісій (Валединський). Цим було започатковано створення духовно-меморіального комплексу

«Козацькі Могили». Від 1989 р., зі зміною ставлення держави до Церкви на Козацьких Могилах відновились народні вшанування пам'яті козаків і постало питання про відродження молитви на цьому місці. З 1990 р. в Георгіївському соборі розпочались регулярні богослужіння для парафіян с. Пляшева. Чернеча молитва над козаками відновилась у липні 2002 р. з відродженням Свято-Георгіївської обителі (Климов, 2008: 34–38). Відкриття монастиря благословив митрополит Рівненський і Острозький Даниїл (Чокалюк) у 2005 р.

Особливістю монастирського собору на Козацьких Могилах (1914 р.) було те, що він мав три престולי: Георгіївський, Параскевський та Борисоглібський, Свято-Михайлівський храм (1650 р.) з підземними ходами (1912 р.) (Климов, 2008: 43).

Варваринський жіночий монастир в Дубно діє з осені 2004 р. Там розміщений онкодиспансер. У 2004 р. за згодою керівника Дубнівського міжрайонного онкологічного диспансеру П. Комісарука виділено кімнати для домового храму та келій для насельниць монастиря. В обителі організовані щоденні богослужіння. У монастирі є багато часток мощів святих: св. влк. мч. Варвари та влк. мч. Пантелеймона; прп. Агапіта, цілителя Києво-Печерського та прп. Іова Почаївського та одного з вбитих дітей у Вифлеємі (РІСУ).

Манявський монастир 30 листопада 1999 р. було передано Івано-Франківській єпархії УПЦ КП, що дало поштовх відродженню святині (Климов, 2008: 1). Витоки цієї події пов'язані з перебуванням Президента України Л. Кучми у Манявському монастирі на Різдво Христове 2002 р. А 12 січня 2003 р. Президент прийняв рішення особистої опіки відродження цього монастиря і відбудови Хресто-Воздвиженського Собору. У період незалежної України монастир став центром паломництва віруючих, місцем, куди їдуть науковці, державні діячі різного рангу, зокрема Президенти України Л. Кучма та В. Ющенко, перший Президент Росії Б. Єльцин та Президент Грузії М. Саакашвілі. Значний зусиль у відродженні обителі доклав архієпископ (зараз митрополит) Івано-Франківський і Галицький Іосаф (Василиків). Під час Помісного Собору 15 липня 2004 р. УПЦ КП канонізувала засновників і фундаторів Манявського-Хрестовоздвиженського скиту Іова і Феодосія (Манявських) (Климов, 2008: 13). На території Манявського скита молитовно трудяться дванадцять монахів. З 6 до 22 години вечора вони звершують добове коло богослужінь.

Відомим на Буковині є заснований жіночий монастир (с. Васловівці) на місці садиби Буковинського митрополита Євгена (Гакмана). Біля храму звели двохповерховий будинок. Перший – поверх для прочан, а другий – для чернечих келій.

Цікавість храму у тому, що він складається з двох храмів – нижнього (підвального) і верхнього. У нижньому на стінах намальоване все те, до чого митрополит Євген (Гакман) долучився: фрагменти університетських приміщень, храми у Чернівцях. Проект нижнього храму зробив митрополит Чернівецький і Буковинський Данило (Ковальчук). Зараз у монастирі є архимандрит Євген та одна черниця (РІСУ).

З 18 грудня 2012 р. зареєстрований Свято-Пантелеймонівський чоловічий монастир в урочищі Кадіб (с. Шипинці, Кіцманського р-ну Чернівецької області). Обитель славиться мощами святих, яких тут чимало. Біля 60-ти часточок (мощі) святих монастирю було передано із Криму. Серед яких мощі Андрія Першопокликаного, влчмч. Пантелеймона, Дмитрія Ростовського, прв. Анни та багатьох грузинських, афонських і навіть вірменських святих. Як зазначив благочинний Кіцманського району прот. о. Роман Палійчук, найкраща можливість повідомити віруючим про мощі через хресний хід. Відстань від собору в м. Чернівці до Свято-Пантелеймонівського монастиря вірні мають подолати 25 км пішки, у молитві і духовних роздумах (РІСУ).

У Тернопільській єпархії розпочав свою діяльність з 27 липня 2012 чоловічий монастир (на хуторі Вірля маєток Ганни Гойської) р. (20). 9 травня 2013 р. (великодній вівторок) архієпископ Тернопільський, Кременецький і Буцацький (святенноархимандрит) Нестор (Писик) звершив чин освячення монастирського храму на честь св. Юрія Переможця. На даний час у монастирі проживає один ієромонах – ігумен Полікарп (Касько), ним застосовується монастирське правило. Відтак відсутня можливість регулярно звершувати добове коло богослужіннь, за виключенням свят і неділі. Сюди приходять мешканці навколишніх сіл. Серед них є хористи. Члени Кременецької «Просвіти» і активні мешканці навколишніх сіл є безпосередніми будівничими і жертводавцями цього монастиря. Керівництво Тернопільської єпархії дбає про розвиток обителі. Від 2012 р. тут у монастирі працюють літні молодіжні табори. На початках до табору залучали дітей Кременецького благочиння 2010 р., а з 2012 р. тут працює всеукраїнський православний табір. Задум цього табору унікальний. Для таборян (молодь 14-18 р.) на території монастиря створюють умови, наближені до умов перших християн. Тут творяться ранкові і вечірні молитви перед монастирським храмом, проводяться ігри, робота в групах, бесіди з ігуменом і парафіяльними священниками, молитви перед і після трапези. Обладнаний табір наметами, польовою кухнею і душовими кабінами. Таборяни поділяються на курені, а курінні – парафіяльні священники (РІСУ).

6. Статистичні відомості і порівняльна характеристика чернецтва у міжконфесійному вимірі

До середини 1990-х р. найбільш активною у справі організації, функціонування монастирів, укомплектування їх чернецтвом виявилася Українська Греко-Католицька Церква (далі – УГКЦ). На 1 січня 1995 р. в УГКЦ функціонувало 76 монастирів, в них проживало 1218 ченців та черниць різних чернечих чинів та згромаджень. Українська Православна Церква у підпорядкуванні Московського Патріархату (далі – УПЦ МП) мала 64 монастирі, в них проживало 1733 ченців та черниць. УГКЦ ставила собі за мету відновити мережу монастирів, яка функціонувала до 1939 р. УПЦ МП, успадкувавши основну частину монастирів колишнього Українського екзархату РПЦ і не втративши кадровий склад чернецтва, також виявилася церквою не тільки з наявною кількістю монастирів, але й готовою цю кількість суттєво нарощувати (Релігійна панорама, 2006: 4).

Римо-Католицька Церква (далі – РКЦ) на 1 січня 1995 р. мала 22 монастирі і 190 ченців та черниць різних чинів, відображаючи стрімке поширення католицизму на Правобережній Україні і, зокрема, на Поділлі, Житомирщині (РІСУ).

У структурі УПЦ КП було 15 монастирів з 47 насельниками. Українська Автокефальна Православна Церква (далі – УАПЦ) формально не мала жодного монастиря, хоч улітку 1991 р. той же київський чоловічий монастир спочатку був офіційно зареєстрований як чоловічий і жіночий монастир Київської єпархії УАПЦ (до 1993 р.) (Статистика релігійних організацій України).

Відтак монастирі двох найбільших церков, УПЦ МП і УГКЦ, в середині 90-х рр. минулого століття склали більшість монастирів, що становило 76% від їх загальної кількості. З них більша частина чернечих осередків (близько 100) діяла в зоні домінувального впливу греко-католицизму – у Львівській (59), Закарпатській (15), Тернопільській (13) та Івано-Франківській (12) областях.

За підсумками 2000 р. кількість монастирів в Україні досягла 276. Порівнюючи з 1995–2000 рр. їх кількість збільшилась на 50%, а кількість чернецтва – на 57% (РІСУ).

Істотно зросли показники в РКЦ (50 монастирів, ріст в 2, 3 рази) та УПЦ МП (з 1995 р. кількість монастирів та чернецтва збільшилась тут майже вдвічі; чисельність ченців та черниць УПЦ МП складала на цю дату 3519 осіб, або 68,7% від загальної чисельності чернецтва в Україні). В 1,5 рази зросла кількість монастирів УПЦ КП (22), в уповільнену фазу перейшов ріст монастирів УГКЦ (в 1,1 рази) (УЦЕПД, 2000: 2–65).

Цікаві закономірності виявив аналіз кількісних характеристик монастирсько-чернечого комплексу в розрізі конфесій за 1995–2005 рр. В УПЦ МП за цей період збільшилась кількість монастирів до 161 (у 2,5 рази), що складало майже 42% від загальноукраїнської кількості монастирів, відображаючи політику УПЦ МП, спрямовану на інтенсивний і екстенсивний розвиток цього релігійного інституту. На 1 січня 2008 р. монастирів у складі УПЦ МП було 173. З 15 до 39 (в 2,6 рази) збільшилося монастирів в УПЦ КП. На початок 2008 р. чисельність монастирів тут зросла до 44. В УГКЦ кількість монастирів збільшилася в 1,2 рази (з 76 до 94), що вказувало на наближення цієї церкви до оптимальної кількості монастирів та чернецтва у безмежному греко-католицькому ареалі. Станом на 1 січня 2008 р. УГКЦ нараховувалося 102 монастирів. За 1995–2005 рр. в 4,9 рази збільшилася кількість монастирів орденів (пасіоністів, отців паулінів, бернадинів, кармелітів, францисканців й ін.) та згромаджень у РКЦ, де стимулюючими чинниками були, по-перше, традиційна для католицизму розбудова чернечих орденів, що справляють відчутний вплив на духовне життя католиків; по-друге, триваюча всебічна інституалізація католицьких структур; по-третє, активна катехитична, благодійницька робота іноземних місіонерів і місій з дітьми, молоддю, місцевими жителями Житомирщини, Вінниччини, Хмельниччини, Рівненщини та інших областей; по-четверте, цілеспрямовані заходи РКЦ щодо повернення колишніх костелів, монастирів, інших культових будівель, майна. Опосередковано результативності цієї діяльності РКЦ на Правобережжі сприяв розкол у православ'ї. Станом на 1 січня 2008 р. кількість римо-католицьких монастирів зросла до 91 (Колодний, 2008: 23–47).

Проте співставлення кількості монастирів у розрізі конфесій дає підстави стверджувати, що далеко не завжди кількісний ріст монастирів безвідносно до чисельності ченців у них відображає реальні процеси в релігійному середовищі, якими є піднесення рівня релігійності населення в регіоні, потребу церков у монастирях, прагнення молодих людей прийняти чернечі обітничі тощо. У 2007 р. в УПЦ МП на один монастир припадало 12 ченців, у РКЦ і старообрядницькій Церкві – 7, в УПЦ КП – 3, в УАПЦ – 2 ченці (Васильєв).

Слід зауважити, що статистичні дані відображають лише кількісне зростання заснованих і відроджених монастирів, скитів, пустинь, згромаджень тощо. Проте ця усереднена статистика приховує співвідношення великих за кількістю ченців монастирів і численних малих монастирів, що навряд чи здатні належним чином реалізувати своє призначення, здійснювати очікуваний

церквою вплив на релігійно-духовне життя в регіоні. Маємо численні факти появи і зникнення як нежиттєздатних дрібних, малочисельних монастирів, монастирів, у яких взагалі немає ченців або де їх склад роками залишається нестабільним. Наприклад, у монастирях УПЦ МП має місце поповнення чернечого складу вихідцями з Росії, Молдови, Придністров'я, а також й «перетікання» певної частини чернецтва в українські монастирі (Релігійна панорама, 2006: 5).

На початок 2016 р. в Україні функціонувало 516 монастирів (1,5% усіх релігійних організацій України), в яких несуть послух 6 901 ченців. Незмінно найбільша кількість монастирів регіонально знаходиться у Львівській (67), Тернопільській (42) та Івано-Франківській (35) областях. (РІСУ). У період 1999–2009 рр. зберігалась тенденція збільшення монастирів на 73,4% (РІСУ). Відтак зростання чисельності населення монастирів на 36,5% було характерним для радянського періоду, що дає підстави припускати, що монастирське життя досі перебуває у стадії становлення (Владиченко, 2016). Вищенаведені розбіжності вказують на зниження середнього числа ченців у розрахунку на один монастир: якщо у 2000 р. воно складало майже 20 осіб, то на 2010 р. – лише 15. При цьому зазначене число варіювало залежно від конфесійної належності: від 26 для монастирів УПЦ до 1 – УАПЦ (середнє число для монастирів УПЦ – майже 26; УГКЦ – майже 12; РКЦ – дещо більше 7; УПЦ КП – 3; УАПЦ – 1).

Станом на 2018 р. в УПЦ МП діючими було 240 монастирів, в яких проживало 4873 ченця. У середньому по 24 людини в одній обителі. В УПЦ КП – 59 монастирів, майже четверта частина від загальної кількості діючих православних церков. У той же час в них – 181 інок, більше 3% від усіх православних ченців. Іншими словами, в середньому по 3 людини на монастир (РІСУ).

Отже, якщо проаналізувати динаміку статистики за останні десятиріччя, то починають виникати певні застереження. Наприклад, у монастирях УПЦ КП на території Тернопільської області функціонувало 5 монастирів, а ченців в них було тільки троє.

Наприклад, у діючих монастирях УПЦ КП станом на 2017 р. несли послух 29 ченців, з них у Жидичинському Свято-Миколаївському монастирі – 10, Георгіївському монастирі на Козацьких Могилах – 3, Воскресенському чоловічому монастирі на Повстанських могилах ур. Гурби – 8, Манявський Скит Хресто-Воздвиженський Манявський чоловічий монастир нараховував 12, Михайлівський Скит Манявського монастиря – 2, монастир Різдва Христового (Володимир-Волинський) – 2, Свято-Юрійський монастир ур. Вірля – 1, Свято-Амфілохіївський (с. Мала Іловиця) – 1.

7. Висновки

Таким чином, із встановленням незалежності України релігійне життя зазнало суттєвих змін: було відновлено процес українізації та демократизації православ'я, збільшилась парафіяльна мережа, відновлено систему підготовки священнослужителів, почали запроваджуватися літургічні традиції. Описовий аналіз дозволяє виокремити такі сутнісні риси культури українського православного чернецтва західного регіону останніх десятиліть: безумовна значущість національного чинника для культури чернецтва; відстоювання права на свободу в питаннях тлумачення та інтерпретації євангельських аспектів;

ідея рівності ченця (причетного до влади духовної) і світської людини, наділеної державною владою; заклопотаність не стільки питаннями містики та споглядання, скільки пошуком і обґрунтуванням шляхів благочестивого улаштування земного життя; активна соціально-культурна, культурно творча позиція. Якщо уявити культуру чернецтва в цілому не як монолітне утворення, але таке, що має свої типи – «чернечу культуру» (споглядальний напрям у чернецтві) і «монастирську культуру» (її діяльнісний напрям), то правомірно зарахувати культуру українського православного чернецтва до типу «монастирської культури».

Література:

1. Бабій М. Християнське чернецтво України. URL: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15969/16-Klimov.pdf. (дата звернення: 12.01.2022)
2. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року. Лариса Ладиченко. 12 квітня 2016. URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/. (дата звернення: 18.01.2022)
3. Волинські єпархіальні відомості. 2007. № 11(36). URL: <https://web.archive.org/web/20080622093608/http://www.pravoslavja.lutsk.ua/vev/statija?newsid=639>. (дата звернення: 26.01.2022)
4. Дятлов В. Монастирі України. Довідник. Київ, 2013. 544 с., ілюст.
5. Дегтярьов М.Г., Реутов А.В. Михайлівський Золотоверхий монастир. Київ : Техніка, 1999. 159 с.
6. Жіночий монастир у Володимирі-Волинському: як живуть черниці. Фоторепортаж. URL: www.volynpost.com/articles/203-zhinochuj-monastyr-u-volodymyri-volynskomu-iak-zhyvut-chernyci-fotoreportazhy. (дата звернення: 12.12.2021)
7. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 року (Форма 1). URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245083533&cat_id=244950594. (дата звернення: 16.01.2022)
8. Ієромонах Євстратій (Зоря). Значення чернечого життя в Православній Церкві. Доповідь ієромонаха Євстратія (Зорі)... *Православний вісник*. 2001 р. № 1-2. С. 54–55
9. Інформаційна платформа «Схола» – новий церковний медіа-проект. (Schola Information Platform is a new church media project). URL: www.pravoslavivvolyni.org.ua/novyna/dekanat-monastyriv/508-informaciina-pltforma-novy-tserkovnyi-media-proekt/. (дата звернення: 27.01.2022)
10. Каталог зруйнованих храмів і монастирів. Український інститут національної пам'яті. Київ : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 512 с.
11. Климов В.В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії : монографія ; Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди Нац. акад. наук України. Київ : Ін-т філос. НАН України, 2008. 884 с.
12. Колодний А. Релігійна мережа України: конфесійні і регіональні зрізи. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 23–47.
13. Кулініч Н. Свято-Воскресенський чоловічий монастир на повстанських. URL: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/51907/. (дата звернення: 27.01.2022)
14. Ледовок С. Будівництво жіночого монастиря в Тростянці почалося з молитви. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/136211-budivnytstvo-zhinochoho-monastyrja-v-trostantsi-pochalosia-z-molytvy>. (дата звернення: 12.01.2022)
15. Литвин І. Особливості та основні етапи розвитку Михайлівського Золотоверхого монастиря (XI – перша чверть XVII ст.). *Київ. старовина*. 2006. № 6. С. 3–14.
16. На Волині відкриють два монастирі Київського патріархату. URL: <https://www.volyn24.com/news/82887-na-volyni-vidkryut-dva-monastiri-kyivskogo-patriarhatu>. (дата звернення: 05.01.2022)
17. Надтока Г. Православні монастирі в Україні 1900–1917 років. *Українське релігієзнавство*. 1998. № 8. С. 22–26.
18. Смолина О.О. Ім'я в контексті православної монастирської культури. URL: https://ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vidrio_old_2017/ku/kultura36/14.pdf. (дата звернення: 17.01.2022)
19. У Жидичинській обителі виховуватимуть лідерів. URL: www.pravoslavivvolyni.org.ua/novyna/dekanat-monastyriv/499-u-zhydychynskii-obyтели-vykhovuvatymut-lideriv. (дата звернення: 12.01.2022)

20. Офіційний сайт Релігійно-інформаційної Служби України. URL: <http://www.risu.org.ua/>. (дата звернення: 12.01.2022)
21. Православна віра єдиної, святої, Соборної й Апостольської Церкви. Послання східних патріархів. *Із праць митрополита Іларіона*. Нью-Йорк, 1986. С. 64.
22. Протоієрей Василь (Хоміцький). Внесок митрополита Якова (Панчука) у розвиток автокефального руху 1992–2004 рр. в Україні. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (19.05.2016) / орг. ком.: прот. Володимир Вакін (голов. орг. ком.). Луцьк, 2016. С. 258–259.
23. Протоієрей Діонісій (Васильєв). Про монастирі, монашество і проблеми сьогодення. URL: <http://voznenska-par.at.ua/publ/1-1-0-7>. (дата звернення: 17.12.2021)
24. Поточний архів Державного Комітету України у справах національностей і релігій. Статистичні дані про мережу церков та релігійних організацій в Україні за 2007 рік. С. 1.
25. Релігійне життя України. *Релігійна панорама*. 2006. № 7. С. 4.
26. Рожко В. Православні святині історичної Волині. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 558 с.
27. Смоліна О.О. Особливості культури українського православного чернецтва. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2014. Вип. 33. С. 239–247.
28. Статистика релігійних організацій України. Сайт «Релігійно-інформаційна служба України». URL: <http://risu.org.ua/index/resourses/statistics/>. (дата звернення: 17.01.2022)
29. Цап М. (прот.) прот. Олексій Моргаєвський і його служіння в Жидичині. *Волинський благовісник*. 2015. № 3. С. 188–204.
30. Цап М. Луцький Свято-Архангельський чоловічий монастир УПЦ КП. URL: esu.com.ua/search-articles.php. (дата звернення: 17.01.2022)
31. Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин (Аналітична доповідь УЦЕПД). *Національна безпека і оборона*. 2000. № 10. С. 2–65.
32. Чернеча обитель у центрі Луцька. Тут мешкають ті хто обрав шлях повної посвяти. URL: <https://www.Pravoslavivolyani.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty>. (дата звернення: 23.01.2022)

References:

1. Babii M. Khrystyianske chernetstvo Ukrainy. (Christian monasticism of Ukraine). Retrieved from: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15969/16-Klimov.pdf (in Ukrainian).
2. Vladychenko L. Relihiina merezha Ukrainy: analiz dynamiky stanom na pochatok 2016 roku. Larysa Ladychenko. kvitnia 2016. (Religious network of Ukraine: analysis of the dynamics as of the beginning of 2016). Retrieved from: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/ (in Ukrainian).
3. Volyns'ki yeparkhial'ni vidomosti. 2007. № 11(36) (Volyn Diocesan Information. 2007. № 11 (36)). Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20080622093608/http://www.pravoslavja.lutsk.ua/vev/stat-tja?newsid=639> (in Ukrainian).
4. Dyatlov V. Monastyri Ukrayiny. Dovidnyk. (Monasteries of Ukraine. Directory). Kyiv, 2013. 544 s., ilyust (in Ukrainian).
5. Dehtyar'ov M.H., Reutov A. V. Mykhaylivs' kyy Zolotoverkhyy monastyr. 2. vyd., stereotyp. (St. Michael's Golden-Domed Monastery : 2nd ed., Stereotype). Kyiv: Tekhnika, 1999. 159 s. 2 (in Ukrainian).
6. Zhinochyy monastyr u Volodymyri-Volyns'komu: yak zhyvut' chernytsi. Fotoreportazh. (Convent in Volodymyr-Volynskyi: how nuns live. Photo report). Retrieved from: www.volynpost.com/articles/203-zhinochyy-monastyr-u-volodymyri-volynskomu-iak-zhyvut-chernytsi-fotoreportazhy (in Ukrainian).
7. Zvit pro merezhy relihiinykh orhanizatsii v Ukraini stanom na 01.01.2014 roku (Forma 1). (Report on the network of religious organizations in Ukraine as of 01.01.2014 (Form 1). Retrieved from: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245083533&cat_id=244950594 (in Ukrainian).
8. Iieromonakh Yevstratii (Zoria). Znachennia chernechoho zhyttia v Pravoslavni Tserkvi. Dopovid iieromonakha Yevstratii (Zori)... / (The importance of monastic life in the Orthodox Church. Report of the hieromonk Eustratia (Zori) / Orthodox Herald). Pravoslavnyi visnyk. 2001 r. № 1-2. S. 54–55 (in Ukrainian).
9. Informatsiyna platforma "Skhola" – novyy tserkovnyy media-proekt. (Schola Information Platform is a new church media project). Retrieved from: www.pravoslavivolyani.org.ua/novyna/dekanat-monastyriv/508-informaciina-platforma-novyi-tserkovnyi-media-proekt/ (in Ukrainian).
10. Katalog zruynovanykh khramiv i monastyriv. Ukrayins'kyy instytut natsional'noyi pam'yati. (Catalog of destroyed temples and monasteries. Ukrainian Institute of National Memory). Kyiv, DP NVTS "Priority", 2013. 512 s. (in Ukrainian).
11. Klymov V.V. Ukrayins'ki pravoslavni monastyri ta chernetstvo:pozytsiya v natsional'niy istoriyi () : (monohrafiya) / V. V. Klymov ; Nats. akad. nauk Ukrayiny, In-t filosofiyi im. H. Skovorody Nats. akad. nauk

- Ukrayiny. (Ukrainian Orthodox monasteries and monasticism: a position in national history: (monograph) / VV Klimov; Nat. acad. Sciences of Ukraine, Institute of Philosophy. G. Frying pans Nat. acad. Sciences of Ukraine). Kyiv : In-t filos. NAN Ukrayiny, 2008. 884 s. Im. pokazhch.: s. 859 (in Ukrainian).
12. Kolodnyi A. Relihiina merezha Ukrainy: konfesiini i rehionalni zrizy / Anatolii Kolodnyi // *Ukrainske relihiieznavstvo*. (Religious network of Ukraine: confessional and regional sections / Anatoliy Kolodny // *Ukrainian Religious Studies*). Kyiv. 2008. № 46. S. 23–47 (in Ukrainian).
 13. Kulinich N. Svyato-Voskresens'kyi cholovichyy monastyr na povstans'kykh. (Holy Resurrection Monastery on the rebels). Retrieved from:
 14. https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/51907/ (in Ukrainian).
 15. Ledvovk S. Budivnytstvo zhinochoho monastyria v Trostyantsi pochalosya z molytvy. (The construction of the nunnery in Trostyanets began with prayer). Retrieved from: <https://www.volyn.com.ua/news/136211-budivnytstvo-zhinochoho-monastyria-v-trostantsi-pochalosia-z-molytvy> (in Ukrainian).
 16. Lytvyn I. Osoblyvosti ta osnovni etapy rozvytku Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyria (XI – persha chvert' XVII st.) // (Features and main stages of development of St. Michael's Golden-Domed Monastery (XI – first quarter of XVII century.)). Kyiv. starovyna. 2006. N 6. S. 3–14 (in Ukrainian).
 17. Na Volyni vidkryut' dva monastyri Kyivs'koho patriarkhatu. (Two monasteries of the Kyiv Patriarchate will be opened in Volyn). Retrieved from: <https://www.volyn24.com/news/82887-na-volyni-vidkryut-dla-novi-monastyri-kyivskogo-patriarkhatu> (in Ukrainian).
 18. Nadtoke H. Pravoslavni monastyri v Ukrayini 1900–1917 rokiv / H. Nadtoke // *Ukrayins'ke relihiieznavstvo*. (Orthodox monasteries in Ukraine in 1900–1917 / G. Nadtoke // *Ukrainian Religious Studies*). Kyiv. 1998. № 8. S. 22–26 (in Ukrainian).
 19. O. O. Smolina. Im'ya v konteksti pravoslavnoyi monastyrskoy kul'tury. (Name in the context of Orthodox monastic culture). Retrieved from: https://ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vid/rio_old_2017/ku/kultura36/14.pdf (in Ukrainian).
 20. U Zhydychyns'kyi obyteli vykhovuvatymut' lideriv. (Leaders will be educated in Zhydychyn monastery). Retrieved from: www.pravoslavivolyni.org.ua/novyna/dekanat-monastyriv/499-u-zhydychynskii-obyeteli-vykhovuvatymut-lideriv (in Ukrainian).
 21. Ofitsiynyi sait Relihiino-informatsiinoi Sluzby Ukrainy. (Official site of the Religious Information Service of Ukraine). Retrieved from: <http://www.risu.org.ua/> (in Ukrainian).
 22. Pravoslavna vira yedynoi, sviatoi, Sobornoj y Apostolskoj Tserkvy. Poslannia skhidnykh patriarkhiv // Iz prats mytropolyta Ilariona. (The Orthodox faith of the one, holy, Conciliar and Apostolic Church. Epistles of the Eastern Patriarchs // From the works of Metropolitan Hilarion). NY. 1986. S. 64 (in Ukrainian).
 23. Protoiieri Vasyl (Khomitskyi). Vnesok mytropolyta Yakova (Panchuka) u rozvytok avtokefalnogo rukhu 1992–2004 rr. v Ukraini. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (19.05.2016) (The contribution of Metropolitan Yakov (Panchuk) to the development of the autocephalous movement 1992–2004 in Ukraine. Proceedings of the international scientific-practical conference (19.05.2016)). Luts'k., 2016. S. 258–259 (in Ukrainian).
 24. Protoiieri Dionisii (Vasyliev). Pro monastyri, monashestvo i problemy sohodennia. (About monasteries, monasticism and problems of today). Retrieved from: <http://voznesenska-par.at.ua/publ/1-1-0-7> (in Ukrainian).
 25. Potochnyi arkhiv Derzhavnogo Komitetu Ukrainy u spravakh natsionalnosteri i relihii. Statystychni dani pro merezhu tserkov ta relihiinykh orhanizatsii v Ukraini za 2007 rik. (Current archive of the State Committee of Ukraine for Nationalities and Religions). S. 1 (in Ukrainian).
 26. Relihiine zhyttia Ukrainy, Relihiina panorama. (Religious life of Ukraine / Religious panorama). 2006. № 7, s. 4–5 (in Ukrainian).
 27. Rozhko V. Pravoslavni svyaty ni istorichnoyi Volyni / Volodymyr Rozhko. (Orthodox shrines of historical Volhynia / Volodymyr Rozhko). Luts'k: VAT "Volyns'ka oblasna drukarnya", 2009. 558 s. (in Ukrainian).
 28. Smolina O.O. Osoblyvosti kultury ukrainskoho pravoslavnoho chernetstva / O.O. Smolina // Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury. (Peculiarities of the culture of Ukrainian Orthodox monasticism / O.O. Smolina // Actual problems of history, theory and practice of art culture). 2014. Vyp. 33. S. 239–247 (in Ukrainian).
 29. Statystyka relihiinykh orhanizatsii Ukrainy. Sait "Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy. (Statistics of religious organizations of Ukraine. Website "Religious Information Service of Ukraine"). Retrieved from: <http://risu.org.ua/index/resourses/statistics/> (in Ukrainian).
 30. Tsap M. (prot.) prot. Oleksiy Morhayevs'kyi i yoho sluzhinnya v Zhydychyni / M. (prot.) Tsap // Volyns'kyi blahovisnyk. (Archbishop Oleksiy Morgaevsky and his ministry in Zhydychyna / M. (Archbishop) Tsap // Volyn Evangelist). Luts'k: 2015. № 3. S. 188–204 (in Ukrainian).
 31. Tsap M. Luts'kyi Svyato-Arkanhel's'kyi cholovichyy monastyr UPTS KP. (Luts'k Holy Archangel Monastery of the Ukrainian Orthodox Church). Retrieved from: esu.com.ua/search-articles.php (in Ukrainian).

32. Tserkva I suspilstvo v Ukraini: problemy vzaiemovidnosyn (Analitychna dopovid UTsEPD) // Natsionalna bezpeka I oborona. (Church and society in Ukraine: problems of relations (UCEPS Analytical Report) // National Security and Defense). 2000. № 10. S. 2–65 (in Ukrainian).
33. Chernencha obytel' u tsentri Luts'ka. Tut meshkayut' ti khto obrav shlyakh povnoyi posvyaty. (Monastic monastery in the center of Lutsk. Here live those who have chosen the path of full initiation.). Retrieved from: [https://www. Pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty](https://www.Pravoslaviavolyni.org.ua/stattia/chernetstvo/430-chernecha-obytel-u-tsentri-lutska-tut-meshkaut-ti-khto-obrav-shliakh-povnoi-posviaty) (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 07.02.2022
The article was received 07 February 2022

НОТАТКИ

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XXXVII
Issue

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 13,71. Замов. № 0622/234. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.